

PUBLICATIONES UNIVERSITATIS MISKOLCINENSIS

SECTIO PHILOSOPHICA
TOMUS IX. – FASCICULUS 3.



**E TYPOGRAPHEO UNIVERSITATIS
MISKOLC 2004**

DIGITALIZÁLTA: MISKOLCI EGYETEM KÖNYVTÁR, LEVÉLTÁR, MÚZEUM



TARTALOM

BÁRÁNY ATTILA: Adalékok az Ákos-nemzetség bihari birtokainak településtörténetéhez	5
CZÖVEK ISTVÁN: Az orosz diplomácia és a Habsburg Birodalom 1867 után	41
DOBROVITS MIHÁLY: Hatalom és törzsi rendszer a második türk kaganátusban	53
HORVÁTH EMŐKE: Priscillianus esete Maximus császárral és Ambrus püspökkel	67
KOVÁCS ZOLTÁN: „Vérszopó zsoldosok” vagy szükséges szövetségesek?	83
REKETTYÉS MÁRIA: Adalékok Szapolyai borbála lengyel királyné trónrajutásának előzményeihez és uralkodásához	119
SCHIMERT PÉTER: a magyar történelem kívülről szemlélve, avagy a róka és a sündisznó a Kárpát-medencében	137
SZISZKOSZNÉ HALÁSZ DOROTTYA: Az Egyesült Államok és a holokauszt: az amerikai válaszcímke mozgatórugói	155
VÁRI ANDRÁS: Kelet- és Nyugat-Európa agrártársadalmi dualizmusa – tavalyi hó?	173

ADALÉKOK AZ ÁKOS-NEMZETSÉG BIHARI BIRTOKAINAK TELEPÜLÉSTÖRTÉNETÉHEZ

BÁRÁNY ATTILA

Miskolci Egyetem, Egyetemes Történeti Tanszék

Tanulmányomban az Ákos-nemzetség alföldi, bihari birtoktömbjének – Álmosd, Besenyőtelek, Fejértó, Gyapoly, Kasza, Kismarja, Monostorpályi, Hosszúpályi, Vasad, Vértes, Bagos, Pocsaj, Konyár – kora Árpád-kori településtörténetét vizsgálom. A fő kérdés az, hogy az Ákosok, a főként az „oligarcha”, Diósgyőrt megerősítő Ákos Ernye bánról és országbíróról, illetve fiáról, István nádorról illetve borsodi birtoktömbjéről ismert nagybirtokos nemzetség hogyan és mikor telepedett meg a térségben, s hogyan kerültek Biharba az Ákosok? Ennek vizsgálata előtt azonban összefoglaljuk a térség illetve annak szűkebb szomszédsága korábbi településtörténetét.

A dél-bihari térség őstörténetének vázlata

Az uradalom térsége már az őskorban is igen különleges jellegű volt. Mély, lefolyástalan apró medencék között széles dombhátak húzódtak, szigetszerűen kiemelkedve. A falvak a Nyírség határán kicsapódott magányos homokbuckákon fekszenek. A szigetek közötti medencék vizeit mára lecsapolták, de régebben szikes tavak, zsombékos fenekek és mocsarak húzódtak itt. A tavak, szikes sóstavak emlékét őrzik a helynevek: *Fényes tó*, *Sós tó*, *Kerek szik* s maga a faluvá érett *Fejértó*.¹ [A határ] „tele volt kolokányfészekkel, amit felvert a nád”.² Az erek, vízfolyások tömkelege szelte át a földeket. Jónéhány őskori mesterséges halom (*testhalom*; jellegzetes temetkezési helyek, cukorsüveg alakú kurgánok, népszerű, de téves nevükön *kunhalmok*) jelzi, hogy a térség jelentős szerepet játszott a prehistorikus időkben.³

A térség (illetve annak szűkebb szomszédsága) őstörténetéből a rézkort megelőzően nincsenek adataink. A paleolitikumból az életnek tárgyi bizonyítékai az egész Tiszától keletre eső régióban elenyésző számban

¹ *Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából 1864: Bihar vármegye I.*, közlése Hoffmann István – Kis Tamás, Debrecen 1996, 307. o.

² Szűcs Sándor: *A régi Sárret világa*, Budapest é.n., 6. o.

³ A hagyomány szerint több ilyen halmot a tatárok elleni védekezés céljából hordtak össze.

vannak. Az első leletek a mezolitikumból valók: Hajdúbagosa, Nagyléta (Kr.e. 8000 körül).⁴ A neolit kor termelő gazdálkodásának nyomait már fölfedezhetjük: a korban (Kr.e. 5000-től) tipikusan a vízfolyások és erek mellett, mocsarokból kiemelkedő szigeteken építették föl telepüket, amelyekben már nagy, vastag agyagfalú hóbárok találunk (pl. a térségben Berettyóújfalú–Herpály–Földvár, illetve az ún. esztári csoport lelőhelyei).⁵ A térségben a mocsári erdőkben élő vadak befogásával kezdődött el a háziasítás, új népcsoportok telepedtek meg és rajzottak ki (az ún. Körös-kultúra része a térség, bár a Berettyótól északra nemigen találunk leleteket). A rezet használó népcsoportok a Kr.e. III. évezred első felében valószínűleg a folyóvölgyekben érkeztek a halban és vadban gazdag tájra, keletről, Erdély felől, s a bihari rézlelőhelyekről hozták a rezet.⁶ (Korarezkori temetőt tártak föl a térségben például Konyáron.⁷ Az 5 sír leletanyaga tartalmazott agyagsészéket, köcsögöket, edényfeneket, márványgyöngyöket, vázakat, agyagtálat, réz késpengét, állati (disznó-) csontokat, illetve a legérdekesebb az a 11 mm-es kis réztekercs, amit a bodrogkeresztúri kultúrához kötöttek (összesen 17, 15 emberi és 2 edény-sír anyaga).⁸ A réz a Kárpát-medencében is féltett kincs volt, az arannyal egyenértékű; ezért is van nagy jelentősége a konyári réz-késpengének.⁹ A térség illetve annak szűkebb szomszédsága rézkori temetőiben is találtak neolit leleteket, festett cserepeket.¹⁰ Az újkőkori huzamos egyhelybenlakásról valló Berettyóújfalú–Herpály–Földvár tell föltárása bizonyította, hogy az Alföldön több helyen megfigyelt, a rézkorba való átmenetbe a késő

⁴ M. Nepper Ibolya: „Évezredek emlékei”, in *Hajdú-Bihar évszázadai*, Debrecen 2000 (a továbbiakban M. Nepper 2000), 15-30, 16. o.

⁵ Sz. Máthé Márta: „Berettyóújfalú környékének története az őskorban” in *Berettyóújfalú története*, szerk. Varga Gyula, Berettyóújfalú 1981, 11-39, 15-17. o.

⁶ Sőregi János: „A biharmegyei konyári korarezkori temető”, in *Jelentés Debrecen szabad királyi város Déri-Múzeumának 1932. évi működéséről és állapotáról* (összeáll. Sőregi J. – Ecsedi I., Debrecen 1933) XXVIII (1932), Függelék: 73-118 (a továbbiakban Sőregi 1932), 82. o.

⁷ Sőregi János: „A múzeum gyarapodása IV. Régészeti ásatás, gyűjtés”, in *Jelentés Debrecen szabad királyi város Déri-Múzeumának 1931. évi működéséről és állapotáról* (összeáll. Sőregi J. – Ecsedi I., Debrecen 1932) XXVII (1931), 24; 41-42. o. (3-4. ábra)

⁸ Sőregi 1932, 76. o. Kimondva csatlakozott ezzel Hillebrand Jenő: *A pusztaitvánházi korarezkori temető*, Budapest 1929 c. munkájában kifejtett nézeteihez.

⁹ Sz. Máthé Márta: „Hajdúszoboszló területének történeti képe a XI. századig”, in *Hajdúszoboszló monográfiája*, szerk. Dankó Imre, Hajdúszoboszló 1975, 53-70. o. (a továbbiakban Sz. Máthé 1975, 59. o.

¹⁰ Sőregi 1932, 85. o.

neolitikus herpályi csoport töretlen fejlődés eredményeképpen jutott el (proto-tiszapolgári kultúra). A tiszapolgári rézkori kultúra a helyi neolitikus előzményekkel genetikus kapcsolatban van – így lehetséges, hogy a térség rézkori népe is kapcsolatban állott a telepek alatt talált neolit leletekhez köthető népcsoporttal, de ennek igazolására a meglévő leletek sajnos nem elegendők.¹¹

A sírok elrendezése a magyarországi rézkori temetőkével lényegében egyezik: csoportos, rend-nélküli temetkezések, távolabb-közelebb eső sírokkal. Igaz az az általános magyarországi rézkori megfigyelés is, hogy a női, legtöbbször márvány-gyöngyös csontvázak baloldalukon arccal dél felé, a férfiak jobboldalukon, arccal észak felé néznek.¹² Az erősfalú, ösformájú, piszkosbarna, gyengén ívelt falú edényeket már a sírbahelyezéskor eltörték. A márványgyöngyök 6-7 mm átmérőjűek és 1-2 mm vastagok. Érdekes a gömbalakú nagy amfora, a kétbütykös fazék, a magasnyakú váza, egy 60 cm magas agyagváza megjelenése, amit a feltáró a pusztaistvánházi lelettel rokonított.¹³ Az emberi maradványok vizsgálatakor arra a következtetésre jutottak, hogy a csontok egy része nem a sír kirablása miatt hiányzik. A hiányos csontvázakat – a koponya hiánya, levágott kéz a könyökön stb. – Sőregi tipikusnak találta, s a hazai rézkori zsugorított temetkezések sorában is egy sajátos külön típusként aposztrofálta.¹⁴ A halottakat kihelyezték, a paleolit korban is találunk arra példát, hogy csontjaikat ünnepélyesen összetörték, megcsonkították (ún. résztemetkezés, *Teilbestattung*).¹⁵

A talált fegyverek és ékszerek (pattintott kovakés, obszidián nyílhegy, réz-késpenge, márványkalapács) némileg eltérnek a térségben föltárt rézkori leletektől. Az obszidián nyílhegy nagyobb (30 mm hosszú, 17 mm széles, 4 mm vastag), mint a hajdúszoboszlói; a kovapenge nem a hajdúszoboszlói leleten talált szürkésfehér patinával van borítva.¹⁶ A sír-

¹¹ M. Nepper 2000, 18. o.

¹² Sőregi 1932, 86. o.

¹³ Sőregi 1932, 92. o.

¹⁴ Sőregi 1932, 98-99. o.

¹⁵ Sőregi 1932, 100-102. o.

¹⁶ Hajdúszoboszló-Vasútállomás; az első feltárást Zoltai Lajos adta köre: „Hajdúszoboszló: rézkori temető és telep”, in *Jelentés Debrecen szabad királyi város Múzeumának és Közművelődési Könyvtárának 1928. évi működéséről*, Debrecen 1929, szerk. Zoltai L., 23 (1928), 44-50, 46. o.; Sőregi 1932, 111. o.; Sz. Máthé 1975, 59. o.; 1971-ben újabb rézkori sírokat tártak föl: Sz. Máthé Márta: „Újabb adatok a korai rézkor időrendjéhez”, in *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* (1972), szerk. Dankó Imre – Módy György – Ujváry Zoltán, Debrecen 1974, 141-148. o.

számok közel azonosak, ennél nagyobb rézkori leletre a tágabb térségben csak a tiszapolgár–basatanyai lelőhelyen találtak (150 sír). Például a konyári 17 darabos leletegyüttest is a nagyobb nemzetségi temetkezőhelyek közé sorolja Sz. Máthé Márta.¹⁷ A sírok elrendezése is megegyezik a szoboszlóiival: fölhúzott lábakkal, zsugorítva tették a halottat a sírba. A Sőregi által megfogalmazott rokonság a bodrogkeresztúri kutúrával Szoboszlón is megfigyelhető: itt is találtak a jellemző, ún. tejesköcsög alakú edényekből.¹⁸ Hasonlóan rézkori, bodrogkeresztúri vagy péceli kultúra nyomait tárták föl a térségben Hencidán (gazdag aranyleletegyüttes a java rézkorba való átmenet idejéből).¹⁹ Biharnagybajom területéről került elő egy rézcsákány, ami a középső-rézkori bodrogkeresztúri kultúrához sorolandó, hasonlóan a szoboszlói rézvésőhöz.²⁰

Ezeket az eszközöket már nem tudta elkészíteni a közösség minden tagja, így a térségben is megkezdődött a munkamegosztás, a rézművesség óriási föllendülése.²¹ Megkezdődött az aranyékszerek fölhalmozása is, a földművelésről pedig az állattartásra tevődött át a hangsúly: föllendült a szarvasmarhatenyésztés. A települések lazább szerkezetűvé váltak, az állatokat a kis családi házak körül helyezték el.²² A rézkor végére benépesült a mai Hajdú-Bihar megye középső és déli része.

A rézkor végéig (Kr.e. 2000 körül) a keletről a Kárpát-medencébe benyomuló pásztornép északon és nyugaton a Tisza vonaláig, délen az Al-Dunáig leigázta az itt lakó rézkori népességet. Megjelent a nagyállattartó nemzetségi arisztokrácia. Új, jellegzetes temetkezési helyek, cukorsüveg alakú kurgánok (halmok) jelentek meg: a legkorábbi az udvari Balázshalom.²³ Több száz halom van ma is a Tiszántúlon, a térségben is

¹⁷ Sz. Máthé 1975, 59. o.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Szendrey István – Nyakas Miklós: *Derecske története*, Debrecen 1980, 5. o.; Hencidára lásd Gazdapusztai Gyula: „A hencidai rézkori aranylelet”, in *Déri Múzeum Évkönyve 1966-67*, szerk. Béres András, Debrecen 1968.

²⁰ Hajdú Zsigmond: „Új 'rézcsákányok' a Déri Múzeum régészeti gyűjteményében a középső rézkorból”, *A Déri Múzeum Évkönyve 1988*, szerk. Gazda László, Debrecen 1990, 87-92. o.; Sz. Máthé 1975, 59. o.

²¹ M. Nepper 2000, 19. o.

²² M. Nepper 2000, 18. o.

²³ Zoltai Lajos munkássága eredményeképpen rendelkezünk a halmok kéziratos „katalógusával”: *Déri Múzeum Adattára Régészeti Gyűjtemény*; 11 halmot tárt föl 1905-27 között; Zoltai Lajos: *Debreceni halmok, hegyek ...*, Debrecen 1938; Haider Edit: „Konyár földrajzi nevei”, in *Magyar nyelvjárások* 10 (1964), 167-69, 168. o.

fölmérték többet (pl. *Gyopáros halom; Hegyes halom; Kis Korhány; Nagy Korhány; Hencida-Kődomb; Hosszúpályi-Bajonta-halom, Gáborján-Földvár, Hajdúbagos-Daraboshegy, Kecseőr-halom, Szőke-halom*).²⁴ A hagyomány szerint a Hegyes halmot a tatárok elleni védekezés céljából hordták össze!²⁵ A térség igen sűrűn lakott lehetett: ha rátekintünk a térképre, rendkívül sok kurgánt találunk.²⁶

A térségben a rézkort követő új pásztornép megtelepedését is bizonyíthatjuk. A bronzkor emlékeit is megtaláljuk a térségben illetve annak szűkebb szomszédságában: elrejtett bronzkincsek Hajdúsámsonban, Tégláson, Püspökladányban; vagy ún. középső bronzkori *tell* települések, így Berettyóújfalu–Herpály–Földvár, Szilhalom, Esztár–Fenyvespart–Fenyvesdomb, Gáborján–Csapszékpart – pásztorközösségek létezését bizonyítandó.²⁷ Az uradalom közvetlen területén, Pocsaj–Leányváron találtak a Berettyó mellett *tell* települést.²⁸ Halomföltárások (pl. Sárrétudvari) igazolták, hogy a térségben a rézkor végi és bronzkor eleji temetkezés kétfázisú, de kulturálisan egymáshoz köthető a két népesség. A bronzkor halmai az egymással vetélkedő törzsfők temetkezési helyei, a leletek a háborúskodó életmódra utalnak (fegyverek tömege).²⁹ Állataikat kísérve gyakran változtatták szállásterületeiket. A természetes védelmet nyújtó erek, mocsarak mellett mesterségesen létesített árkok, sáncok védtek a településeket: a térség tehát kiválóan alkalmas volt a letelepedésre. Boronaházak, vagy földbe sülyesztett, tapasztott falú házak terjedtek el.³⁰

A kelet-nyugati közvetítő kereskedelmet is ellátó virágzó fémműves kultúra a Kárpát-medencét később megszálló kultúráknak átadta tudományát

²⁴ M. Nepper Ibolya – Sőregi János – Zoltai Lajos: *Bihari halmok*, szerk. Héthy Zoltán (Bihari Dolgozatok. A Bihari Múzeum Közleményei 7), Berettyóújfalu 1980 a) továbbiakban *Bihari halmok*); Osváth Pál: *Bihar vármegye sárréti járása leírása*, Nagyvárad 1875, 49-53. o.; *Bihari halmok*, 23. o.

²⁵ Haider, 168.

²⁶ *Bihari halmok*, 18-20. o.

²⁷ Sz. Máthé Márta: „Ásatások Berettyóújfalu – Herpály neolitikus és bronzkori tell-településen”, *A Bihari Múzeum Évkönyve IV-V.*, szerk. Zsupos Zoltán – Módy György, Berettyóújfalu 1986, 146. o.

²⁸ A pocsaji templomtól a létai út mellett 2,8 km-re; két másik halom: Pocsaj-Ebéd halom; Pocsaj-Leponya halom, *Bihari halmok*, 26. o.

²⁹ M. Nepper 2000, 20. o.

³⁰ Uo.

– pl. a ló tömeges megjelenésével lószerszámok készítése.³¹ A helyben maradt s továbbélő késő bronzkori csoportok a vaskori alapnépességet hozták létre.³² A sztyeppei lovas nomád szkíták hódítása érte el a vaskorban a térséget, majd a Kr.e. IV. században a keltáké, az első klasszikusan vaskori kultúrát hordozó népessége. Az Alföld északkeleti peremén voltak kelta oppidumok, iparszerű városi települések (a térség tágabb régiójában Körösszegapáti, Ártánd-Nagyfarkasdomb: vaspapucsos eke; fogatolt alacsony termetű lovak; kézimalmok; fazekasművesség).³³ A kelták az I. században föloldódnak az újabb hódításban: a szarmaták települnek be (Biharkeresztes–Ártánd–Nagyfarkasdomb). A szarmata kor emlékei közül föltételezhetően szarmata katonai telep volt a Konyár határán húzódó Ördögárok: szarmata limes a Csörsz-árok, földsáncból és árokból álló erődvonallal, valószínűsíthetően Kr.e. IV. századi.³⁴ A limes – római hadmérnökök segítségével épült – föltételezhetően az Erdélybe vezető utakat védte: például a gepidák is Ártándnál, az erdélyi „kapun” törtek be.³⁵ A térség gepida birtokbavételét jelzi a szűkebben vett környéken a Derecske–Újgimnázium, Bernát-tag, Derecske-Patika lelőhely. Utóbbinál feltételezik, hogy egy sír már avar kori.³⁶ Az avar megszállásra egyébként rendkívül gyér adataink vannak (Ártánd–Államigazdaság, Csökmő, Szeghalom), a térség közvetlen közelében nem, talán a legközelebbi Kaba és Hajdúszoboszló (Bocskai Tsz., Csordaföld).³⁷

A térség a honfoglalás korában

A magyarság már 850 körül lejutott az észak-keleti Kárpátok hágóin az Alföldre, s a bolgárokkal–frankokkal–morvakkal kötött alkalmi szerződések révén megismerte a Kárpát-medencét. A Felső-Tisza vidékén várhatták be

³¹ M. Nepper Ibolya: „Biharnagybajom földjének története a XIII. századig”, in *Biharnagybajom története és néprajza*, szerk. Ujváry Zoltán, Debrecen 1992, 7-25. o. (a továbbiakban M. Nepper 1992) 12. o.

³² M. Nepper 2000, 22. o.

³³ M. Nepper 2000, 24. o.

³⁴ Vende Aladár: „Bihar vármegye községei”, in *Magyarország vármegyéi és városai*, szerk. Borovszky Samu, Budapest 1896-1914 (a továbbiakban MVV), Bihar vármegye és Nagyvárád, Budapest 1901, 104. o.

³⁵ A Polgár-Kengyelközön található árok analógiája alapján: M. Nepper 2000, 25. o.; M. Nepper 1992, 15. o. Lásd még Soproni Sándor: „Limes Sarmatiae”, *Archaeológiai Értesítő* 96 (1969).

³⁶ *Derecske története*, 7. o.

³⁷ Fémveretes griffes-indás övek: M. Nepper 1992, 16. o.; Sz. Máthé 1975, 64. o.

Árpádot ez előretolt hadak (köztük akár kabarok is lehettek). Bihar gazdag honfoglaláskori leletekben, a honfoglalók legkorábban megszállt területéhez tartozik.³⁸ Bihar benépesülését Jakó Zsigmond elsősorban a „foglaló” nemzetségekhez kötötte. Véleménye szerint már a X. század folyamán végbement az Ákos nemzetség megletelezése is, bár okleveles anyag is legfeljebb a XIII. századból van arra, hogy a nemzetség Pályi környékén birtokos; igaz, régészeti adatok alátámasztják, hogy már a XII. században megletelepedtek monostoros helyük, Pályi környékén.³⁹ Anonymust követve vélte Jakó Zsigmond, hogy Árpád a nyíri határig terjedő földeket követelte Mén-Marót ‚biharvári’ fejedelemtől, illetve nyilvánvalónak tekintette, hogy a nyírségi táj végződésénél, az érmelléki mocsarakba nyúló erdők alján választóvonal húzódott, s a magyarság a cserhádi erdős dombokat betelepítetlenül hagyva, a későbbi Szilágy megyébe, a Kraszna völgyébe „ugrott át”.⁴⁰ „Tétény pedig, meg a fia, Horka a nyíri részeken átlovagolva, nagyszámú népet hódítottak meg a Nyír erdeitől egészen az Omsó-érig... [Mellette] a Szerep-mocsárhoz értek” – közli Anonymus. Az Omsó-ér a mai Érrel azonos, a mocsár Szerep mellett a XIX. században is létezett.⁴¹ A Berettyó-Ér és Sebes-Körös közötti terület mocsarakkal, erekkel, szigetekkel volt tele, és kiválóan alkalmas volt a magyarság megletelepedésére. Jakó úgy gondolta, az Ákos nemzetség birtokainak terjeszkedése a magyarok betelepülését is megvilágítja: érmelléki birtokaikat a Kraszna-menti új központtal, Ákossal összekötő falvak mutatják az előrenyomulás irányát (Álmosd, Bagos, Hosszú- és Monostorpályi, Pocsaj, Vértes – Pér, Csány, Szödemeter, Szopor). Jakó elképzelései csak hipotézis szinten maradtak, hiszen nincs adatunk a Közép-Szolnok-beli Ákos-birtokról a XIV. század előtről. Jakó a rendkívül gyér szláv lakosságból arra a következtetésre jutott, hogy az első megszállásnál nagyon nagy területek kerültek egy-egy törzs vagy nemzetség kezére, és –

³⁸ M. Nepper 2000, 27. o.

³⁹ Jakó Zsigmond: *Bihar megye a török pusztítás előtt*, Budapest 1943 (a továbbiakban Jakó) 32. o.; Módy György: „Település és birtoklástörténet a XII. századtól a XVI. század közepéig”, in *Hajdú-Bihar évszázadai*, Debrecen 2000, 31-65. o. (a továbbiakban Módy 2000) 31. o.; Módy György: „Nyugat-Bihar és Dél-Szabolcs települései a XIII. század végéig”, in *Debreceni Déri Múzeum Évkönyve LXXII* (1995-1996), 165-190. o. (a továbbiakban Módy 1995-96), 166, 182. o.

⁴⁰ Jakó, 32. o.

⁴¹ *Hajdú-Bihar megyei történeti olvasókönyv*, szerk. Komoróczy György (A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Közleményei 5), Debrecen 1973, 16. o.

hűen követve Hómant – az egyik legkorábbi megszállónak az Ond törzset tekintette.

Györffy György véleménye szerint Bihar és Szabolcs a hercegi dukátushoz tartozott, s ezért nem tekinti megalapozottnak Jakó és mások állításait a két megyét megszálló „foglaló” honfoglaláskori és X. századi nemzetségekről.⁴² Révész László újonnan talált leletekkel alátámasztva kifejtette, hogy a X. század első felében a Felső-Tisza vidékén volt magyar magyfejedelmi központ.⁴³ (Ezzel szemben Kristó Gyula egy munkájában már azon a véleményen van, hogy a magyarok elsősorban a legeltetésre alkalmas száraz teületeket szállták meg, és a nedves, vizenyős talajú, mocsaras, lápos tiszántúli vidékeket nem, illetve csak később.⁴⁴) Nincs nyoma a szállásbirtokaikat kiterjesztő későbbi úri nemzetségeknek a XI. század második fele előtt, s akkor is csak néhány megtelepedő, nemcsak foglaló, hanem megadományozott nemzetségről tudunk bizonyossággal (például az Abák Polgár–Szentmargita–Pród térségében; a Gutkeled-nem; a Honpázmány-nem; az Ohat nem tényként kezelt megtelepedése viszont nem bizonyítható a X. században ohati monostoruk környékén).⁴⁵ A nemzetségeknek tett „nyíri” (szabolcsi-bihari) adományokból a legkorábbi fennmaradt oklevél az Abák százdi nemzetségi monostorának adott Hortobágy 1067-ben.⁴⁶ Ezek esetében is csak azt állíthatjuk, „igen korán”, a XI-XII. század folyamán telepedtek meg Biharban és Szabolcsban. Nincs

⁴² Györffy György: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*, Budapest 1959 (a továbbiakban Györffy 1959), 36-41. o.

⁴³ M. Nepper Iboya: „Újabb honfoglaláskori temetők Biharban”, in *A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei*, szerk. Wolf Mária – Révész László, Miskolc 1996, 47-56, 47. o.

⁴⁴ Kristó Gyula: „A honfoglalók megtelepedése a Kárpát-medencében”, in *Honfoglaló őseink*, szerk. Veszprémy László, Budapest 1996, 207-222, 214. o.

⁴⁵ Ohat kun vitéz földje: Ohat neme már feltehetőleg Szent István korában megtelepedett, monostoros központjuk Ohat is már a XII. század végére tehető, de sajnos forrás csak 1220-ban említi: Módy György: „Hajdú-Bihar megye településtörténetének vázlata a török hódoltságig”, in *Hajdú-Bihari kéziratok térképek II.*, szerk. Gazdag István (A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Közleményei 18), Debrecen 1982 (a továbbiakban Módy 1982), 93. o.; Módy 1995-96, 166. o.; Mesterházy tagadja, hogy a nem a XI. század elejénél előbb birtokos „ősfoglaló” lett volna, hiszen birtokaik nem egy tömbben helyezkedtek el. Mesterházy Károly: „Régészeti adatok Hajdú-Bihar megye IX-XIII. századi településtörténetéhez II.”, in *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1974*, 211-264 (a továbbiakban Mesterházy 1974), 243. o.; A Dunántúlról származó Gyovad-nem egyik ága is már a XI-XII. század fordulóján megtelepedett Biharban, monostoruk, a térségben található Gáborján azonban csak 1217-ből adatolható. Módy 1982, 92. o.

⁴⁶ *Hajdú-Bihar megyei történeti olvasókönyv*, 16-17. o.

azonban nyoma, hogy – mint Jakó föltételezte – a vármegyék egészét a honfoglalás korában illetve a X. században szállták volna meg nemzetségek.⁴⁷ Györffy tagadta, hogy a XIII. század előtt tekintélyes birtokok lettek volna a dukátus területén nemzetségi kézen, s a földek többsége, a falvak kétharmada még királyi birtok volt.⁴⁸ Nem zárható ki azonban, hogy némely területek törzsi-nemzetségi birtokok továbbéléseként megmaradtak a megtelepülő ősi nemzetségek kezén, de nincs arról szó, hogy például a megye nagy részének telepítését az Ákos-nem végezte volna, s terjeszkedésének iránya megfelel a magyar betelepülés irányának.⁴⁹ Különösen fontos a korai településtörténet áttekintése például Konyár esetében, amely tipikus királyi szolgálonépi falu volt, s ma már egyértelmű, nem nemzetségi telepítés.⁵⁰ Jakó (ahogyan Hóman Bálint és Karácsonyi János is) úgy gondolta, hogy a magyarság a Kárpát-medencébe jutva is védelemre kényszerült korábbi ellenfeleivel, a besenyőkkel szemben, ezért kelet felé védelemre rendezkedett be, elsősorban az Erdély felé vezető folyóvölgyekben foglalva állást. Így Bihar megye déli részét, a Fekete-Körös mentét és a Sebes-Körös menti mocsarakat az Ond-nem vette birtokba, míg a Berettyó, az Ér, a Kraszna völgyének védelmét a X. században a fejedelmi törzs Pest megyéből áttelepített két nemzetsége, az Ákos- és a Káta-nem látta el (korán megtaláljuk a Káta-nem településének nyomait zámi monostoruk környékén, de bizonyossággal csak a XI. század második felében és a XII. században).⁵¹ Jakó, bár okleveles adattal nem tudta alátámasztani, Hómanra hivatkozva tudni vélte, hogy már Szent István korában a Hontpázmány-nem nyert adományt a Berettyó és a Sebes-Körös mentén; az Érmelléken pedig a Péter korában bevándorolt Gutkeled nemzetség kapott földeket, s a királyi ispánság testéből igen korán hatalmas uradalmak szakadtak le, ahol maguk a nemzetségek telepítettek meg

⁴⁷ Módy 1982, 90. o.

⁴⁸ *Hajdú-Bihar megyei történeti olvasókönyv*, 8. o.

⁴⁹ Jakó, 32. o.

⁵⁰ Módy 2000, 35. o.

⁵¹ Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet I-V*, Budapest 1935, I. k. 123-127. o.; lásd még Hóman Bálint: *A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése*, Budapest 1923; Karácsonyi valamivel későbbre, a királyság kezdetére teszi az áttelepítést: Karácsonyi János: *Magyar nemzetségek a XIV. század elejéig I-III.*, Budapest 1900-1901 (reprint: Budapest 1995, oldalszámait használom), 109. o.; A Káta nemre: Módy 2000, 31. o.; Módy 1995-96, 166. o.

falvakat. Jakó számításai szerint az összes településeknek mindössze a felét tekinthetjük királyi alapításúaknak.⁵²

Jakó az Ákosokat tekintette a legkorábbi ‚foglalóknak’, akiket a fejedelmi hatalom rendelt ide már a X. század elején, s birtokaikról úgy gondolta, azok szállásbirtokok, s a bihari birtoktömb egészét egyben már a X. században megszállták – nem pedig későbbi királyi adományból jutottak hozzá.⁵³ A többi ősi nemzetségek királyi adománynak köszönhetik birtokaikat. A királyi hatalom a XI. században csupán a megszállatlanul hagyott részeket vette birtokba. Jakó szerint az Ákosok birtoktömbje egyértelműen nemzetségi telepítés, 13 falva közül 10 – Álmosd, Besenyőtelek, Fejértó, Gyapoly, Kasza, Kismarja, Monostorpályi, Hosszúpályi, Vasad, Vértes – magyar; Bagost, Pocsajt és Konyárt elismeri ugyan szláv eredetűnek, de az előbbi kettő esetében gyanakvásának ad hangot, hogy neve a magyaroknál használatos személynévből származik és valószínűleg a magyarok adták.⁵⁴ Jakó azonban az itt talált szláv népcsoportokat minimális töredékeknek tartja, amelyeket a nemzetségi ‚színmagyar’ telepítések községei gyorsan fölszippantottak.⁵⁵ Kniezsa István 1938-as művében a helynévi adatokra építette településtörténeti megállapításait. Az Alföld keleti részén a szlávok főleg a homokháton (Nyírség, Szamoshát, Tiszahát) és a hegyek peremén (Szilágy, Zaránd, Arad, Krassó-Szörény) mutathatók ki.⁵⁶ Kniezsa szerint a Kraszna-Berettyó felső folyásáig, egészen a Meszesi-kapuig terjedt a korai magyar településhatár, amire jó támpontul szolgálnak a meszesi kapunál lévő korai gyepük, mindazonáltal a Meszes-hegység magyar neve csak 1165-ben fordul elő. Bár a Berettyó és az Ér mente egész hosszában meg volt szállva, a Berettyónál csak Szilágy megye határáig van közvetlen magyar nyelvi adatunk (Keszi). Már Kniezsa is leszögezi azonban, hogy a magyarság nagy számban és nagy területen települt meg ezen a vidéken, igen jelentős számú szlávásra települt, ezért a Kraszna–Berettyó–Ér–Körösök területét vegyes

⁵² Jakó, 30. o.

⁵³ Jakó, 33. o.

⁵⁴ Konyár esetében például kétségtelen, Kniezsa alapján is, a a szláv eredet. Kniezsa István: *Magyarország népei a XI. században* (eredeti kiadás in *Emlékkönyv Szent István halálának kilencszázadik évfordulóján*, II. k. 365-472. o., Budapest 1938), Budapest 2000 (a továbbiakban Kniezsa 1938/2000). Lásd még Reiszig Ede: „Bihar vármegye története”, in Borovszky, MVV, Bihar, 458. o.

⁵⁵ Jakó, 27, 35. o.

⁵⁶ Kniezsa 1938/2000, IV. o.

szláv-magyar lakosságúnak kell tekintenünk.⁵⁷ Kniezsa a nyírségi-szamosháti és Kraszna-menti szláv telepeket egyértelműen honfoglalás előttieknek tartotta; ugyanakkor a Berettyó-Ér-Körösök mentén a nagyobb szláv népcsoportokat a folyók felső szakaszánál azonosította, ott, ahol a folyók a hegyekből az Alföldre lépnek.⁵⁸ A Berettyó mentén a szlávság zöme azonban nemcsak a folyó felső folyásánál (Szilágy megyében), hanem a középső szakaszán, Biharban is kimutatható; illetve egy-egy számottevőbb szórvány Debrecen és Szoboszló környékén.⁵⁹ Ezek a szláv telepek zömükben már a XI. században megvoltak – például Szalacs és Pankota esetében XI. századi adatunk is van. Ezzel szemben Jakó csupán elszórtan élő szláv néptörödékeket föltételez, akiket a magyarok nagy tömbjei rövid idő alatt fölszívtak. Ezt elsősorban a XX. század 30-es éveig föltárt leletekre alapozza, mondván: a magyar honfoglaláskori leletek nagy tömegben kerültek elő a Körösök-Ér-Berettyó-Kraszna völgyei közötti területről (például a bihari Somlyó-hegyen talált lovas sírok illetve a hencidai sírmező). Véleménye szerint a mocsarak-szigetek tagolta terület sűrű magyar népességgel népesült be.⁶⁰ A honfoglalók a Berettyótól északra eső területen az Ér mocsarainál és a balparton lévő erdős dombsornál állapodtak meg; a X. század vége felé tolódott ki a határ Szilágy megye területére. A X-XI. század fordulóján vette birtokba a magyarság a Sebes-Körös völgyét. Kniezsa a magyarság X. századi keleti határának Báródot veszi; Jakó szerint a védelmi vonal a Királyhágón túl húzódott.⁶¹ A térség tehát magyar lakossággal gazdagodott, de az itt talált szláv népelem nagyságát és elhelyezkedését illetően nem hagyható figyelmen kívül az a régészeti anyag, amit a hazai kutatás Kniezsa és Jakó után tárt föl, s amellyel az alapvetően helynév-etimológiai evidencia kiegészíthető és pontosítható.

Mesterházy Károly vetette föl, hogy a szláv lakosságra vonatkozó helynévi anyagot, mindaddig, amíg régészetünk másfajta eredetet nem tud

⁵⁷ Kniezsa 1938/2000, 386. o.

⁵⁸ Kniezsa 1938/2000, 413-14. o.

⁵⁹ A Berettyó-mentén: a Berettyó mellékvizei Bisztra, Derna; helységek Valkó, Kaznacs, Tóti, Maróc, Csatár, Szeben, Esztár, Csarna; Debrecen környékén Szucsá, Turnea, Bucsa, Gargóc. Lásd Kniezsa 1938/2000, 414. o.; Kniezsa István: *Kelet-Magyarország helynevei* (eredeti in: *Magyarok és románok*, szerk. Deér J. – Gáldi L., I-II. k., I: 111-313, Budapest 1943-44), Budapest 2001 (a továbbiakban Kniezsa 1943-44/2001), 86. o.

⁶⁰ Jakó, 27. o.

⁶¹ Ez a települési hullám hozta létre a Körös partjainál Kért, Megyert és Jenőt. Kniezsa 1938/2000, 386. o.; Jakó, 28. o.

bizonyítani, legnagyobb részben a bolgár uralom telepítő akcióival kell összefüggésbe hoznunk, és csak kisebb részben az avarság által megtelepített, ismeretlen eredetű szláv népességgel.⁶² Arra is választ találhatunk, hogy térségünk milyen illetve mekkora szláv népességgel rendelkezhetett, valamint arra, hogy vitathatatlanul szláv eredetű neve hogyan született meg: a környék magyar népessége nevezte el a benne lakó szlávokról, avagy a környéken, szlávok szomszédságában használatos, a benne élő magyar királyi szolgálónép foglalkozásának szláv eredetű megnevezését vette át a nyelv (pl. lovászok).⁶³ Föltehető az is, hogy egyes településeket a magyar népelem nevezett el, ahogyan például Bihar esetében magyar névadás utal a magyar környezetre (Bihar, 1220 *Bichor*: szláv személynév, magyar névadás).⁶⁴ Vagy pusztá személynévből szláv eredetű helynevek is alakultak, amelyeket, föltehetjük, a környező magyar lakosság adott (Léta, Bagamér).⁶⁵

A térség környezetében néhány lelőhelyen a kerámiák rokonsága alapján a IX. századi bolgár megszállás emlékeit lehet fölfedezni (pl. a Debrecen-Lóversenytéren talált fazék; az ártándi talpas tálcaska; az egyek-külső-ohati lelőhely anyaga).⁶⁶ Ezzel összhangban van a 864-es tullni bolgár-frank szerződés, valamint annak 892-es megújítása, amelyben a bolgárok megígérik, hogy nem szállítanak sót a morváknak – s ennek

⁶² Mesterházy 1974, 212. o.

⁶³ A foglalkozással összefüggő névadásra jó példa *Csatár* (1213: Catar, 1208: Satar, a szláv „pajzskészítő” szóból), *Szalárd* (1291: Zalard: a só szláv megnevezéséből „sóval foglalkozó”); *Szalacs* (Zoloch, ugyancsak a szláv só származéka, de teljes mértékben nem bizonyos, hogy foglalkozásnevet is jelöl: Kniezsa 1943-44/2001, 83, 85, 86.) o.; *Szalacs* „párjaként” Lengyelországban is találunk egy *Solacz* települést. Kniezsa 1938/2000, 467. o.; *Solu* falu (nem azonosított): a hortobágyi Aba-adománylevél közli, s ebből eredeztethetően szláv népelemet kell a térségben feltételeznünk. *Hajdú-Bihar megyei történeti olvasókönyv*, 17. o.; *Birtiny*: tisztán szláv eredetű (1213: Bercen, a szláv „méhkas” jelentésű szó származéka, ugyancsak valószínű, hogy foglalkozást (is) jelöl. Kniezsa 1943-44/2001, 87. o.

⁶⁴ Kniezsa 1943-44/2001, 86. o.

⁶⁵ Mező András – Németh Péter: *Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára*, Nyíregyháza 1972, 62. o.

⁶⁶ Egyek-Külsőohat-Kissziget: 7 mm vastag, kissé kihajló peremtörődék, sűrű karcolt vonalkázással, sekély bekarcolt hullámvonalköteggel, illetve vastagfalú nagy fazék törödéke, soványított agyagból, hullámvonallal díszített, mindkettő fekete. Mesterházy Károly: „ Régészeti adatok Hajdú-Bihar megye IX-XIII. századi településtörténetéhez I.”, in *Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* (1973) 95-174. o. (a továbbiakban Mesterházy 1973), 106. o.

alapján a honfoglalást közvetlenül megelőző években bolgár katonai és telepesei jelenlétét is kell feltételeznünk az adott térségben. Ezen kívül elgondolkodtató Béla király névtelen jegyzőjének azon adata, hogy Keán bolgár vezér szlávokat és bolgárokat telepített a Marostól és az Al-Dunától az Észak-Keleti Kárpátokig elterülő vidékre.⁶⁷ A térségünkben több helyen megtalálható az ún. késő avar-kori kerámiatípus vagy annak továbbélése (Pocsajesztár, Nagyléta): vonal- és hullámvonalkötegekkel díszített sötétszürke vagy sötétbarna-foltos, nyúlánk edények.⁶⁸ A leleteink sajnos mind szórványok, így nagyon nehéz pontosabban datálni, milyen korú településhez tartoztak, olyanhoz-e, amely a honfoglaláskor elpusztult, vagy amelyik a X. századdal veszi kezdetét. A szlovák régészet vezette be a szláv-avar temető fogalmát, feltételezve, hogy a szlávok a Kárpát-medencében is fönntartották az avarok kultúráját, rátelepedtek telepeikre és tovább használták temetőiket. Ehhez csatlakozva Bóna István is azon az állásponton volt, hogy már a IX. században hamvasztásos temetőt nyitnak a szlávok az avar temető fölött.⁶⁹ Mesterházy szerint a bihari térség késő avar-kori edényei nem azonosak a szláv hamvasztásos sírokban találtakal, de lehetséges, hogy az avar kerámia-típus tovább élt a szláv lakosság körében is, akár az avarok által letelepített népcsoportok körében, akár a bolgár rátelepülő hódítók körében. Kralovánszky Alán például az ártándi temetőben feltárt kerámiát X. századnak tartja, így azt mondhatjuk: a késő-avar-kori lakosság (akár szláv telepések) átvészelték a IX. század háborúit, s a X. századra továbbadta fazekasművességét. (Némely esetben – Nádudvar-Mihályhalom, Hajdúsámson – bizánci és nyugati pénzlelet segít a X. század elejére való datálásban.). Csakis a késő-avar-kori lakosság továbbélésével magyarázható, hogy az Árpád-kori települések jelentős részében a vastagabb falú, nagyméretű, de más vonásaiban a késő-avar-kori sírok kerámiájával rokon kerámia megfigyelhető.⁷⁰ A X-XI. századi magyar temetőkben azonban a hullámvonal-köteggel díszített kerámia rendkívül

⁶⁷ Mesterházy 1974, 212-214. o.

⁶⁸ Pocsaj-Esztár: Sztálin u. 36, IX. századi edény (közölve: *A Déri Múzeum Évkönyve 1962-64*, 42. o., idézi Mesterházy 1973, 110. o.; Nagyléta: vöröses-barna, kihajló peremtörődék soványított agyagból, oldaltörödékek. hullámvonalköteg-díszítéssel, illetve feketés-barna edény karcolt hullámvonallal díszítve. Mesterházy 1973, 108. o.

⁶⁹ Bóna István: *Régészeti Dolgozatok* 7 (1965), 48-49. o. Idézi Mesterházy 1974, 213. o., 9.

⁷⁰ Kralovánszky Alán: *Régészeti Füzetek*, Ser. I/11. (1958); 35, 37. o. Idézi Mesterházy 1974, 212. o. 7. j.

ritkán fordul elő, s még ott sem mindenhol, ahol pedig tudjuk, hogy a szláv vagy a késő-avar lakossággal való érintkezés már a X. század elején megindult: így valószínű, hogy a helyi IX. századi lakosság hagyományait örzi. A mai Hajdú-Bihar megye területén az Árpád-kori települések egy részén is megtalálható a főntebb leírt kerámia. A térség betelepülése szempontjából döntő fontosságú, hogy Nagylétán, Berettyóújfalu-Herpályon és Hajdúbajos-Daraboshegyen is találtak ilyen párhuzamos vonal- és hullámvonal-köteggel díszített kerámiát, de ásatás hiányában sajnos nem dönthető el, hogy a települések a IX. század elejétől folyamatosan lakottak voltak-e, vagy csak a honfoglalással kezdődött megtelepülésük. Vannak olyan, a X-XIII. századra keltezett települések is, amelyeknél a feltalált kerámia annyira különbözik a IX. századi késő-avar-kori edényektől, hogy csak bizonyos fokú leszármazást tételezhetünk föl, bizonyos jegyek továbbélését. Egyben ezeken már észrevehető a honfoglaló magyarsággal megjelent, a magyarok által tipikusan használt kerámiatípus hatása is. Ilyen kerámia került elő Konyár-Papfenekese lelőhelyen, Nagylétán, Hajdúbajos-Szőlőskertben, Hencida-Zöldfa-utcában, ami azt látszik alátámasztani, hogy a térségbe magyar etnikum áramlott a X. században, s legfőljebb bizonyos fokú együttélés tételezhető föl a szláv-avar csoportokkal. Konyár-Papfenekesen minden bizonnyal magyar telepítés nyoma a föltárt kerámia.⁷¹ Konyáron 1932-ben kerültek elő leletek a Hencidai út építésénél: korongolt agyagtál (öble átmérője 190 mm); szabadkézi csupor (öble átmérője 70 mm).⁷² Vörös színű homokkal soványított, vastagfalú, ötös vonallal és hullámvonallal díszített cserépedény két részlete.⁷³ Több helyütt X. századi magyar „falu” (inkább települési központ) létezett a mai községek helyén.⁷⁴

A magyar népelem elhelyezkedése és elterjedése viszonylag könnyen adatható a tipikusan magyar, rendkívül ritka kerámiatípusokkal (hornyolt hengeres nyakú, korongolt, gömb alakú edények; karcolt

⁷¹ Mesterházy 1974, 217. o.

⁷² Sőregi János: „A múzeum gyarapodása”, in *Jelentés Debrecen szabad királyi város Déri-Múzeumának 1932. évi működéséről és állapotáról* (1933), összeáll. Sőregi J. – Ecsedi I., Debrecen 1933, 29-30. o.

⁷³ Déri Múzeum, leltári sz. 1932, 34.; Mesterházy 1973, 109. o., 1. kép, 3-4.; XVII. tábla, 2, 4. o.

⁷⁴ Mesterházy Károly: „Hajdú-Bihar megye területének kora Árpád-kori településtörténeti vázlata”, in *Hajdú-Bihari kéziratok térképek II.*, szerk. Gazdag István (A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Közleményei 18.), Debrecen 1982 (a továbbiakban Mesterházy 1982), 84. o.

vonaldíszítésű, zömök, kisméretű fazekak; cserépüstök).⁷⁵ E lelettipusok alapján behatárolható a térség magyar, X. századi népelemeinek betelepülése (például Bojt-Méhes karcolt hullámvonalú üstje).⁷⁶ Ugyancsak meghatározható a település kezdete, ha van föltárt temető, mint pl. Ártánd-Nagyfarkasdomb (X. század).⁷⁷ Derecske X. századi temetői bizonyítják a település létezését; Szepes honfoglaláskori sírja ugyancsak X. századi megtelepülést bizonyít.⁷⁸

A leletanyag alapján egyes településeket kontinuus honfoglaláskori, X-XI. századi településnek tekinthetünk.⁷⁹ A Konyár-Vénkertben föltárt honfoglaláskori temető is ugyanezt a feltevést erősíti: magányos sír, hanyattfekvő, kinyújtózott csontvázzal, melynek mellékletei egy négy ágból tekert ezüst nyakperec (az ágak mindegyike kettős huzalból sodrott, hurkos kapcsolású, 130 cm átmérőjű); mindegyik csuklón egy-egy bronz, négyélű, vége felé keskenyedő, nyitott karperec, átmérője 70 mm; illetve az egyik kéz ujján bronzgyűrű, átmérője 26 mm. A leletegyüttest honfoglaláskori, X. századi anyagnak datálták.⁸⁰ A magyar fémművesség kutatásai alapján föltehető, hogy magyar leletről van szó. A térség X. századi megtelepedését látszanak bizonyítani a Derecske konyári határában, a konyári út elején feltárt X-XI. századi sírleletek.⁸¹ Ugyancsak X. századi településnyomok tanúsítják Hencida X. századi Berettyó-parti megtelepedését.⁸² Ugyancsak megerősítik a térség magyar betelepülését a Berettyóújfalu-Herpályon, a Berettyóújfalu-Kengyelen, Szentkozmán és Palocsán, illetve Andaháza-Szentdemeteren, valamint a Gáborján-Földváron föltárt lelőhelyek;⁸³ továbbá Berettyóújfaluban, Hencida-Szerdekhalmon, Derecske-Várad-tanyán föltárt X-XI. századi temető is.⁸⁴ A honfoglaló közösség legszegényebb tagjait rejtő ártánd-nagyfarkasdombi, józsai, konyári, ebesi leletek mellett, a gazdagabb középréteg sírjaiból már

⁷⁵ Mesterházy 1974, 218-219. o.

⁷⁶ Mesterházy 1973, 103. o.

⁷⁷ Mesterházy 1974, 218-219. o.

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ Módy 1982, 91. o.; Mesterházy 1974, 223. o.

⁸⁰ Sőregi János: „Honfoglaláskori sírlelet Konyáron”, in *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve XXXII* (1936), 72. o.

⁸¹ Zoltai Lajos 1909-es jelentését közli Mesterházy 1974, 226. o. 145. j.

⁸² Mesterházy 1968, 71. o.

⁸³ Mesterházy 1982, 84. o.

⁸⁴ Uo. 82. o.

szablyák, veretes fegyverövek kerültek elő (Sárrétudvari, Berettyóújfalu, Boda).

Az 1980-90-es években a Körösöktől északra több honfoglaláskori temető került elő, amelyekből újabb következtetéseket vonhatunk le. A temetők többsége valószínűleg a honfoglalók első nemzedékéhez köthető, amelyek korán kialakították a Tiszántúl a Körösöktől északra eső nagy köznépi tömbjét (pl. Magyarhomorog).⁸⁵ A Hortobágy-Berettyó-térség legutóbbi kutatásait foglalta össze néhány éve M. Nepper Ibolya.⁸⁶ Az újonnan feltárt Körösszegapáti-Pállyapály temetőjét (640 sír) kora X-XI. századra, Püspökladány-Perejesvölgy temetőjét (X. századi 320 sírját) a honfoglalás idejére teszi, a IX. század végére, X. század elejére. Jól elkülöníthető a X. és XI. századi rész, s a mi szempontunkból fontos, hogy a magyar temetőhöz csatlakozóan dunai-bolgár kiscsaládi mellék-leleteket lehet azonosítani. Sárrétudvari-Hízóföld leletanyaga is a honfoglalás idejére tehető.⁸⁷ Az 1990-es években újabb honfoglaláskori temetőket tártak föl Biharban. Biharkeresztes-Ártánd és Sárrétudvari térségében több, X. századra datált temetőt ástak ki (Örhalom; Poroshalom), amelyek igazolják, hogy már a X. század első felében Bihar környékén jelentős számú fegyveres kíséret élt: a Biharhoz (trónörökösi központ) tartozó állandó vagy időszakos harcos elem nagy számban koncentrált a területen.⁸⁸

Látjuk, hogy a térség és a környező települések nagyszámú X-XI. századi magyar leletanyaggal bírnak, így a szláv helynévből eredeztetett szláv telepítés egyszerre bizonytalannak látszik. De létezhetett-e a magyar népességgel együtt élő, a IX. századból kontinuusan ott élő szláv népesség? Ennek megválaszolására segítségül hívhatjuk Ártándot, amely az egyik legjobban kutatott területe a (szélesebben értelmezett) térségünknek.

A VIII-IX. században Ártándon jelentős nagyságú avar település volt, amely a VI-VII. század fordulójától a IX. század közepéig vagy végéig

⁸⁵ M. Nepper 2000, 27. o.

⁸⁶ M. Nepper Ibolya: „Honfoglalók a Hortobágy-Berettyó vidékén”, in *Honfoglalás és régészet*, szerk. Kovács László, Budapest 1994 (a továbbiakban M. Nepper 1994), 151-60. o.

⁸⁷ M. Nepper Ibolya: „Neuere Gräberfelder aus der Landnahmezeit aus Hajdú-Bihar Komitát”, in *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* (1991), szerk. Gazda László – Módy György. Debrecen 1993, 79-107, 107. o.

⁸⁸ Bizonyítják: íjak, nyílcsúcsok, szablyák, balták, aranyozott övveretek, ezüstékszerek, díszes lószerszámok. A női viselet alapján is elmondható, hogy magas társadalmi helyzetű népcsoportok éltek itt: aranyozott hajfonatkorong, gyűrűk, aranyozott ruhaveretek: M. Nepper 1994, 47-49. o.

(egy vélemény szerint pedig a X. század elejéig) használatban volt.⁸⁹ Sikertelenül megtalálni Ártánd kora Árpád-kori települési helyét, s attól nem messze, a Nagyfarkasdombon egy igen népes, 170-180 síros honfoglaláskori, pontosabban X-XI. századi temetőt. A leletanyagban talált, főttebb említett, kézzel formált kis talpas tálnak mindezideig csak szláv területekről, a Balkánról ismerjük párhuzamait.⁹⁰ Ártánd azért is lehet viszonyítási alap, mert innen már a XI. század második feléből van okleveles anyagunk. I. Géza 1075-ben Ártándot, azaz a „Rikachi Artand nevezetű falut a mellette elterülő szigettel” a garamszentbenedeki apátságnak adta.⁹¹ Egy 1209-es oklevél csak Rikácsi nevét ismeri (*Richaz*).⁹² Az avar lakosság a bolgár hódítással valószínűleg megcsappant, de a település minden valószínűség szerint tovább élt, a bolgárok megtelepedtek az avarok helyén vagy azok mellett: településük talán a mai falu alatt keresendő. A falu *Rikachi* neve is erre az időszakra, a IX. század végére tehető, amely meg is maradt, a honfoglalást követő évszázadokban is. Egyértelműen szláv helynevet találunk *Zomlinon* (Ártánd-Nagyzomlin, Ártándtól 2,5 km-re), amit Mesterházy X. századira datált, s amely vélhetően jól tanúskodik a szláv-magyar együttélésről. Györffy is szláv helynévvel azonosítja s szláv eredetű falunak tartja Zomlint.⁹³ A honfoglaláskor egy magyar nemzetség települt le Ártándon, a IX. századi avar-szláv központtól délnyugatra, de az utóbbi is megmaradt, s a XI-XII. században a két falu egymás mellett élt, nem olvadt össze, külön temetkezett, kerámialeletei különbözők.⁹⁴ Ártánd tehát a szláv-magyar szimbiózis iskolapéldája. Mindazonáltal a bolgár-szláv települést nagyon kevés leletanyag adatozza, a helynevekből eredeztethető információk alapján lehet csak következtetni, hiszen a tipikus al-dunai bolgár-szláv kerámiából nagyon keveset tártak föl. A csupán helynevekre alapozó kutatás pedig nem

⁸⁹ Mesterházy 1974, 232. 206. o. j. idézi Kralovánszky Alán meglátásait: *Régészeti Füzetek*, Ser. I/9. (1958), 35. o.

⁹⁰ Az Al-Dunánál Garvanból (*Dinogetia*). Mesterházy Károly: „Beszámoló az 1965. évi biharkeresztes-ártándi ásatásról”, in *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* LII (1965) 61-66. o. A kora Árpád-kori településre utó: „A Déri Múzeum régészeti tevékenysége 1966-68 (Leletkataszter)”, in *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* LV. (1968), 62. o.

⁹¹ *Hajdú-Bihar megyei történeti olvasókönyv*, 17. o. A „sziget” föltehetően a Farkasdombot jelöli, hiszen vízállással körülvett terület volt egykoron.

⁹² Az adatot közli Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I-III*. Budapest 1963-87 (a továbbiakban Györffy, ÁMF), I. k. 595. o.

⁹³ Első említése 1215: Zomlun; Györffy, ÁMF, I. k. 571. o.

⁹⁴ Mesterházy 1965, 65-66. o.

lehet önmagában meggyőző. Ezért a legtöbb szláv eredetű helyen csak föltételezhetjük, hogy volt IX. századi bolgár-szláv előzménye, s a szláv lakosság kontinuumos volta miatt őrizte meg szláv nevét a magyar települések gyűrtjében is. Csak hipotézist állíthatunk föl arra nézve, hogy például Szandalék, Pocsaj, Esztár, Zomlin bolgárszláv település volt. Vannak olyan települések azonban, amelyek leletanyaga szoros kapcsolatot mutat a IX. század végének késő avar kerámiájával, vagy a vegyes avar-szláv lakosságú telepek kerámiájával, illetve nevük IX-X. századi szláv személynévből alakult ki: (Nagy)Léta és Bagos.⁹⁵ Mindkét falu határában olyan települések voltak a X. század elején (Léta esetében több is, Bagoson a fent említett Daraboshegy), amelyeknek biztosan voltak szláv lakói is.⁹⁶ A szláv helynevű települések jó részének esetében nem jelenthetjük ki bizonyossággal, hogy IX. századi bolgár-szláv előzményeik vannak, s a X. századra kell helyezniük telepedését, illetve valószínűsíteni magyar telepítését. Mivel nem maradt fenn szláv kontinuitást alátámasztó leletanyag, e helyeken magyarok által telepített községeket kell vélnünk, de nem zárhatjuk ki, hogy létezett szláv lakosság a IX. században – viszont sajnos a tipikus kerámia nem maradt fenn. Már Kniezsa István is fölhívta a figyelmet arra, hogy a helynevek nem a helységek névadó őseinek nyelvére, hanem a környező lakosság nemzetségére jellemzők.⁹⁷ Konyár neve például a magyar 'lovász' szó szláv megfelelőjéből alakult ki, amivel a nagyfejedelmi család a királyi szolgálónépeket, majd a királyi lovászokat szláv környezetük nevezte, de itt sem zárható ki a szláv népesség léte.⁹⁸ Létán például igazolható a szláv népesség is.⁹⁹ Kissé távolabb, Pród környékén, Hajdúböszörmény területén is tártak föl IX. századi, szláv lakosságra utaló leleteket.¹⁰⁰ Rendelkezőnk bolgár eredetű kerámiával Debrecen-Lóversenytéren a IX. század második feléből. Debrecen szláv

⁹⁵ 1214: *Bogus*, a szláv *Bogus* személynévből. Kniezsa 1943-44/2001, 162, 172. o.; Jakó, 35, 202. o.

⁹⁶ Soványított agyagú nagy fazék, vonaldíszítéssel, kihajló, levágott peremmel: Mesterházy 1973, 106.; Itt lehet megemlíteni a Bagos határában 1435-ben említett *Rychehege silva* határnevet is. Mesterházy 1974, 235. o.; Jakó, 202. o.

⁹⁷ Kniezsa 1943-44/2001, 5-7. o.

⁹⁸ Heckenast Gusztáv: *Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban*, Budapest 1970, 107. o.

⁹⁹ Mesterházy 1974, 235-36. o.

¹⁰⁰ Pród neve nem tisztázott, jelentése 'homok' (1067: *Prouod*, vagy a szláv *pro-vod* közsözből, vagy a *Provod* személynévből), Kniezsa 1938/2000, 467. o.

előzményei tehát adatolhatók, nagyon jellegzetes bolgár edénytípussal.¹⁰¹ Azonban még azok a helységek sem feltétlenül a szlávoktól származnak, amelyek IX-X. századi eredete kétségtelennek látszik. Ellenben a falvak környezetében kellett szláv népességnek lennie (Esztár, Pocsaj, Léta, Guszár, Terebed jó példa lehet, bár maguk is szláv nevűek, így a szláv környezetet a magyar falvakban is kereshetjük). A késő avar kori népesség, a bolgár-szláv települések jó része is, a X. században is kontinuus volt, de sajnos csak néhány esetben sikerült szláv leleteket találni (pl. Ohat-Kissziget), s többnyire nem mai szláv helynevű telepeken.¹⁰²

Jakó Zsigmond még úgy látta, hogy a magyarság népelemei fölszívták az itt talált szláv szórványokat. Igaz, a meghódított lakosság betagozódott a magyarság szolgarétegébe, de sokszor a magyar falvak nem telepedtek rá vagy „szippantották be” a helyi lakosok falvait, hanem – ahogyan Ártánd példája megmutatta – a régi falvak mellé újak települtek. A honfoglalás nem jelentett a helyi szláv lakosságra nézve óriási megrázkódtatást. A betagozódás viszonylag trauma-mentesen lezajlott, hiszen a hódítók nagyszámú saját szolgálélemmel bírtak.¹⁰³ Jakó gyér szláv népességről, töredékekről írt, ma már látjuk a régészeti adatok alapján, hogy ha nem is találtak a magyarok jelentős szláv tömböket, de majd minden kutatót település határában kisebb-nagyobb közösségek laktak, az Alföldön egyik legnagyobb számban Biharban.¹⁰⁴ Ártánd *Rikachi* neve többszáz éven át megőrződött, tehát a névadó közösség (talán Zomlin) jelentős számú lehetett. Egyes falvak esetében (pl. Pocsaj) is föltehetjük, hogy a szláv elnevezés (bár nem személynévből ered), egy másik szláv közösségtől származott (Konyár?), s a betelepülő magyarok, akik a már létező telephez ill. a mellé telepedtek, később maguk is átvették a település már talán a IX. században a környék szláv telepein használatos nevét.

A dukátusi központ, Bihar körül is megjelenik a foglalkozásnévvel jelölt települések gyűréje: Hegyközkovácsi, Hegyközcstatár, Nagy- és

¹⁰¹ Seprős karcolt mezők díszítette vastag, korongozott fazék, soványított agyagból: Mesterházy 1973, 104. Egy agyagcsupor: hengeres nyakú, vízszintes hornyolatokkal tagolt, gömbölyű testű edény töredéke: Sőregi János: „Népvándorlási leletek Debrecen belterületén, a Szabolcs-u. 4. sz. telken”, in *Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* (1936), 72.

o.

¹⁰² Mesterházy Károly: „A Tiszántúl IX-X. századi bolgár emlékei”, in *Folia Archaeologica* 28 (1977), 157-170. o.

¹⁰³ Mesterházy 1974, 236-237. o.

¹⁰⁴ Uo.

Kisszántó és talán Álcsi.¹⁰⁵ Györffy szerint már nagyon korán, a XI. század elején kialakul a legidősebb herceg bihari szállásbirtoka, s vele a hercegi udvar, amely életre hívta a különböző foglalkozási csoportokat.¹⁰⁶ Így több, a térségben illetve a környékén lévő település is – pl. Hegyközcsatár, a pajzskészítők dukátusbeli központja – a nagyfejedelmi család telepítéseivel született meg. Foglalkozásnévvvel jelölt Árpád-kori településeink többsége nem a királyi erdőispánságokhoz, és nem is az István-kori királyi vármegyékhez, hanem a nagyfejedelmi-királyi család különböző magánbirtokaihoz, uradalmi központjaihoz kapcsolódik, így már a X. századra is datálhatók. Például a Bakony északi oldalán – Györffy és Heckenast szerint Jutas/Jutocsa, Árpád negyedik fiának szállásterületén – megjelennek szinte megszakítatlan sorban az ács, tímár, kovács, esztergályos, szántó, fegyvergyártó, ötvös, takács, udvarnok, tárnok, szakács, szücs települések.¹⁰⁷ Ezek telepítése leginkább magához a fejedelmi családhoz köthető, de Györffy is megengedi, hogy már letelepedett nemzetségek földjeit sajátították ki: Jutas például a Szalók-nem honfoglaláskori szállásterületét, Pápától egészen Mórig.¹⁰⁸ A bihari trónörökös uradalom létezését Heckenast már Fajsz fejedelem idejére helyezi: a hercegről, Tasról nevezett települést Szabolcsban, a bihari dukátus területén – körülötte egy 30-35 km sugarú körben megjelennek a szolgálnépi telepek (Szekeres, Nagyhalász, Födemes, Teszár, Hodász).¹⁰⁹ Taksony idején a fltetelezett trónörökös, Szerénd neve is megjelenik a keleti dukátus területén: *Zerend* Békés és Zaránd megyék határán feküdt, amit Heckenast úgy értékel, hogy a herceg területe kiterjedt a békési Csolt-nemzetség rovására, egészen Krassóig, ahol újabb Szerénd helynevet, s vele együtt Ács, Csatár és Pecér helyneveket találunk.¹¹⁰ Géza hercesége idején is megfigyelhető a bihari hercegi birtok további terjesztése kelet és dél felé (Krassó: *Gewche* helynév); majd Géza fejedelemsége alatt is Györffy

¹⁰⁵ 1291-94: *Kuachi*, Bihar m.: Györffy, ÁMF, I. k. 635-36. o.; Jakó, 283. o.; 1213: *Catar*, 1291-94: *Scathar*, *Chatar*, Bihar m. keletre: Györffy, ÁMF, I. k. 607. o.; Jakó, 224. o.; Még egy Csatár: 1208: *Satar*, 1408: *Chatar*, Bihar m. ÉK-i részén, Albis határában, időnként Belső-Szolnokhoz is számították, Györffy: I. k. 607. o.; 1219: *Zamtou*, Bihar m.: Györffy. ÁMF, I. k. 665. o.; Továbbá Horó, jelentése 'szakács' 1417: *Horon*, Bagamér tartozéka: Jakó, 202; Csánki, I. k. 610. o.; Heckenast, 38, 95, 106, 109, 120. o.

¹⁰⁶ Györffy 1959, 38. o.

¹⁰⁷ Heckenast, 31. o.

¹⁰⁸ Györffy 1959, 25. o.

¹⁰⁹ Tas: Csánki, I. k. 527. o.; Heckenast, 44, 101, 104-105, 122, 127. o.

¹¹⁰ Csánki, II. k. 107. o.; I. k. 748. o.; Heckenast, 47. o.

György úgy vélte, hogy Géza trónraléptekor Mihály került a bihari dukátus élére, amit azzal támasztott alá, hogy a hercegi udvart Nagymihályra helyezte.¹¹¹ Meg is jelennek foglalkozásnevet jelölő falvak a környéken: Horó, Tárnok, Csatár, ami a mi térségünk vonatkozásában is érdekes, hiszen ezzel a Bihar környéki hercegi szolgálónépek és Nagymihály vidéke között kapcsolat létesült, azaz az Ér-Kék-Kálló vidéke közvetlen kapcsolatba került a fejedelmi család szállásbirtokaival. Pocsaj közelében feküdt Tárnok, s bár csak XIV. század eleji írásos említésünk van róla, feltehető, hogy a Berettyó-Ér torkolat és átkelőhely, a Tisza felől Biharra vezető út mentén, a Berettyó folyását követve, tárnokok telepedtek meg a X. század végén.¹¹² Nagyon lényeges, hogy éppen a fejedelmi uradalomban az udvar ellátásáért felelős terményraktárosok telepedtek meg Pocsaj határában. Ugyancsak a *curia* vonzhatta a Bagamér határában megtelepedő szakácsokat (Horó); illetve a hercegi kíséretet fegyverrel ellátó Csatár.¹¹³ Ugyanígy fontos volt a bihari udvar lovainak gondozása, viszont, minthogy Mihály után sokáig betöltetlenül állt a dukátus (Istvánnak csak nyitrai hercegségéről vannak adataink), a térség benépesülése is egybeesett a királyi várispánságok megszervezésével, itt a bihari vár körül, 1020-30 között. Feltehetően hercegi lovászok jelennek meg Konyáron a XI. században. (Érdekes, hogy még a Zsigmond-korban is említ oklevél lovászokat: 1406-ban Álmosdon esik szó ménésről.¹¹⁴) A lovak ellátását szolgálta az ugyancsak oklevélben említett „nagy mennyiségű széna” elraktározása Álmosdon.¹¹⁵

A szolgálónépi eredetet alapozza meg a két bihari és az egy szabolcsi Csősz falu, amely már a foglalkozás sajátosságaiból adódóan sem lehet más, mint a királyi várbirtokhoz szorosan odatartozó népelem megtelepítése: a latin *preco* magyar köznévi megfelelője, a király kikiáltója, hirdetője, börtönőre.¹¹⁶ A fejedelmi-királyi telepítést alátámasztja, hogy arra is volt

¹¹¹ Györffy, ÁMF, I. k. 644-45. o.

¹¹² 1301: *Tarnuky*, 1342: *Tauarnuk*, Pocsaj m.: Györffy, ÁMF, I. k. 674. o.; Egy másik Tárnok pedig éppen Nagymihály határában feküdt: 1352: *Tharnoktelke*: Györffy, ÁMF, I. k. 674. o.; Heckenast, 125. o.

¹¹³ Horó: Székelyhid és Tulogd között; Csatár: Bihar ÉK-i részén, Albis m., nem mesze a föltételezett nagymihályi udvartól. Heckenast, 49, 95, 106. o.

¹¹⁴ 1406: *Zsigmondkori oklevéltár I-II.*, szerk. Mályusz Elemér, Budapest 1951-1958; szerk. és kieg. Borsa Iván, *III-IV.*, Budapest 1993-1994; *V-VI.* Budapest 1997-99; *VII.* Budapest 2001, a továbbiakban ZsO; II.k. 4778.

¹¹⁵ 1416: ZsO. V., 1645.

¹¹⁶ Módy 1995-96, 174. o.; Heckenast, 11. o. A várispánságok csőszai a *maior preconumok* alá, azok a *comes preconum domini regis* alá tartoztak. Biharban: Csősz/Csősztelke:

példa, hogy a várbirtokot más megyéből származó várnépekkel töltsék meg: ilyen az Ákos-uradalomban fekvő *Kinizs* és *Macs* dobokai várnépek települése.¹¹⁷ A szláv névalaknak a magyar nyelvben, a királyi szolgálónépnévben való továbbélése jó példája egyrészt a *Daróc*, amelyet valamilyen erdei foglalkozásként, solymárként, erdőővőként aposztrofáltak, de Györffy valószínűsítette, hogy vadfogókról van szó,¹¹⁸ másrészt a (Biharban is megtalálható) *Csatár-Csitár* foglalkozásnév, amelyek közel feléről Heckenast megállapította, hogy ispáni várak fegyverműveseinek lakhelyei, s tömeges előfordulásuk a várispánsági székhelyek melletti rendszert sejtet, amelyben *Kovács* ikertelepülések is szerepelnek (Bihartól keletre is például).¹¹⁹

Föltehető, hogy a szolgálónépek telepítése térségünkben is már a fejedelmi hercegek, vagy Géza idejében hatalmi aktus következménye, sok esetben erőszakos áttelepítésekkel járt, sok esetben tehát még az is föltehető, hogy egyes szolgálónépeket eredetileg egyes törzsek telepítettek le és kényszerítették szolgálatukra. Majd ezeket (mint pl. a Csolt-nemét Békésben) a nagyfejedelmi terjeszkedés királyi magánuradalommá tette, s ezután a királyi hatalom folytatta (vagy kezdte meg) a szolgálónépek (további) telepítését. Településeink esetében sem mondhatjuk, hogy csak a nagyfejedelmi dukátus-építés hozta létre, lehetséges, hogy egy honfoglaláskori foglалó nemzetség alapította a lovász-telepeket; esetlegesen egy létező szláv településre telepedett rá vagy mellé a magyar elem, s azt a bihari várispánság szervezése idején a királyi hatalom sajátította ki. A telepítések erőszakos jellegére mutat a törzsi helynevek sűrű fölbukkanása a foglalkozást jelentő helynevek szomszédságában. Különösen érdekes ez a szláv helynevek vonatkozásában: Ibn Ruszta leírásait figyelembe véve – mely szerint „hatalmuk kiterjed mindazokra a szlávokra, akik közel laknak hozzájuk [...] súlyos adókat vetnek ki rájuk, és úgy kezelik őket, mint foglyokat” – Heckenast úgy véli, a magyarok folytatták a vándorláskori gyakorlatot, s a szláv telepek közelében telepednek meg és igényt tartanak

Györffy, ÁMF, I. k. 609. o.; Jakó, 231. o. szerint is a királyi várispánság telepítése az 1214-es *Cheusci*, mivel a későbbi tulajdonosairól tudjuk, hogy várjobbágyok voltak az őseik. Szabolcsban: Polgár m.: Csánki, I. k. 534. o.

¹¹⁷ 1219: Módy 1995-96, 175. o.

¹¹⁸ Györffy, ÁMF, I. k. 538. o.; Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*, I/1-2, Budapest 1955, I/2., 623. o.

¹¹⁹ Heckenast, 28. o.; Györffy, ÁMF, I. k. 635-636. o.

szolgálataikra.¹²⁰ A szláv eredetű foglalkozásnevek előfordulása nem esik egybe a nagyobb szláv lakosságú, a X. században is vegyes magyar-szláv népességűnek tekintett területekkel (Dunántúl, a Felvidék déli része), ott találjuk meg a foglalkozásneveket nagy számban, magyar és szláv eredetűeket is, ahol az Árpádok családi birtokai kiterjedtek.

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy az eredeti nemzetségi birtoklás a X. század folyamán, legkésőbb a X. század utolsó harmadában átalakul. Az eredeti szállásföldeket a fejedelem kisajátítja – konkrét példa Nádudvar, Ártánd, Hencida, Böszörmény és Hajdúsámson környéke. Hogy a nemzetségek rangos tagjaival mi történt, nem tudjuk, valószínűleg a királyi várispánságok rendszerében némelyik águk fölemelkedett.

A megszállás folyamán a nemzetségeknek saját szállásföldjei voltak, jelenlétükre utalnak az ún. rozettás lószerszámos sírok (Hajdú-Biharban kb. 40-45). valószínű egy nemzetséghez tartozott az ártándi, hencidai temető és a tarjáni, berekböszörményi, biharkeresztes-vasútállomási klasszikus honfoglalaskori temető. Valószínűleg klasszikus ősfoglalók lehettek – Györffy osztályozása szerint viszont nem, ő ugyanis csak azokat az egy tömbben letelepedőket tekintette ősfoglalónak, akik a vármegye egészét vagy döntő nagyságú területére kiterjeszkedtek.¹²¹ Györffy a dukátusban nem is ismert el ősfoglaló nemeket, ámde ma már ez nem tartható: a X. századra datált törzsi leletek tanúskodnak a dukátusbeli ősfoglalók megtelepedésről is, s a további temetőfeltárások fogják megadni a lehetőséget, hogy például az ártándi-hencidai nemzetség településterületének kiterjedését a X. század végi királyi kisajátítás előtt megrajzolhassuk.

Némely törzsi terület fölbomlása már nagyon korán, a X. század elején megkezdődhetett. Hajdú-Bihar megye területén a X. század hetvenes éveitől lehet kimutatni olyan temetőket, amelyek nem hozhatók kapcsolatba az első foglalók népszaporulatával (pl. Nádudvar-Töröklaponyag).¹²² A megye döntő részén, amikor a király tulajdonába megy át, valószínűleg új telepítéseket is találunk, új népelemekkel, áttelepített vagy újonnan telepített foglalkozásnévvel jelölt falvakkal. Némely nemzetség esetében azonban feltehető, hogy a X. században megszállt egyes birtokaikat megtartották a királyi várispánság kiépítése időszakában is, azaz jelenlétük kontinuusnak

¹²⁰ Heckenast, 65. o.

¹²¹ Györffy 1959, 32-36. o.

¹²² Mesterházy 1974, 239. o.; uő. 1973, 109. o.

tekinthető. A Zoárd vagy Zovárd nemzetség – bár a Szerepen épült monostoruknak a XII. század elejére, vagy a XI-XII. század fordulójára való a datálása – legfőljebb a XI. század második felétől élhetett itt. Birtokaik rendkívül szétszórtan helyezkednek el Békésben és Biharban, olyannyira, hogy Györffy nem is tekintette őket egyáltalán honos nemzetségnek – a Kisalföldet jelölte meg ősi központjukként –, s úgy vélte, a fejedelmi család telepítette őket ide. Wertner Mór viszont őshonos bihari nemzetségnek tekintette őket.¹²³ Van viszont egy Udvari (Sárrétudvari) nevű örököltnék titulált birtokuk Biharban, ami arra utal, hogy a fejedelmi földről korán kaphattak részt, így bihari (sárréti) megtelepedésük a X. századra tehető, s az ásatás igazolta is a gazdagabb nemzetségfői réteg megtelepedését.¹²⁴ Ez viszont alátámasztja, hogy nem kizárólag a fejedelmi-királyi család telepített szolgálonépeket, hanem akár egyes nemek is.

A későbbi Ákos-birtokok többsége nem az Ákosok őstelepítése, hanem a királyi várbirtok része volt (Csőszi, Tárnok, Pocsaj, Konyár). Az Ákosok már a XIII. századra megszerzik Ómarját, Csalánost, Pályit, Pocsajt, Gyérest, Kaszát – ami már egy összefüggő birtoktömb kialakulását jelzi – de pl. Macs, Kinizs, Konyár megmaradt királyi birtoknak. A térség királyi-bírói székét tehát természetszerűleg Konyár kapta, némelyiken udvart, *curiát* vagy királybíró is közöl a Váradi Regestrum.¹²⁵ A szomszédos királyi földeket más nemek szerzik meg, pl. Esztárt a Hontpázmányok, másokat az egyház, ilyen pl. Gőz-Püspöki, Léta és Esztár között, illetve Pocsaj mellett Reszege.¹²⁶ De hiába székel poroszló Kokadon, s hiába királybíró Konyáron, a XIII. század közepén már mindkettőt az Ákosok birtokában találjuk. Konyár is valószínűleg a XIII. század közepén

¹²³ Wertner Mór: „Nemzetségi kutatások”, *Turul* 17 (1899) 112-135, 112. o.

¹²⁴ Györffy, ÁMF, I. k. 496. o.; Jakó, 372. o.; Mesterházy (1974), 242. o.; M. Nepper 1994, 47-49. o.; M. Nepper 2000, 27.o.

¹²⁵ Mesterházy 1974, 241. o. *Curia v. curtis* királyi szolgálonépi helyeken (is): pl. Nádudvar (poroszló). Módy (2000), 32, 44. o., Györffy, ÁMF, I. k. 635. o.; *Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba lajstrom az 1550-iki kiadás hű hasonmásával együtt. Regestrum Varadiense*, szerk. Borovszky S. – Karácsonyi J., Nr. 160, 177, 97; 238. Szabó István rámutatott, hogy nem lehet minden „udvar-udvarhely” nevű települést a királyi-hercegi birtokszervezethez kapcsolni: a prédiум szerepet emelte ki, s a magánföldesúri hatalomnak nagyobb szerepet juttatott a telepítésben. [Szabó István: „A prédiум. Vizsgálódások a korai magyar gazdaság- és társadalomtörténet körében”, *Agrártörténeti Szemle* (1963) 1-41, 301-357, 18. o.] Nem kívánok a terebélyes prédiум-vitába belebonyolódni, magam Györffy álláspontját követem.

¹²⁶ Györffy, ÁMF, I. k. 576, 620, 657. o.

kerül az Ákos-nem birtokába (lehetséges, hogy éppen Ákos nb. Ernye szerzi meg IV. Bélától).¹²⁷ A XIII. század végére szerzik meg az ugyancsak királyi föld Bagost.¹²⁸

Az Ákos-nemzetség Biharban

Jakó Zsigmond úgy tartotta, hogy határvédőnek rendelte az Ákos-nemet a fejedelem, s az első gyeplővonalon kívüli lakatlan földeket kaptak, a kezükön később föltűnő falvak pedig, Konyár is, az ő alapításaik.¹²⁹ Jakó az Ákos nemzetséget a fejedelmi törzs Pest megyében honos ágának tartja. Karácsonyi is csatlakozik ehhez: azonosít Csánki alapján egy Ákosmonostort Pest megyében, Hévíz-Györktől délre.¹³⁰ Mindebből annyi látszik biztosnak, hogy valahol a Dunától keletre feketett eredeti szállásbirtokuk.¹³¹ Ez még a XIV. század elején is megvan, s egy ág, a későbbi Mikcs-ág Pest megyéből származik.¹³² A fejedelmi hatalom rendelte őket ide, s birtokba is vettek hatalmas tömböket egy tagban, s mivel a később innen elkerült ágak is bírnak itt, Biharban földeket a XIII-XIV. században, Jakó szerint ez azt jelzi, hogy egy közös ős, vagy ahhoz közelálló ős szerezte a birtokokat, azért lettek leszármazottai mindannyian birtokosok.¹³³

Györffy szerint az Ákos-nem föltűnése ugyan a X. századra tehető, nem bizonyítható viszont teljes mértékben ösfoglaló voltuk (a főntebb jelzett Györffy-elmélet értelmében).¹³⁴ Az Ákosok a katonai kíséretet alkotó török-kabar törzsek egyik nagy nemzetsége lehettek, akik már valóban megtelepedhettek a dukátus korai időszakában a térségben, esetleg más kabar népelemmel ott is maradhattak a hódítás után. A nemzetség neve

¹²⁷ Ugyanígy kerül a birtokukba Sáránd is. Módy 2000, 36. o.

¹²⁸ Módy 2000, 40. o.

¹²⁹ Jakó, 28-29, 33-39. o.

¹³⁰ Hóman Bálint is így véli: Hóman – Szekfü, I. k. 123. o.; Karácsonyi, 122. o.

¹³¹ Mesterházy 1974, 241. o.

¹³² Engel Pál: „Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310-1323)”, *Századok* 122 (1988) 88-144. o. (a továbbiakban Engel 1988), 110. o.

¹³³ Jakó, 33. o.; Karácsonyi is úgy gondolja, mivel minden ágnek birtokai voltak a Kraszna-Ér-Berettyó vidékén, nagyon hamar kellett, hogy megtelepedjék. Szerinte a Káta-nemet is, ugyancsak Pestből, a Meszes-kapu védelmére rendelték. Karácsonyi, 100, 109, 123. o.; Csánki, I.k. 31. o.

¹³⁴ Györffy, ÁMF, I. k. 573. o.

török eredetű (*aq quş*), jelentése ‚fehér sólyom‘.¹³⁵ A sólyomra, mint továbbélő nemzeti jelvényre utalhat a nemzeti címerben föltűnő madárszárny. Ernye fia István országbíró 1299. évi pecsétjén egy kis pajzs látható, melynek felső karimájából két oldalt hajló toll tűnik elő, s az oldalai és a legenda közti tért egy-egy hosszan benyúló madárszárny tölti ki. A madárszárny s akár a tollak is lehetnek sólyoméi.¹³⁶ Ugyancsak madárszárnyak láthatók István nádori pecsétjén (1311): ugyanúgy a kis pajzs oldalából nyúlnak ki, míg a pajzs tetején most egy férfialak sisakján öt toll látható (Csoma szerint páva).¹³⁷ Ilyen címeres sírkövekről tudunk az álmosdi templomban, ezek azonban elpusztultak. Az Ákosok sisakdíszjeiben viszont általában egy nőalak feje körül, vagy fogai között, két hal látható.¹³⁸ Ebből kindulva sokan arra asszociálnak, hogy az Ákosok birtokai mind vizek mentén feküdtek, a Szamos, Kraszna, Ecsedi láp, Berettyó, Sebes- és Fekete-Körös, az Ér s a Kék-Kálló partjainál, s így a szigetek-mocsarak

¹³⁵ Kállay Ubul: „A székek megtelepedésének kérdéséhez”, *Turul* 18 (1900) 153-162. 154. o.; Pais Dezső megállapítását – *Magyar Nyelv* 18 (1922) 31. o. – közli Mesterházy 1974, 241. o. 234. j.; *Korai Magyar Történeti Lexikon*, főszerk. Kristó Gyula, Budapest 1994 (a továbbiakban KMTL), 33. o.

¹³⁶ A pecsét kiadva: *A Magyar Nemzet Története*, szerk. Szilágyi Sándor, III. k. 27. o.; Csoma József: Magyar nemzeti címerek. Budapest 1904 (reprint Karácsonyi: *Magyar nemzetségek*. c. munkájának mellékleteként, Budapest 1995), 1165. o. (Csoma, kérdőjellel ugyan, de kakastollnak vélte.) Az Ákosok címeréről egy mai állásfoglalás: Rácz György: „Az Ákos nemzetség címere”, *Turul* 67 (1995), 11-34. o.

¹³⁷ Csoma, 1166-1168. o. A szárpár a pajzs alapjához később csatlakozó kettős kereszt felső könyökein is feltűnik, tehát a madár-jelvény lehet a nemzetség attribútuma. A nemzetségnek a későbbiekben az ország különböző vidékeire szétszóródott ágai a tollal feldíszített kettős keresztet viselik címerül. Az Ákosok Bebek-Csetneki ága István országbíró 1361-es sisakpecsétje és Bebek György 1371-es, győri székesegyház-beli, valamint Bebek László tárnokmester pelsőci sírkövének címere tartalmazza egy dőlt háromszögpajzsban a kettős keresztet, tetejére illesztve mindkét oldalra hajló 3-3 tollal. Az Álmosdi Csirék is ezt a típusú címert viselték, a sólyomtoll-jelvényükkel. Álmosdi Csire Barnabás királynéi pohárnokmester 1432-ből fennmaradt pecsétjén a pajzsból 2-2 toll nyúlik ki. Az Álmosdi Csirék zöld viaszba nyomott pecsétje fennmaradt a Kállayak levéltárában, egy 1406-os és egy 1432-es oklevélen. Kállay (1900), 155. o.; A Siebmacher-által közölt Csire-címer ugyanez a fehér kettős kereszt, rajta a 2-2 sötét (fekete) tollforgóval: *Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch. Der Adel von Ungarn* 1-4. + Supplement, hg. v. Géza Csergheő – József Csoma, Nürnberg 1885-94, IV. k. 3, 34. o.; Taf. 2, 22.

¹³⁸ Bebek Detre nádor sisakpecsétje, 1397; vagy az 1594-es csetneki templomban lévő Csetneky István sírköve: a női alak kezeiben egy-egy halat tart. Csoma is a tipikus nemzeti jelvények közé sorolja a halat. Csoma, 1168-1169. o.

közötti megtelepedésére, „halászkodó” foglalkozására utal a címerjelvény. Ezt figyelembe véve igen korán meg kellett, hogy telepedjen az ős-ág Bihar érmelléki-sárréti részein.¹³⁹ Petrovics István a halakat tekintő meghatározó nemzetségi jelvénynek, szerinte a pátriárka-kereszt későbbi attribútum.¹⁴⁰

Az Ákos-nem őst ismerjük, a bizánci Kinnamosz is említi *Akusi comest*, II. István főemberét 1126-ban.¹⁴¹ Ákos nembeli *Mainalth* (Magnold) 1124-ben az ország előkelői között van, 1132-ben Borisz pártját fogja, s az aradi gyűlésen a Bécsi Krónika szerint Vak Béla kivégezteti.¹⁴² Tudunk egy Ákos nembeli bihari ispánról 1138-ban.¹⁴³ A *genus* hat főágra oszlott, amelyek viszonylag korán szétváltak, s kb. 20 megyében telepedtek meg az Árpád-kor végére.¹⁴⁴ Az Ákos-nem bihari birtokainak magva valószínűleg a monostoruk, Nyírpályi (*Pauli de Nyr, Nyrpaul*) volt, első említése 1234-ből való, a premontrei rendi kolostorjegyzék szerint.¹⁴⁵ Egy álláspont szerint a pályi monostort az Ákosok közül a később a bihari birtoktömböt öröklő Álmosdi Csírek ősei alapították: az 1261-ben Álmosddal megjutalmazott ág.¹⁴⁶ A kolostor írott forrásban először 1219-ben szerepel a Várad Regestrumban. Sőregi János tárta fel Monostorpályin a település kora Árpád-kori központját, a templomot, a mai belterületen, s a 12. századra datálta.¹⁴⁷ „Klasszikus” nemzetségi monostoruk Ákosmonostora, Közép-Szolnokban. Minthogy (Jakó szerint) az Ákosok határfői feladatokkal korán átkerültek Szilágyba, a nyírségi központ az új közös temetkezőhellyel, Ákosmonostorával szemben háttérbe szorult. Jakó szerint a bihari monostor az ősbibb, de sajnos a XII. századra datálható csak, amikor már a közép-szolnoki is állt.¹⁴⁸ Biharban ezért az Ákos-nem

¹³⁹ Kállay (1900), 154. o.

¹⁴⁰ KMTL, 33. o.

¹⁴¹ Harám vára ostromakor kerül bizánci fogságba. Moravcsik Gyula: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*, Budapest 1984, 197. o.

¹⁴² Kállay 1900, 154. o.

¹⁴³ Wertner 1899, 112. o.

¹⁴⁴ KMTL, 33. o.; Karácsonyi, 95-97. o.

¹⁴⁵ Módy 2000, 36. o.

¹⁴⁶ Magam nem osztom e véleményt – Bodnár László: *A 275 éve újjátelepült Monostorpályi* c. kötetében nincs rá konkrét bizonyíték.

¹⁴⁷ Sőregi János: „Középkori templom alapjának feltárása a biharmegyei Monostorpályiban”, in *Jelentés Debrecen szabad királyi város Déri-Múzeumának 1930. évi működéséről és állapotáról* (összeáll. Sőregi J. – Ecsedi I., Debrecen 1931), XXVI (1930) 80-83. o.

¹⁴⁸ Jakó, 317. o.

országos méltóságokat nem viselő „lokális” ágának falvai alakultak ki, s az oligarchák harcaiban nagy szerepet játszó Ernye bán és fiai mellett békésen építették helyi hatalmukat.

Ákos nb. Ernye, Erdő fia IV. Béla „hű bárója”, bizalmasa, a muhi csatában tűnik fel: a királyt az ütközetből kimenekítők egyike. Jelen van IV. Béla hadjárataiban, föltehetőleg bihari familiájával együtt: 1262-ből van adatunk arra, hogy Ákos nb. Szár Detrének 11 serviense volt: a pálya tipikusan a katonanemeseké.¹⁴⁹ A megnövekedett Ákos-familia ellátásában föltehetőleg továbbra is szerepet játszottak az adományozott szolgálónépi falvak, így Konyár is; lehetséges, hogy eredeti specifikus foglalkozását megtartva a falu lovakkal látta el a bán kíséretét. A család hatalmának megalapozója, Szár Detre 1248-ban bánként lépett a királyi méltóságviselők sorába; 1250-ben lovászmester, 1252-60 között erdélyi vajda, majd 1254-ben borsodi ispánként megkapja Dédest, Diósgyőrt, és hatalmas tartomány kiépítésébe kezd.¹⁵⁰ V. István ugyan mellőzi, de IV. László alatt újra az ország egyik legfőbb tekintélye. Kővárak uraként, országbíróként (1267-72; 1274) tárnokmesterként (1272) illetve sói-ozorai bánként (1273), és belini kenézként megalapozta fiának, az első oligarchák egyikének, István országbírónak és nádornak, III. András, majd Vencel magyarországi uralma egyik fő támogatójának tartományuraságát.¹⁵¹ István már 5 vár és kb. 50 birtok ura, szinte fejedelmi udvart hoz létre Diósgyőrről.¹⁵²

Ernye bán fiai, István nádor és testvérei Biharban is birtokoltak nemzetségi földeket: erre utal Hosszúpályi megnevezése, *Ernyefiaistvánpályija* v. *Istvánpályija*.¹⁵³ Ők is részt kértek természetesen a hatalomból, s 1314 nyaráig közre is működtek Károly kormányzatában, de István nádor, Diósgyőr ura, akinek a menyé egy bajor hercegnő volt,

¹⁴⁹ Szűcs Jenő: *Az utolsó Árpádok*, Budapest 1993, 21, 89. o.

¹⁵⁰ A diósgyőri uradalom röviddel a vár felépítése után (1254) 30 falut számlál. Szűcs, 14, 28, 86, 282, 340. o.

¹⁵¹ 1251-52-ben szolgálgyőri és varasdi; 1263-67: nyitrai, 1272: somogyi, 1272: varasdi, 1274-ben szatmári ispán: KMTL 193, 197, 662. o.

¹⁵² 1281: borsodi és gömöri ispán, 1293: királynéi tárnokmester, 1298-1300: országbíró, 1301-10: nádor, KMTL, 295. o.; István az, a ki a híressé vált búcsúztatásában „Szent István törzsökének ... kisarjadt az utolsó aranyágacska”. Szűcs, 339-340.; 347. o.

¹⁵³ 1322: *Ernefastephanpaulia*, Jakó, 317. o.; *Debrecen története öt kötetben*, I: 1693-ig, szerk. Szendrey István, Debrecen 1984, 116. o.

területén tovább gyakorolta a nádori jogkört.¹⁵⁴ A hűtlenné nyilvánított Ernye-fiak 1315-ben fölkelnek a király ellen, s előbb a Csákokkal földülják Sárospatakot, majd délre vonulva a Kánokkal szövetségben állnak csatát, de Károly seregei Dévánál legyőzik őket, s István nádor (vele 3 fia, István, László, Gergely is) valószínűleg elesik. István halála után a megmaradt fiai (Jakab, Ördög János, Miklós) még 4 évig tartották Diósgyőrt; de ezt 1319-ben Debreceni Dózsa foglalta el, s ők a következő évben mindhárman elvesztek.¹⁵⁵ Az Ernye-fiak tartománya felbomlott, s bihari részeikkel is megszakadt a kapcsolat, ott Majos/Mojs lett az úr, annak ellenére, hogy Károly a vagyonukat elkobozta.¹⁵⁶ A bihari uradalom jelentős része, a két Pályi, a Pocsaj melletti Csalános, a borsodi váruradalom Debreceni Dózsáé lett. Szatmári birtokaikat többek közt a Bátoriak kapták.¹⁵⁷

A bihari Ákos-birtokokát a „kiskirály” Ákos nb. Majos saját erdélyi (Görgény központtal kiépülő) territóriumával együtt igazgatta, s így a bihari földeket is, különösen az Ernye-fiak veszte után, a tartományához csapta.¹⁵⁸ Majos az ország egyik legnagyobb uraként ott volt Károly 1310-es végleges koronázásán, s egyértelművé tette, hogy hatalmi övezetét meg kívánja tartani, mégpedig Borsa nb. Kopasszal szövetségben. Az Ákosok Ernye-ága is szorosra fűzte a szálakat a Borsákkal: Kopasz fivére, Beke bihari ispán, majd tárnokmester István nádor leányát vette feleségül.¹⁵⁹ Nem valószínű, hogy a hírhedett rablólovag Majos, Borsa v. Barsa nb. Kopasz veje, Károly Róbert egyik legádázabb ellenfelével szemben a nemzetség többi tagjai fel mertek volna lépni, s valószínű, hogy a nemzetség földjei az ő nagyhatalmi ábrándjait szolgálták.¹⁶⁰ Majos öröksége volt egyébként Monostorpályi,

¹⁵⁴ Szövetségben és rokonságban a Rátótokkal – Rátót nb. Loránd nádor (1298-99) fivére, Dezső Ákos István leányát vette feleségül – Heves, Nógrád és Gömör vidékét egyszínű, királyellenes politikai tömbbé szervezte. Szűcs, 339. o.

¹⁵⁵ Engel Pál: Középkori magyar genealógia, CD-ROM, Budapest 2001 (a továbbiakban Engel, Genealógia), Ákos nem 3. Erne ága.

¹⁵⁶ Engel 1988, 108, 127. o.

¹⁵⁷ *Debrecen története*, I. 116.; Wertner Mór: *Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I-II.* Temesvár 1891 (a továbbiakban Wertner 1891), 58. o.; Módy 2000, 43. o. Érdekes, hogy még 1520-ban is azt jelzi egy forrás, hogy a Csírek bírák Csalánost. Valószínű a debreceni uradalomból jutottak hozzá Zsigmond idején. Jakó, 224. o.

¹⁵⁸ Görgény, Torda m.: Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája I-II.*, Budapest 1996 (a továbbiakban Arch), I. k. 320. o.

¹⁵⁹ Anics: Engel, Genealógia, Ákos nem 3. Erne ága.; Szűcs, 340. o.; Wertner 1891, I. k. 56. o.

¹⁶⁰ Majos, Erdő ágából származott, Erdő unokájának, Majos királynéi tárnokmesternek (1278-1299) a fia volt; 1314-20 között pohárnokmester, besztercei ispán, 1313/14-ben:

ekkoriban előforduló nevén *Mojspályija*, s azt kell feltételeznünk, a többi bihari birtokon is ő volt az úr. Károly 1315 tavaszán kezdte meg előrenyomulását a Borsa és Majos territóriumok irányába, északkeletről a Tisza mentén vonult, Szatmárban meg is vetette a lábát, de Bihar határában megállt, s békét kötött Váradon a Borsákkal.¹⁶¹ Ekkor kerültek előtérbe az észak-nyugat-bihari Ákos-földek, amelyeken Majosnak kellett megszerveznie apósa territóriumának védelmét. Erre a legkiválóbb bizonyíték maga a debreceni csata 1316-ban. Ez a béke tette azonban lehetővé Károlynak, hogy az Ernye-fiak által is támogatott Kánokat legyőzzék Dévánál, s így bekerítsék dél felől a Borsa territóriumot. Ezután Majosnak tevékeny része volt a Károly elleni összeesküvésben, melyben azt tervezték, Halicsból hoznak a trónra új királyt, IV. Béla egyik dédunokáját. Lehetséges, hogy Majos részt vett a királpárti Diószegiek egyedi monostorának s más bihari ellenpárti birtokok feldúlásában, de bizonyos, hogy ő győzte le Pok Miklós vajdát Erdélyben, s jelentős erőket hozott át Biharba is, hiszen ott harcolt a debreceni csatában.¹⁶² Majos ugyan visszamenekült Erdélybe, de bihari birtokait már akkor elveszíthette, amikor Debreceni Dózsa megkezdte királybírói működését 1317 áprilisában. A Berettyón a király lett az úr Adorjánig: így az Ákos-földeken is. Károly meg is jelent 1317 júniusában s maga is közreműködött Adorján visszavívásában. Ha a Borsák tartományurasága lassan fel is bomlott, Mojs, katonai téren az egyik legsikeresebb oligarchaként, meg tudta territóriumát őrizni, sőt, a Kánok rovására ő lett az úr Erdélyben: a királyi erőket még a debreceni vereség után többször is csúfosan megverte.¹⁶³ Majos 1318-ban is betört Biharba, hogy fölmentse Sólyomkőn körülzárt apósát, győzött is Debreceni Dózsa seregei felett, s foglyait lófarokra kötve vallatta.¹⁶⁴ Majos katonai ereje tette lehetővé, hogy Károly az elfogott Borsa Kopaszt (egy fogolycsere keretében) szabadon engedje. Károlynak magának kellett Biharba mennie 1318 nyarán, hogy irányítsa a Majos-Kopasz elleni felvonulást, s csak az oligarcha háborúk egyik legtekintélyesebb királyi serege tudta térdre kényszeríteni Erdély urát.¹⁶⁵ Majos még két évig küzdött,

Arch. I. 43, 111, 321; István nádor fiainak harmadunokatestvére: Engel, Genealógia, Ákos nem 3. Erne ága.

¹⁶¹ Bihart és Krasznát még megtarthatta Kopasz.: Engel 1988, 110. o.

¹⁶² Engel 1988, 115. o.

¹⁶³ Engel 1988, 119. o.

¹⁶⁴ Engel 1988, 123. o.

¹⁶⁵ *Debrecen története*, I. k. 116. o.

fivére, Ellős úgy próbált szabadulni, hogy a királyhű bihari Ákos rokonait, akik Debreceni Dózsa seregében szolgáltak, megpróbálta megvesztegetni.¹⁶⁶ Csak 1320-ban esett el Majos, fivérével Ellőssel együtt a bonchidai csatában, s hogy mekkora kerékkötője volt a királyi hatalom reorganizációjának, jellemző, hogy a király 1320 márciusában fellélegezve írta, hogy „nyomorultul elvesztek”.¹⁶⁷

Majos halála után bihari birtokait föltehetően a királynak behódoló nemzetségi atyafiai örökölték, köszönhetően egy másik ágból való Ákos Mikcs későbbi szlavón bánnak, Károly hű fegyvertársának, Sáros és a Kelet-Felvidék visszahódítójának. A bihari Ákosok egyébként valószínűleg Károly pártján álltak: ami rokoni kapcsolataikat illeti, tudjuk, hogy az 1291-ben feltűnő Erdő úr, Pocsaj birtokosa feleségül vette Debreceni Dózsa egyik nővérét, s tőle született Ákos nb. Miklós nevű fia.¹⁶⁸ Miklós azután Debreceni Dózsa vajda familiárisa is lesz, s mivel már 1319-ben említik, talán vele együtt harcol Majos ellen. Debreceni Dózsa a kecskési várnagysággal jutalmazza, ami arra utalhat, hogy a későbbi, a Kánok elleni leszámolásban is része volt 1321-ben.¹⁶⁹ Miklós kapja valószínűleg hűségéért a bihari Majos-birtokokat, 1322-ben Debreceni Dózsa ráhagyja Mojspályiját és Ernyefiaistvánpályiját, *fraterára*, de gyermektelen halála után azok Erdő vagy Salamon más fiait ágaira szállnak, az Álmosdi Csírékre, a Szödemeteriekre és a Pocsajiakra.¹⁷⁰ Ernye bán birtokát, Sáránd részét is az Álmosdi Csire-Pocsaji ágak kezén találjuk 1350-ben, másik részét a Kismarjaik örökölték.¹⁷¹ Az Álmosdi Csire – Pocsaji-Pályi család az Ákos

¹⁶⁶ Felajánlja Bonyha birtokot (Küküllő megyében) Ákos nb. Erdő fia Miklósnak, lásd alább. Engel 1988, 125. o. 155. j.

¹⁶⁷ 1329: testvérével együtt *in suis oppositionibus male perierunt: Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis.* szerk. Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula, I-VII., Budapest 1878-1920 (a továbbiakban AO) AO. II. k. 395. o.

¹⁶⁸ Jakubovich Emil: „Nyelvtörténeti adatok. A váradi püspökség XIII. századi tizedjegyzéke”, *Magyar Nyelv* 16 (1922) 220-223, 298-301, 357-62. 222, 298. o.; 1322: fia Miklós anyja Debreceni Dózsa elhalt nővére, AO. II. k. 45. o.; Engel, Genealógia, Ákos nem 5. Pocsaji ág, 1. tábla: Pocsaji.

¹⁶⁹ Kecskető, Fehér m. már 1315 körül királyi kézre került, de várnagyáról csak 1319-ben tudunk, a vajdai honor vára: Arch. I. k. 338. o.

¹⁷⁰ 1322: Leánynegyed fejében: AO. II. k. 45. o.; 1359-ben a Debreceniek a birtokukban maradt további részeket elcserélik. Jakó, 317. o.

¹⁷¹ AO. V. k. 502. o.; Sáránd viszont a XV. század elején már kisbirtokosoké, de az 1479-es oklevél felsorolja a Csírek birtokai között, így bírhattak még benne részt: Jakó, 200, 335. o.

nemzetség összefüggő bihari birtoktömbjének a birtokosa a XIV. század elején.

Az Ákos-uradalom arculata

A tatárjárás során érzékeny veszteség érte a térséget: Rogerius is tanúsítja, Kadan hogyan pusztította Bihart. Jónéhány település elpusztult, például Kinizs, Konyár mellett az egyházas Álmosd is; illetve sok évtizedig nem népesedett be, mint például Tépe, Andaháza, Kokad. De több települést, valószínűleg annak köszönhetően, hogy a lakosság el tudott menekülni a lápokba, szigetekre, nem ért veszteség.¹⁷² (Még a Pesty-féle helynévtár is közöl ezt alátámasztó helyneveket: *Bazsa lapossa, Balló lapossa, Budai lapos, Kender sziget, Kis és Nagy 'Sombokos' Bűbajos sziget*.¹⁷³) Bihar megyében a XIII-XIV. századból két összeírással rendelkezünk, a váradi püspökség 1285-91 közötti tizedjegyzékével, valamint az 1332-37-es évek pápai adólajstromaival. A váradi püspöki tizedjegyzékben nem találunk minden létezőnek tekintett településre adatot – annak ellenére, hogy a Váradi Regestrum nyilvánvalóvá teszi létezésüket. Van azonban a Pocsajt birtokló, az Ákosok helyi ágából származó föltehető nagycsaládfő, Ákos nembeli Erdő és fiai, Salamon és Dénes kezén több, névvel nem említett település is, amelyek 47, 9 illetve 25 kepet fizetnek. A jegyzék szerint ezek akár Hosszúpályi részei is lehetnének, hiszen egy másik év összeírása Erdő, Salamon és Dénes *Pauliban* birtokolt részei után 33, 10 és 16 kepet közöl, így az előző év adatai is vonatkozhatnak Pályira, de föltehetjük azt is, hogy az Ákosok egy másik birtokáról.¹⁷⁴ A forrás kiadója, Jakubovich Emil sem tudta azonosítani az Ákosok ezen birtokait, ő is csak egy hipotézist fölállítva vélte ezeket Pályi részeinek. Ha föltevésünket követjük, megerősíteni látszik azt, hogy az Ákos nemzetség több bihari birtokát is névvel említve találjuk, 1285-91-ben szerint Álmosd például csak 6 kepe gabonadézmát fizet püspökének, Nyírpályi (Monostorpályi) viszont 12-öt; Bagos tűnik a legnagyobb lélekszámúnak a maga 60, egy másik évben 90 kepejével, s Léta, csakúgy, mint Bagos és Nyírpályi fizet a püspöknek *charitativium subsidiumot*, szeretetadományt, utóbbi kettő a megyében is jelentősnek számító egy fertőnyt.¹⁷⁵

¹⁷² Módy 1995-96, 178-179. o.

¹⁷³ *Pesty Frigyes kézíratos helynévtára*, 306-307. o.

¹⁷⁴ Jakubovich, 222. o.

¹⁷⁵ Jakubovich, 222, 298, 300, 359. o.; Bunyitay szerint Álmosd „igénytelen kis község volt”: Bunyitay Vince: *A váradi püspökség története I-III.*, Nagyvárad 1883-1884, III. k.

Az 1332-es pápai tizedlajstrom adatai alapján ismerjük, a falvak mennyi garast fizettek (átlagban 12-14-et, viszonylagos állandóságban, 1334-ben, '35-ben, '36-ban és az utolsó évben is ugyanennyit, legfeljebb 1-1 garas eltérés lehet az évek során); s ismerjük plébánosukat.¹⁷⁶ Többen úgy vélik, hogy az Ákosok álmosdi ágának birtokközpontja Monostorpályi (Nyírpályi) volt, s a többi községet az Ákosok XIII. századi vagy XIV. század eleji telepítésnek tartják, mondván a nemzetségi monostor képezte az uradalom központját.¹⁷⁷ Maga Nyírpályi a monostorával valóban nagy hely volt, 15 garas pápai adóval, de a legszámosabb Hosszúpályi volt a maga 40 garasával (*villa Pauli*).¹⁷⁸ A korábban magas püspöki tizeddel jegyzett Bagos csupán 15, majd 14 garast fizet, Álmosd viszonylagos jelentéktelensége folytatódik, hiszen csak 5 illetve 6 garast fizet; Kokad (Kakat) csupán 4-et; Vértés pedig 10-et; Nagyléta 15-öt; s Nyírpályi adója is 10-re csökken.¹⁷⁹ A nemzetségi temetkező egyházzal viszont Álmosd rendelkezik. Érdekes, hogy például a leggazdagabb Bagost túlnőtte a XIII. század végén még harmadannyi adót fizető Pocsaj, 1332-ben 19 garast adózik, ami talán a Pocsaji-Pályi ág megerősödését is fémjelezheti.¹⁸⁰ Csak viszonyításképpen: az 1285-ben a tekintélyt parancsoló 210 kepényi adót fizető Nagymihály is csak 28 garas körül fizetett az 1330-as években, tehát kétszerese lehetett a körülbelül az átlagos Csire-birtoknak megfelelő Monostorpályinak lélekszámban a később jelentős szerepre törő mezőváros.

201, 275. o. A Fóris Anna – Kertész János által közölt 92 képes adat Hosszúpályinál nem megalapozott, még akkor sem, ha összeadjuk a három Ákos-rokon – feltételezett – pályi részeit. Fóris – Kertész: „Bihar vármegye községei”, in Ladányi Miksa – Ladányi István – Nadányi Zoltán (szerk.): *Bihar vármegye* (Magyar városok és vármegyék monográfiája), Budapest 1938, 488. o.; Vende is kiemeli, hogy a vidék legnagyobb faluja Bagos volt a XIII. század végén: Vende Aladár: „Bihar vármegye községei”, in Borovszky, MVV, Bihar, 88. o.

¹⁷⁶ Az 1311-12-es vienne-i zsinat által elrendelt pápai adó beszédese, XXII. János 1331-es újabb fölszólítására 1332-37 között történt meg Magyarországon, az adószedők jelentései alapján rendelkezünk adatokkal. Kiadva: *Rationes Collectorum Pontificorum in Hungaria. Pápai tizedszedők számadásai, 1281-1375* (Monumenta Vaticana Historiam regni Hungariae illustrantia, Series I. Tom. I.) [reprint: sor. szerk. Várszegi Asztrik – Zombori István], Budapest 2000 (a továbbiakban *Rationes Collectorum*), 42, 54, 65, 71, 80, 85; Bunyitay, III. k. 254, 195. o.

¹⁷⁷ Jakó, 35, 282. o.

¹⁷⁸ Egy évvel később csak 33 garas. *Rationes Collectorum*, 43, 57. o.

¹⁷⁹ *Rationes Collectorum*, 43-44, 56-58, 65-66, 79-80; Bunyitay, III. k. 201. o.

¹⁸⁰ *Rationes Collectorum*, 43, 54., 57, 65, 79, 85; Bunyitay, III. k. 288. o.

Ugyancsak 20-at fizetett a jelentős Szalacs is, Szepes pedig 16-ot.¹⁸¹ Az adott régió, Középníyr és Érmellék-Cserhát (illetve a Kékkálló-Ér vidéke) falvai közül összehasonlításképpen Pércs és Gyapoly is 5 garast fizetett;¹⁸² Esztár 15-öt, Tépe 8-at, Új-Marja 9-et, Gáborján 12-öt, Herpály 14-et, Ártánd 9-et. Még Székelyhíd is mindössze 10 garassal lett összeírva.¹⁸³

Összegzésül azt mondhatjuk, hogy az uradalom falvai – melyek többsége a várad-debreceeni nagyúton vagy annak közelében helyezkedtek el (Debrecen–Pércs–Bagos–Konyár–Esztár–Vasad–Ómarja–Ádám–Cséfháza–Püspöki–Várad) – a XIII. század végén, a XIV. század elején már a megye északi részének jelentősebb, az átlagosnál nagyobb lélekszámmal rendelkező települései közé tartoztak. A demográfiai viszonyokról alig rendelkezünk adatokkal. Módy György számításait fölhasználva, amit az 1330-as évek tizedjegyzéke alapján készített, megbecsülhetjük egyes helyek népességszámát (pl. Bagos: 330; Pocsaj: 380).¹⁸⁴ Jelentőségüket csak növelte Debrecen és Várad gazdasági szerepének a megnövekedése a XIV–XV. században: a Berettyón létesült átkelőhelyekkel, Esztárral és Pocsajjal a terület a Tokajt és Felső-Magyarországot Erdéllyel, az Erdőháton túli térséggel, Sebesvár illetve Belényes irányában összekötő úthálózat része lett. Itt mentek keresztül, a Berettyó – Ér – Körösök mocsarain száraz átkelést biztosító szigetekeken át a Kolozsvár felé tartó kereskedők.¹⁸⁵

Az 1552-es dikális összeírásban – a XIV. századi pápai adójegyzék után ez az egyetlen, amiből az uradalom nagyságára következtetni tudunk – Hosszúpályiban 43 és 5 pusztá, Monostorpályiban 30, Álmosdon 23, Konyáron 35, Bagoson 33 és 3 pusztá, Fejértón 19, 1 pusztá (és 6 szegénysége miatt adókedvezményes jobbágy), Kakaton összesen 15 porta; Keszin 18, Ósin mindössze 8 porta, Pocsajon 37, Vértesen 28 van, s Nagymihályfalván 18,5 portát írtak össze.¹⁸⁶ Hogy Bihar megyében és a szűkebb térségben milyen „státusa” volt az uradalomnak, arra is a

¹⁸¹ *Rationes Collectorum*, 43, 55, 81. o.

¹⁸² *Rationes Collectorum*, 43, 56, 64, 79, 85; Bunyitay, III. k. 287. o.

¹⁸³ *Rationes Collectorum*, 43, 44, 55, 56, 79, 80, 86. o. (Gáborjáné 20-ra nőtt 1336-ra); Fóris – Kertész, 483. o.

¹⁸⁴ Módy 2000, 50. o.

¹⁸⁵ Györffy, ÁMF, Bihar vm., térkép

¹⁸⁶ Reiszig Ede: „Bihar vármegye története”, in Borovszky, MVV., Bihar, 501. o.; Maksay Ferenc: *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén I–II.*, Budapest 1990, I. k. 196–234. o.

leghitelesebb forrás a pápai tizedjegyzék és az 1552-es dikális összeírás. Bihar megye észak-északkeleti részén – vagy használjuk inkább Jakó osztályozását a „települési vidékeket” illetően: az *Érmellék-Középníyr-Cserhát* régióban – azaz, hozzávetőlegesen a Berettyótól északra – kiemelkedő helységek voltak Derecske (190 porta), Szovát (129), Szalacs (100), Nagyléta (100), Diószeg (99,5). A második vonalba tartozott Piskolt (85) Szepes (71), Ebes (61), Csatár (61) stb. A Csire-falvak második vonal alján helyezkedtek el, nagyjából a középmezőny élén, s hasonló szerepet töltöttek be, mint például Báránd (51 porta), Bajom (35), Egyed (33), Kesorú (44), Gyapoly (34), Ottomány (31), Gálospetri (43,5) vagy Tarcsa (33). Sőt, a középkori terminológia által időnként városnak titulált helységeket portaszámban meg is előzött meg néhányuk Érmellék-Cserhát-Középníyr vidékén, például Székelyhidát (33 porta) vagy Nagymihályfalvát (14,5). Ami a legfontosabb azonban, hogy a szűkebb régióban e települések jelentősebbek voltak, legalábbis a portaszám alapján, mint akár Hencida (17 porta), Esztár (17,5), Vámospércs (18), Bánk, Szentpétterszeg, vagy Haláp.¹⁸⁷

¹⁸⁷ Maksay, I. k. 196-234. o.

AZ OROSZ DIPLOMÁCIA ÉS A HABSBURG BIRODALOM 1867-BEN

CZÖVEK ISTVÁN

Miskolci Egyetem, Egyetemes Történeti Tanszék

A címben jelzett tág témakörön belül két lényeges kérdést kívánok érinteni, oly módon, hogy kronológiailag kettéosztom az 1856 és 1917 közötti orosz diplomáciai időszakot. Így 1856 márciusa és 1870 októbere közé teszem az első szakaszt, a második etapot pedig 1870 és 1917 határolja. Az előbbi az erőgyűjtés, míg az utóbbi az új orosz szövetségi tömbpolitika ideje. Az első korszakból kiemelem az 1867-es évet, amely két jelentős eseményt tartogatott a Habsburg Birodalom, s talán Európa (így Oroszország) számára szintén. Elsőként az osztrák-magyar kiegyezést, amely egy elég hosszú történelmi egyeztetési folyamat záróakkordja, s egyben újabb megpróbáltatások kezdete volt. Másodsorban pedig a Habsburg Birodalom nemzetiségei tekintetében figyelemre méltó moszkvai Szláv Kongresszust, amelynek előzményei szintén évekkel korábbra nyúlnak vissza. A két esemény egy ponton biztosan érintkezik egymással: ugyanis a kiegyezéssel elégedetlen, reményeiben csalódott szlávok mentek Moszkvába.

Föltehetjük a kérdést: dehát milyen is volt Oroszország külpolitikája az adott időszakban, amelynek kezelni kellett számos egyéb probléma mellett a szlávok ügyét is?

Le kell szögezni, a diplomáciai retorikát Anglia (általában a Nyugat) és Oroszország esetében eltérően kellett alkalmazni. A közvélemény Oroszországban fontos volt, de nem játszott perdöntő szerepet – habár ennek mértéke megítélésében komoly viták vannak.¹ Az érvekkel az adott időszakban nagyrészt Gorcsakov kancellárt, vagy még inkább a cárt kellett jobb belátásra bírni. Ezért a diplomáciai események vizsgálatánál személyes fölkészültségükre föltétlenül ki kell térni.

A birodalom élén 1855-től kezdve II. Sándor állt, akiről Niederhauser Emil a következőket írja: „II. Sándor uralkodása a nagy nemzeti megaláztatással kezdődik, a krími háborút követő párizsi békével, és egy másik nemzeti megaláztatással végződik, a berlini kongresszussal.

¹ Többek között Frankel, Emil: Öffentliche Meinung und internationale Politik, Tübingen 1962; Diószegi, István: A hatalmi politika másfél évszázada, Budapest 1994; Czövek István: Hatalom és közvélemény II. Sándor korában, Nyíregyháza 2001.

Hogy ez nem fosztotta meg Oroszországot teljességgel sok vérrel kivívott eredményeitől, azt a kortársak kevésbé értették meg, mint az utókor, bár az sem szeretett megbékélni vele.”² Sándor apja, I. Miklós cár a korabeli Európa egyik, ha nem a legkonzervatívabb uralkodója, gondot fordított rá, hogy fiát, Alekszandr nagyherceget a lehető legalaposabban fölkészítse leendő birodalma kormányzásának nehéz feladatára.

Az Orosz Birodalmon belüli tájékozódás után 1839-ben egy európai körutazás következett, ami ugyanúgy része volt a nevelési programnak, mint a nyelvek tanulása. Alekszandr érdeklődéssel szemlélte az európai udvarok életét, szokásait, de nem kevesebb kíváncsisággal szemléltek őt is a kor nevezetes személyiségei. Külföldi útjai során még apjával járt Berlinben és Stockholmban, majd egyedül Svájcban, Dániában, Ausztriában, Hollandiában, Amerikában – de nem kereste fel Franciaországot. Utazása során számos kitüntetéssel és diplomával kedveskedtek neki, így pl. tagja lett a dán művészeti akadémiának, Oxfordban pedig jogi doktorátust kapott. I. Miklós 1855. március 2-án meghalt, de halála előtt elégedetlenségének is hangot adott: „Átadom neked birodalmamat, de sajnos nem olyan rendben, mint szeretném. Sok gondot és munkát hagyok rád” – mondta fiának.³ Sándor valóban olyan gondokat örökölt, amelyek megoldásától Oroszország egész jövője függött. Mielőtt azonban a belső problémákra fordíthatta volna a figyelmét, be kellett fejezze az apjától súlyos teherként örökölt krími háborút. Ez többszörös konfliktust jelentett az új cár számára. Nem segítette a döntés meghozatalában a közvéleménynek azon része sem, amelynek szószólója öccse, Konstantin volt – őket felelősség nem terhelte a döntések miatt.

Sándor, aki maga is szeretett volna győztesként kikerülni a háborúból, szinte saját magát legyőzve sorolta fel öccsének azokat az érveket, amelyek a béke aláírását indokolták. Az özvegy cárné lakosztálya tehát, ahol a heves vita zajlott, az új cár első komoly döntésének színtere lett. Itt határozta el, hogy bármilyen fájdalmas is, aláírja az Oroszország tekintélyét erősen megtépázó, de a további fejlődést nem akadályozó békefeltételeket. A békekötésre 1856. március 30-án Párizsban került sor, Sándor pedig kiáltványt tett közzé, amelyben közölte az eseményt, s ígéretet tett: minden erejével azon lesz, hogy az ország belső életét rendbe hozza, s

² Czövek István: *Oroszország külpolitikája II. Sándor korában és a közvélemény*, Nyíregyháza 1996 (Niederhauser Emil előszavával), 5. o. •

³ Grey, Jan: *The Romanovs*, London 1971, 292. o.

Oroszországban szilárd politikai és gazdasági rendszert alakítson ki. A változás egyébként bizonyos területeken, így a külügyeknél is már a deklaráció előtt megmutatkozott. Azonban a cár elképzeléseinek keresztülvitelében rendkívüli erőre lett volna szükség, olyanra, amellyel Sándor nem rendelkezett. G.L. Granville, Viktória brit királynő követe, aki részt vett a koronázási szertartáson, ezen szavakkal jellemezte: „Jószándékú, de gyenge mint a víz. Intelligens, szeretetre méltó ember, de ez kevés azokhoz a feladatokhoz, amelyeket jól kell megoldania. Ott, ahol az uralkodó egyszemélyben dönt minden fontos kérdésről, és nincs olyan alkotmányos rend, amely bizonyos értelemben kontrollálná tetteit, ott ez a tulajdonság hátrány, nem pedig előny.”⁴

Különösen Anglia maradt oroszellenes pozícióban. Anglia szerint Oroszország „egy nagy zord árnyékos erdő, amely kotlósként ül Európa és Ázsia felett és nincs ember, aki tudja róla, vajon erős-e vagy gyenge?”⁵

Oroszország, Ausztria és Poroszország szövetsége végleg szétesett. II. Sándor külpolitikájának közvetlen célja az volt, hogy szövetségeseket találjon a két nagy ellenséggel, Angliával és Ausztriával szemben, s ezt követően megváltoztassa a párizsi béke cikkelyeit.

Ha tehát a világban megváltoztak az erőviszonyok, meg kellett változni az orosz külpolitikának is. Nesselrode és közvetlen környezete erre a célra természetesen nem volt alkalmas. Az előregedett kancellár persze örömmel vette át újabb kitüntetését az új cártól, de ezzel együtt távozni kellett pozíciójából. A.M. Gorcsakov már 1856 márciusától Pétervárott élt. Neve jól ismert volt az udvarban, mély hatást tett a bécsi tárgyalásokon tanúsított keménysége, főként az ún. előkelő orosz nemesi hazafiakra. Nem volt titok osztrákellenessége, s az, hogy egyáltalán nem a nesselrode-i politika híve.

Alekszandr Mihajlovics Gorcsakovot 1856. április 15-én kinevezték külügyminiszternek. J. Grey szerint ő volt a teljes felelős a külpolitika alakulásáért. „Hatásosan böbeszédű ember volt, akinek a diplomáciai francia nyelv ismerete elhomályosította igazi képességeinek hiányát. Sándor meghallgatta nemcsak az ő, de mások tanácsait is, és egyedül határozta el a követendő politikát.”⁶ Nyilván ez a vélemény csak egy a sok közül, de az biztos, hogy a hetvenes években Gorcsakov pozíciója rendkívül

⁴ Mosse, Verner Eugen: *Alexander II. and the Modernisation of Russia*, London 1958, 42. o.

⁵ Grey: i.m., 302. o.

⁶ Uo.

megerősödött. Az orosz diplomaták között Gorcsakov – a jeles német történész D. Beyrau szerint – kevés tekintéllyel bírt: ennek egyik oka lehetett az is, hogy erősen függött a cár kegyétől.⁷ Potenciális riválisának A. Budberg és N.P. Ignatjev számított. Mindkettőt igyekezett távoltartani az udvartól. Egészen biztos viszont, hogy mindig elkerülte az orosz kormányon belüli pártok közötti elkötelezettséget.

Bárhogyan is alakultak, fejlődtek a politikus tulajdonságai, ő elsősorban a cár, az uralkodó (goszudar') szolgálojának érezte magát. Simulékony természetével minden szakaszban alkalmazkodni tudott a cár akaratához és a külpolitika – nem Oroszországtól függő – körülményeihez. Egy olyan szolgálo arisztokrata volt, aki állását a cár kegyének köszönhette, s ezzel a ténnyel nagyon is tisztában volt. I. Sándor és I. Miklós egyeduralmi normáin nőtt fel, és a „szivacs” szerep, amit tetszés szerint ki lehet csavarni, nem volt számára visszataszító. Biztosan voltak Gorcsakov és II. Sándor között kisebb nüanszok a politikai fölfogás kérdéseiben – így pl. a lengyelek megítélésében, a poroszokkal való kapcsolatban, s a forradalmakat illetően is, amiktől egyébként Sándor annyira félt – ezek a véleménykülönbségek azonban nyíltan nem kerültek felszínre.⁸

Gorcsakov, kinevezése után, átszervezte a külügyminisztérium munkáját, amiben kiváló segítőtársának bizonyult A.G. Zsomini báró, aki jó stilisztá és tehetséges hivatalnok volt, ugyanakkor az ő föltétlen híve is. A cárizmus korlátozott külpolitikai programja a következő években főként a rendkívül bizonytalan belső helyzettel magyarázható. Az orosz diplomácia előtt bonyolult föladat állt: anélkül, hogy konfliktusba kerülne bármely európai állammal, el kellett érnie a párizsi béke megváltoztatását, és teljes mértékben helyre kellett állítani nagyhatalmi presztízst, amelyre számos adottság predesztinálta.

Az új politikai föladatok a diplomáciai tevékenység új módszereit követelték meg. Miután Gorcsakov külügyminiszter lett, hozzáfogott a hatalmas és merev diplomáciai apparátus átalakításához. Azonban Gorcsakov idején is megmaradt a külügyi apparátus rendi zártsága. A diplomáciai szolgálatban – Beyrau szerint – a nemzetközi származás alapján történő kiválasztás tényleges változásokat alig hozott.⁹ Mint ahogy más

⁷ Beyrau, Dietrich: *Russische Orientpolitik und die Entstehung des Deutschen Kaiserreiches 1866–1870/71*, Wiesbaden 1974, 25. o.

⁸ Beyrau: i.m., 26. o.

⁹ Uo. 23. o.

országokban is, a külügyminisztérium, vagy ahogyan Katkov ironikusan „az orosz ügyek külföldi minisztériumának” aposztrofálta, valójában a magas arisztokrácia kezében volt, akiket az új áramlatok alig érintettek meg, teljesen mindegy, hogy orosz vagy nem orosz származásúak voltak.¹⁰

Párizsban 1862-től 1868-ig Andreas Budberg, Bécsben 1864–1866 között Ernest Stackelberg, F.J. Brunnov 1860 után Londonban, Paul Oubril 1869-t követően pedig Berlinben volt Oroszország követe.

Gorcsakov 1856. augusztus 21-én Oroszország minden külföldi követségének és missziójának elküldte köriratát, amely kötelező jellegű útjelző kellett hogy legyen az orosz diplomáciai tevékenységben. Mindenekelőtt kimondta a Szent Szövetség maradványának egyértelmű elutasítását. A közeljövőben Oroszország úgymond tartózkodik a nemzetközi életben való aktív részvételtől. Az orosz kormányzat előtt az a legfontosabb feladat, hogy az ország belső erejét fejlessze.

Ha összehasonlítjuk Gorcsakov és a másik jelentős XIX. századi államférfi, Bismarck egymáshoz való viszonyát, ez 1875-ig zavartalannak tűnik. Legalábbis Gorcsakov az első években csodálta berlini kollegája politikai képességeit. Az orosz kancellárhelyettes 1864-ben arról beszélt, hogy a poroszok boldogok lehetnek, amiért Bismarckban egy ilyen ész mellett a vaskaraktert is csodálhatják. Az osztrák követnek 1866 januárjában bevallotta „lelkesedését”, amit Bismarck „vállalkozó szellemű politikája” váltott ki benne. Gorcsakovtól származik továbbá a *bismarquer* kifejezés is, a gáttalan politika megnevezésére.

Bismarck és Gorcsakov pályafutásánál figyelembe kell és lehet venni, hogy sem a feladatok, sem pedig az uralkodóhoz való viszonyulásuk nem összehasonlítható. Ráadásul Gorcsakov kizárólag diplomata volt, és csekély érdeklődést mutatott a belpolitikai kérdések iránt. A korszak Oroszországának két jelentős politikusa, P.A. Valujev és D.A. Miljutyin a szemére vetik, hogy teljesen ismeretlenek előtte a belső problémák.

Ausztria hűtlensége miatti bosszúságában II. Sándor és Gorcsakov igyekezett Franciaországot elkülöníteni Ausztriától és Angliától, mert látott esélyt arra, hogy megváltoztassa az akkori helyzetet. Nyugat-Európában II. Sándor 1856 fölülvizsgálatának követelésével eljutott odáig, hogy elfogadta III. Napóleon terveit az 1815-ös határozatok kivizsgálásáról. A két uralkodó közötti stuttgarti találkozó 1857 szeptemberében megnyitotta az utat egy

¹⁰ Uo.

titkos szövetség felé; 1859 márciusában pedig megállapodás jött létre, amiben II. Sándor megígérte, hogy jóindulatú, semleges viselkedést tanúsít egy esetlegesen kirobbanó olasz háború esetén.¹¹

Viszont D. Beyrau szerint a Gorcsakov által propagált és végrehajtott közeledés Franciaországhoz megfelelt egyrészt a franciák irányába terjedő szimpátiának, de sokkal inkább annak a józan, megfontolt tervnek, hogy a krími háború koalícióját fölrobbantsák. Ez esetben orosz részről nem az volt a cél, hogy „Európa térképét megváltoztassák – ahogyan azt Gorcsakov 1856 elején III. Napóleonnak elmagyarázta –, hanem, hogy Oroszország nyugalmat és időt biztosítson a belső reformokhoz.”¹²

Most pedig nézzük konkrétan az 1867-es évet, elsőként a moszkvai Szláv Kongresszus és az orosz diplomácia viszonyát. Mint általában a többi európai politikai kérdésben, a cári udvar és maga a cár is e kérdéskörben három forrásból tájékozódhatott, mégpedig a diplomáciai csatornán, az újságok révén és a harmadik ügyosztály megfigyelését fölhasználva.

Az osztrák birodalom és Oroszország etnikai térképe tarkaságával igen nagy hasonlóságot mutatott. Csupán emlékeztetőül: Oroszország európai területén tizenöt, Ausztriában pedig tizenegy nemzet és nemzetiség élt. Erre utal Diószegi István, figyelemre méltó munkájában: „A Habsburg Monarchia és Oroszország számára a soknemzeti összetételből adódóan a nemzetiségi politika jelentette a tulajdonképpeni politikát.”¹³ A kiegyezéssel a két legerősebb nemzeti mozgalom alakította ki kétközpontú birodalmát, így Bécsben és Pesten is határozottan elzárkóztak attól, hogy a délszlávok vagy a csehek a magyarokéhoz hasonló jogokat kapjanak.

Ha elfogadjuk azt a tételt, miszerint „egy-egy ország nemzetiségi politikája gyakorta a határokon túl is figyelmet keltett”,¹⁴ akkor ez az egymással határos Ausztria és Oroszország esetében egy újabb bizonyítékát adja annak, hogy szükséges a kiegyezés és a Szláv Kongresszus kölcsönhatását vizsgálni. Oroszországban a széles körben megnyilvánuló szimpátia a szomszédos államokban élő szlávok iránt elképzelhetetlen lett volna akár egy évtizeddel korábban is. Az orosz kormány nem akadályozta mindezt, holott a külügyminisztérium teljes körű ellenőrzést gyakorolt a Moszkvai Szláv Segítő Bizottság fölött. Összezseng ezzel egy néhány évtizeddel később írt visszaemlékezés: „Beust azt mondja, Miklós cár a

¹¹ Wolf, Siegmund: *History of Italy*, London 1970, 413–414. o.

¹² Beyrau: i.m., 23. o.

¹³ Diószegi István: *Üllő és kalapács*, Budapest 1991, 26. o.

¹⁴ Uo.

pánszlávizmus határozott ellensége volt, de II. Sándor, a megboldogult uralkodó tett némi engedményt az Ausztria számára veszélyes eszmének.”¹⁵

John Grey történész híres, Oroszországról szóló könyvében azt írja: „II. Sándor és Gorcsakov nem támogatta a pánszlávizmus [helyesebben a szlavofilizmus, Cz. I.] érzelmes nemzeti koncepcióját, de kénytelen volt eltérni azt, mivel az orosz társadalom egy jelentős részére nagy hatással volt. A nyugati hatalmakat azonban ez az eszme megijesztette, mert agresszívnek tartották.”¹⁶ Ausztriát igen közvetlenül érintette az esemény, hiszen a határain belül élő szlávok valamennyien elfogadták a meghívást.

A nemzetiségek elvárásai azonban, mint ezt látogatásuk egész ideje alatt tapasztalhatják, nem teljesülnek. A szervező szlavofilek hangoztatott eszméi¹⁷ inkább az orosz nemzetbe való beolvasztásukat, mintsem jogaik érvényesítését célozták, a hivatalos diplomácia pedig ügyesen kitért a politikai kérdések elől, hiszen egész Európa gyanakvással figyelte őket a szláv népek fölötti hódító törekvésekért. Holott már ekkor úgy gondolkodott a bécsi orosz nagykövetség, hogy a csehek nemzeti törekvéseit Oroszországnak nem kellene támogatnia, gyöngítve a Monarchia szláv jellegét, sőt oda kellene hatnia, hogy Csehországban a német befolyás érvényesüljön. Ha kicsit előre tekintünk 1871-re, akkor világossá válik, hogy Oroszország saját érdekét szem előtt tartva nem támogatta a nemzetiségi, főként a cseh törekvéseket. Egyrészt, mert ezzel együtt járt volna, hogy a galíciai lengyelek több joghoz jutnak, s így az oroszországi lengyel területeken sem tarthatta volna magát a nyílt elnyomás. Másrészt: „A trializmus és még inkább a föderalizmus szláv karaktert adott volna a Monarchiának, és ez orosz szempontból nem volt kívánatos, hiszen a szláv többségű monarchia komoly riválisa lehet Oroszországnak a Balkánon.”¹⁸

A szláv vendégek egy küldöttsége május 10-én látogatást tett Gorcsakov hercegnél, majd Revertera nagykövetnél. A Gorcsakovnál tett látogatás hangulata igen szívélyes, de formális, minden eredmény nélküli volt. A tapasztalt diplomata még a cári audiencia iránti kérelmükkel is az

¹⁵ Molcsanov, Alekszandr Nikolajevics: „Memoarü Bejszta”, *Isztoriceszkij Vesztnik* 28 (1887), IV–VI. 677. o.

¹⁶ Grey: i.m., 303. o.

¹⁷ Niederhauser Emil: „A szlavofilek történetiszemléletéhez”, *AUD Séries, Historica* 5. sz. (1966), 27–42. o.

¹⁸ Centralnűj Goszudarsztvennűj Archív Rosszii (továbbiakban CGAR), No. 597, op. no. 1, jegy. hrany. no. 875, 206–211. Sz. Sz. Tatjiscsev jelentései a bécsi orosz nagykövetségről. Ld. még Diószegi: i.m., 45–46. o.

osztrák nagykövethez, Reverterához irányította őket. Május 14-én Carszkoje Szelóban fogadta őket II. Sándor, a liberátor cár. A szerb Polit-Desančić, mint későbbi memoárjában írja, különös jelentőséget tulajdonított ennek: „Nehéz lett volna elképzelni, hogy az orosz cár fogadja az udvarnál a szláv vendégeket, akik külföldi alattvalók, anélkül, hogy az adott államok nagykövetei be ne jelentették volna őket. De az orosz közvéleményt a szláv vendégek foglalkoztatták, és II. Sándor úgy vélte, fontos hogy megtegye ezt az engedményt népének.”¹⁹ Erről tanúskodik T.Sz. Vasziljev archimandrita II. Sándorhoz írt levele, amelyben a szláv ügy fölkarolására kéri. Véleménye szerint a nyugati hatalmak, így Franciaország és a pápaság gyöngül, a jövő kulcsa Oroszország és pravoszlávia kezében van. A cárt érdekelte a közlés, mivel saját kezűleg írta a levél alá, hogy nézzenek utána, ki ez a személy.²⁰ A vasárnap reggeli istentiszteletet az udvari kápolnában hallgatták meg a szlávok, majd a huszonegy tagú válogatott csoportot az Arany Terembe vezették a cári fogadásra, amelyen az uralkodó egész családja jelen volt. Šafarik üdvözölte valamennyiük nevében a cárt, majd mindegyiküket személyesen bemutatott II. Sándornak, aki néhány szívélyes mondatot váltott velük, sőt visszaemlékezett, hogy Palackýval már találkozott. Míg a cárné németül csevegett a küldöttekkel az Arany Teremben, II. Sándor átlépett a következő terembe, ahol a többi szláv vendég várta izgatottan. Őket a következő szavakkal üdvözölte: „Üdvözlöm Önöket, Uraim! Boldog vagyok, hogy valódi szláv földön találkozom Önökkel, szláv testvérekkel. Remélem elégedettek lesznek a fogadtatással mind itt, mind Moszkvában. Még találkozunk.”²¹ A Bellevue Szállóba visszatérve azonnal lelkes hangú táviratok mentek a hazai városokba, amelyekben – az üres protokolláris forma minden részlete mögött különös tartalmat sejtetve – az írók mindannyian kiemelték „a valódi szláv földön szláv testvérek” szófordulatát a cárnak.

A kongresszus hatását a szláv népekre azok sem tagadhatták, akik ellenségei voltak, sőt ők hangsúlyozták különösképpen. A küldöttek utazása valóban demonstrációként értékelhető, főleg Ausztriával szemben, amely ugyanebben a periódusban rendezte viszonyát a kiegyezésben a

¹⁹ Petrovich, Michael: *The Emergence of Russian Pan Slavism 1856–1870*, New York 1956, 221. o.

²⁰ CGAR F., No. 109, op. no. 4, jegy. hrany. no. 431, 12–16. o.

²¹ Czövek István: „Der slawische kongreß 1867 und Nationalitäten des Habsburgerreiches”, in *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, Bd. 103, Heft 1-2, Wien – München 1995, 107. o.

magyarokkal, lezárva ezzel egy időre a politikai jogok gyarapítása felé vezető utat a birodalom szláv többsége előtt.

Az 1867 utáni Osztrák-Magyar Monarchia etnikai összetételét és közjogi viszonyait tekintve is különös képződmény a korabeli Európában. Soknemzetiségű, kétközpontú monarchia, melyben az uralkodó személye nem elegendő a teljes belpolitikai erőegyensúly létrehozására. Az osztrák külpolitika egyre erőteljesebb kísérletei nem vetekedhetnek a nemzetállamok hatékony belső erőkre támaszkodó uralkodóinak diplomáciai eredményeivel.

Az 1867-es kiegyezést nemcsak a magyar közvélemény, de egész Európa politizáló társadalma is felemás érzésekkel fogadta. Ahogy a magyar illetve az osztrák politikai életben is voltak az eseménynek ellenzői, Európában sem örült mindenki egyértelműen a Habsburg-ház (a magyarokkal történő megegyezés után minden valószínűség szerint bekövetkező) megerősödésének. Az utóbbiak közé tartozott Oroszország is.

A kiegyezés és az orosz diplomácia vizsgálatánál megint csak három forrástípusra támaszkodhatunk, tehát az orosz újságírásra, azután a harmadik ügyosztály dokumentumára, végül a diplomáciai jelentésekre, visszaemlékezésekre, naplókra. A három forrás sok területen összefügg, hiszen Gorcsakovot hihetetlenül érdekelte a róla alkotott vélemény és általában a közvélemény. „Nincs semmi bosszantóbb annál, mint amikor a közvélemény apatikus, egykedvű”²² – mondta. J. Klaczko, a cár egyik neves publicistája azt írja róla: „Ő az első orosz miniszter, aki nemcsak a szalonok, de a közönség számára is talált szavakat.”²³ Oroszország külügyminisztériumának a gyakorlatban a *Golosz* lett a szócsöve, ugyanezzel a céllal speciálisan a külföld számára adták ki a *Nordot*. Természetesen a külügyminisztert csak a nemesi elit, a módosabb polgárság és értelmiség által kialakított vélemény érdekelte.

A *Golosz*,²⁴ Gorcsakov szócsöve az osztrák-magyar kiegyezés kapcsán így fogalmaz: „A sors szétválaszthatatlan egységbe forrasztotta az Osztrák-Magyar Monarchia valamennyi részét, szétbonthatatlan csomóvá kötözte össze a magyar nemzet és az osztrák uralkodóház sorsát. Ausztria szétesése múlhatatlanul maga után vonná a magyar nemzet pusztulását is.”²⁵

²² Busujev: i.m., 76. o.

²³ Klaczko, Josef: *Zwei Kanzler*, 278, 92. o.

²⁴ Az orosz újságokról ld. részletesebben Czövek István: *Hatalom és közvélemény II. Sándor korában*, i. k., 9–26. o.

²⁵ *Golosz* 1867. szeptember 1 (No. 229.)

Ehhez illeszthetjük az orosz III. Ügyosztály Magyarországról készült jelentését is. „Auszttria tart a szláv elemektől és az ortodox egyháztól is. [...] Persze nem a humanizmus vezeti Auszttria politikáját, amikor javítani akar ezeknek a keresztény népeknek a sorsán, hanem a politikai számítás.”²⁶ Auszttria szeretné megakadályozni azt, hogy Oroszország egyedül rendezze a porta és a keresztények ügyét, valamint „a magyarok egyáltalán nem gondolkodnak az állam egységes érdekéről”.²⁷ A 429-es dokumentummal szemben a 160-as számú iratban egy másik vélemény is a cár asztalára került. „Voltam Magyarországon és lelkesedem ezekért a szimpatikus, ellenséges emberekért, még akkor is, ha a szláv ügy ellenségei. Tetszik állameszménk és forró szeretetük a magyar állam iránt. Tetszik államteremtő gondolateszménk.”²⁸

Az orosz periodikák, köztük a *Golosz*, három témakört érintenek a kiegyezéssel kapcsolatban: a horvátok sorsát, a csehek igényeit és általában a kiegyezés értékelését. A *Golosz*, tehát Gorcsakov szócsöve, részletesen tárgyalja a horvát kérdést, bemutatja szinte egész történelmüket. „A horvátok jogosan háborognak – írja. – Megharagudtak Ausztriára és Európára, amiért azok elfelejtették e bátor szláv nép érdemeit.”²⁹ A horvát kérdés megnyugtató rendezése hozzátartozott a kiegyezés realizálásához, mivel nem volt mindegy, milyen Magyarország belső szilárdsága, melyet a horvátok követelései elég felemás helyzetben tartottak. „Ha a szlávok egyetértésben élnének, ők lehetnének a legerősebb nép – állítja a *Golosz*. – Akkor pedig sem a horvátok, sem a szlávok jogait nem fenyegetné senki részéről veszedelem. A tanács tehát: egyesüljenek a szlávok.”³⁰ Ez kedvenc gondolata volt inkább az orosz sajtónak, mint az orosz kormányköröknek.

A lap igyekszik ellenérzést kelteni a magyarokkal szemben, és kisebbiteni érdemeiket, mivel fő témája a horvátok „tragikus” sorsa, akik hiába igyekeznek minden erejükkel elérni azt az állapotot, melyet a magyarok csak úgy „ajándékba” kaptak a bécsi kormányzattól.

A kiegyezés és az orosz birodalom politikai kapcsolatára az első és nagyon fontos tájékozási lehetőség a diplomáciai környezet. Az orosz levéltárakon kívül többek között Bonnban a Külügyi Levéltárban található egy iratköteg, amely célzottan foglalkozik a kiegyezéssel. Terjedelmi okok

²⁶ CGAR f. No. 109, no. 4, jegy. hrany, no. 168, 3. o.

²⁷ CGAR f. No. 109, no. 4, jegy. hrany.,no. 429, 5. o.

²⁸ CGAR f. No. 109, no. 4, jegy. hrany.,no. 160.

²⁹ *Golosz* 1867. június 1/13 (No. 150.)

³⁰ Uo.

miatt ebből az iratcsomóból csak egy dokumentumot fogok bemutatni. Eszerint Reuß pétervári porosz követ 1867. június 26-án elküldött táviratában megjegyzi, hogy az 1867. június 24-ei rendelkezést postai úton kapta meg, mivel olyan információkat tartalmazott, amit idézem: „csak nekem szántak, így sem Gorcsakov hercegnek, sem más illetékesnek nem szoltam Werther megfigyeléséről”.³¹ Tudni kell, hogy Karl von Werther, Poroszország, majd az Észak-Német Szövetség bécsi követe, aki más diplomatákkal együtt részt vett a pesti királykoronázáson, tapasztalatairól hosszú beszámolót írt Bismarcknak, aminek lényege az volt, hogy a magyar lakosság minden rétege hálával viseltetik Poroszország iránt. A korabeli magyar megnyilatkozások ismeretében Werthert vagy félrevezették, vagy félreértett valamit. A 60-as évek Magyarországon kifejezetten averzióval viseltettek a bismarcki Németországgal szemben. Bismarckot sokáig erőszakos junkernak és a cári Oroszország szálláscsinálójának tartották. Mindenesetre Gorcsakov és politikai műhelye nem kérdezte meg Reußt az incidensről.

A dokumentum továbbá szól a magyar radikális párt erőfeszítéseiről, amelynek szerinte Kossuth és Perczel a szellemi vezetője.³² Ezzel összefüggésben az orosz III. Ügyosztály Velencében élő lengyel emigráns ügynöke a 162-es számú ügyiratban a következőket írja: „A magyar forradalmi párt megegyezik a parlament bal szárnyával.”³³

A német diplomáciai iratban utalást találunk továbbá arra is, hogy a magyarországi Félegyházán a bécsi hatalom kémeit a radikálisok megpróbálták letartóztatni, s a tömeg és a löfegyverét használó hadsereg között ütközetre került sor. Reuß megerősíti, hogy a Kossuth mellett izgatók nem szenvednek pénzhányban, és az a gyanú, hogy az orosz kormány mellett a poroszoktól is befolyik erre a célra pénz. Ehhez kapcsolódnak a III. Ügyosztály 162-es számú ügyiratában leírtak: „Egyedül Kossuth tudja tűzbe hozni a magyarokat szavai és írásai varázsával, egészen a fanatizmusig.”³⁴ Összességében a német levéltári anyag egyrészt bemutatja Gorcsakov diplomáciai közlekedésének formáit, mechanizmusát úgy, hogy nemzetközi környezetbe átviszi az eseményeket. Másrészt a diplomaták

³¹ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Bonn (továbbiakban PA Bonn), Russland 8429, 26. Juli 1867, 97. o.

³² PA Bonn, Russland 8429, 26. Juli 1867, 100. o.

³³ CGAR f. No. 109, no. 4, jegy. hrany, no. 162, 1. o.

³⁴ Uo.

közötti együttműködést is vázolja.

A Habsburg Birodalom és Oroszország viszonya korszakunkban tehát rendkívül sajátosan alakult. A különlegességet az jelentette, hogy a kiegyezés következtében kétközpontúvá vált Osztrák-Magyar Monarchia két feléhez Oroszország nem tudott azonos módon közeledni, és ennek a felemás közeledésnek a fogadtatása is különböző volt a két fél részéről. A magyarok esetében szinte egyértelmű elutasítással találkozott az orosz kormányzat, míg az osztrák politikai élet bizonyos körei az orosz szövetség gondolatát be tudták illeszteni diplomáciai elképzeléseikbe.

A két szomszéd állam kapcsolatait meghatározta az a tény is, hogy a szóban forgó időszak egyik legfrekvenciáltabb kérdése a nemzeti önrendelkezés volt. Mivel mindkét birodalom területén számos, az önrendelkezés különböző fokán álló nemzetiség élt, a hozzájuk való viszony a belpolitika egyik meghatározó tényezőjévé is vált, s érthető, hogy érzékenyen reagáltak egymás ilyen irányú intézkedéseire. Nem véletlen tehát az osztrák-magyar kiegyezés, egyáltalán az osztrák külpolitika iránti fokozott orosz érdeklődés.

HATALOM ÉS TÖRZSI RENDSZER A MÁSODIK TÜRK KAGANÁTUSBAN

DOBROVITS MIHÁLY

Miskolci Egyetem, Egyetemes Történeti Tanszék

A tudományos irodalomban régi és elhúzódó diszkusszió zajlik arról, milyen volt a régi Belső-Ázsia birodalmaiban a hatalom jellege. Kiemelt hely illeti meg a vizsgálódásnak ebből a szempontjából a régi türköket, az első olyan népet amelyről bő és jól olvasható belső és külső forrásanyag maradt ránk.

A magyar tudományos irodalomban két évtizede etalonnak számít Vásáry István tanulmánya, mely szerint a Türk Birodalom belső hatalmi szervezete még nem volt sem territoriális, sem állami. Bár a régi türkök tisztelték és szentnek tekintették hazájuk földjét (*yer sub; türk iduq yeri subı*), de elképzeléseik szerint a birodalom (*el*) igazi alapját a kagán (*qayan*) és a nép illetve törzsszövetség (*bodun*) közti kapocs jelentette.¹

Ami a nyugati szakirodalmat illeti, 1961-ben a francia René Giraud úgy írta le a türk birodalom szervezetét, hogy a *bodun* nem más, mint a törzsszövetséggel (*el*) azonos kagánt elismerő törzsek szövetsége, köznép. Ezzel szemben az *el* nem más, mint a köznépen uralkodó politikai szervezet, az állam.² A törzsi rendszer alapvető fontosságára Belső-Ázsia népeinél már 1963-ban felhívta a figyelmet az amerikai Lawrence Krader;³ a német Gerhard Doerfer pedig amellett tette le a garast, hogy a „birodalom” értelmű őtörök *el* eredeti jelentése „béke” lehetett.⁴ Ebből indult ki az akkor még Amerikában élő Omeljan Pritsak *pax nomadica* elmélete.⁵ Pritsak szerint a nomád birodalom olyan törzsek gyülekezete, amelyek között a kagánt adó karizmatikus klán és egy általában idegen (a türkök és az ujugrok esetében

¹ Vásáry I.: „Nép és ország a türköknél”, in Tökei F. (szerk.): *Nomád társadalmak és államalakulatok* (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 18, Budapest 1983), 189-213. o.

² Giraud, R.: *L'Empire des Turcs célestes: Les régnes d'Elterich, Qaghan et Bilgä (680-734). Contribution à l'histoire des Turcs d'Asie Centrale* (Paris 1960), 68-70. o.

³ Krader, L.: *Social Organization of the Mongol-Turkic Pastoral Nomads* (Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, vol. 20), The Hague 1963.

⁴ Doerfer G.: *Die türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, II. k., 195. o.

⁵ Pritsak, O.: *The Origin of the Rus' I.: Old Scandinavian Sources other than the Sagas* (Cambridge/Mass. 1981), 10-20. o.; uő.: „The distinctive features of the *Pax nomadica*”, in Fasoli, G. (ed.): *Popoli delle Steppe: Unni, Avari, Ungari*; 23-29 aprile 1987 (Dettimane di Studio del Centro Italiani di Studi sull'alto medioevo XXXV, Spoleto 1988), 749-780. o.

szogd, a kazárok esetében zsidó) kereskedő-arisztokrácia teremtett békét a kereskedelmi forgalom fölvirágoztatása érdekében.

A kereskedelmi forgalom szerepét kiemelte az amerikai Thomas J. Barfield is.⁶ Véleménye szerint a nagy nomád birodalmak létrejöttét az motiválta, hogy az erősebb szomszéd, nevezetesen Kína anyagi javaiból csak úgy részesülhettek a létszámban csekélyebb nomádok, ha erős birodalmat szervezve, a meglepetésben és a gyorsabb lovas taktikában rejlő erőfölényt kihasználva, távoli rajtaütésekkel próbálták Kínát sakkban tartani. Ezt a stratégiát Barfield angolul „outer frontier strategy” néven említette. (Többé-kevésbé pontos magyar fordításban: a határoktól távol maradás stratégiája.) Ugyanakkor, véleménye szerint, a Kína északi határai mentén élő barbároknek, különösen a hunoknak nem állt érdekükben Kínát meggyöngíteni (netán az országba betelepíteni), elvégre egy erős Kína többet adhatott. A határ és a szomszédság birodalomszervező hatását hangsúlyozta a Tajvanon élő, Japánban tanult és eredetileg belső-mongol születésű Sechen Jagchid is. Az ő eredetileg kínaiul publikált tanulmányai V. Symons közreműködésével láttak angolul napvilágot.⁷ Jagchid szerint a kínaiak és nomád szomszédaik közötti három legjellemzőbb kapcsolati forma a határmenti piacnyitás, az adó-ajándék viszony és a dinasztikus házasság volt. Ugyanakkor a barbárok és a kínaiak egyaránt az ügymenet normális részének tartották a háborúkat. A pedáns kínaiak osztályozták is e barbár betöréseket: *lio-pien* (határmenti zsákmányolás), *tao-pien* (határmenti rablás), *k'uo-pien* (határmenti behatolás), *ta-zsu* (nagyobb invázió), *sen-zsu* (mélységi invázió), *ta-kü zsu-k'uo* (többlépcsős hadmozdulatok).⁸

Az amerikai Peter B. Golden szerint a birodalom alapját a kagán és az általa képviselt karizmatikus klán (dinasztia) tekintélye jelentette, anyagi alapját pedig éppen a kagán illetve a karizmatikus klán vezette hadjáratok jelentették. Golden elméletének újdonságát az jelenti, hogy hangsúlyozza: a birodalmon belüli törzsek nem egyforma kapcsolatban álltak a kagánnal és a vezértörzsszel. Akadtak olyan törzsek, amelyek a vezértörzsszel frátria-kapcsolatban álltak, és ekképpen módjuk nyílt közvetlen házassági

⁶ Barfield, Th. J.: „The Hsiung-nu Imperial Confederacy: Institutions and foreign policy”, *Journal of Asian Studies* XLI (1981), 45-61. o.; uő.: *The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China, 221 BC to AD 1757*, Cambridge/Mass. – Oxford 1996.

⁷ Sechen Jagchid – Symons, V.: *Peace, War, and Trade Along the Great Wall: Nomadic-Chinese Interaction through Two Millennia*, Bloomington – Indianapolis 1989.

⁸ Jagchid-Symons: *uo.*, 24. o.

kapcsolatba lépni a kagánnal és családjával. Akadtak törzsek, amelyek önként meghódolva a saját vezetőik alatt álltak, sikeresen megőrizve belső szervezetüket. Akadtak törzsek, amelyeket erővel hódítottak meg, vezető rétegük helyébe pedig újakat telepítettek. Ezek alatt a törzsek alatt helyezkedtek el a birodalom vazallusai, még alattuk pedig a szolgarendűek.⁹

A magyar Szűcs Jenő már 1970-ben sikerrel alkalmazta Reinhard Wenskus gentilizmus-elméletét a honfoglaló magyarság viszonyaira.¹⁰ A Wenskus által kidolgozott, Szűcs által pedig továbbfejlesztett gentilizmus-elmélet alapvető terminusa a latin *gens*, „nemzetség”. Wenskus elmélete szerint a Nyugat-Római Birodalmat meghódító germán népek olyan törzsi-nemzetségi szervezetben éltek, amelyeket a közös nyelv és kultúra, valamint egy közös (imaginárius) eponim őstől való leszármazás tudata tartott össze. A gentilis közösség (*Gentilverband*) a maga egységét a közös őst és a tőle leszármazott további eponim ősoket bemutató legendákban fejezte ki. Amennyiben új csoport csatlakozott a közösséghez, akkor az ő leszármazástörténete is fölkerült a közös családfára.¹¹ Ez az eredetlegenda-típus jól ismert a török és mongol népek között is. A török népek legendái közül fölemlíthetjük Oguz kagán magyarul is olvasható legendáját, de *A mongolok titkos története* is egy hasonló leszármazás-történettel veszi kezdetét.¹² Érdekes, hogy a régi türkökkel kapcsolatban hasonló eredetlegenda-típust nem ismerünk az ótörök rovásfeliratokról. Rögzítették viszont hasonló etnogenetikus legendáikat a kínai források.¹³

Wenskus gentilizmus-elmélete megtalálta a maga folytatását olyan, a középkori lovas nomádokkal foglalkozó német történészek munkásságában,

⁹ Golden, P. B.: „Imperial ideology and the sources of political unity amongst the Pre-Činggisid nomads of Western Eurasia”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi* II. (1982), 37-76. o.

¹⁰ Szűcs J.: „Gentilizmus. A barbár etnikai tudat kérdése (A középkori nemzeti tudat prehisztórikuma)”, in *A magyar nemzeti tudat kialakulása* (szerk. Zimonyi István), Szeged 1992.

¹¹ Wenskus, R.: *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes*, Köln – Graz 1961.

¹² „Oguz kagán legendája” (ford. Kakuk Zsuzsa), in Kakuk Zs.: *Örök kőbe vésve. A régi török népek irodalmának kistükre* (Budapest 1985), 310-318. o.; *A mongolok titkos története* (közzéteszi Ligeti Lajos), Budapest 1962.

¹³ Liu Mau-tsai: *Die chinesische Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe) I-II.* (Göttinger Asiatische Forschungen 10, Wiesbaden 1958, a továbbiakban: LMT), 6, 40. o.; Sinor, D.: „The legendary origin of the Turks”, in Žygis, E. – Voorheis, P. (eds.): *Folklorica. Festschrift for Felix J. Oinas* (Indiana University, Uralic and Altaic Series 141, Bloomington 1982), 223-257. o.; Harmatta J.: „A türkök eredetmondája”, *Magyar Nyelv* XCV (1999), 385-397. o.

mint Dieter Ludwig, Walter Pohl, Hansgerd Göckenjan.¹⁴ Ulla Johansen szerint a birodalom (*el*) nem más, mint annak a klánnak a vezető ágazata, amelyet dinasztiának nevezünk, ezzel szemben áll a *bodun*, az alattvalók csoportja. Természetesen ő is hangsúlyozta a türk társadalom fölépítésének szigorúan nem területi, hanem vérségi köteléken alapuló jellegét.¹⁵ Hasonló következtetésre jutott az eredetileg a mongol társadalom szervezetét kutató David Sneath is, aki szerint az *el* az elit szervezete, szemben a *bodun* köznépi szervezetével.¹⁶

A Németországban élő török kutató, Elçin Kürsat-Ahlers véleménye szerint azonban a birodalom (*el*) fogalma mögül nem hiányzott a territorialitás aspektusa sem. Véleménye szerint az *el* eredetileg a birodalom magterületét (*Kernland*) jelentette, és ez a fogalom szorosan összefüggött az ősök, még pontosabban az ősöknek egykor menedéket nyújtó barlang kultuszával, amely a törökök által szentként, a birodalom spirituális központjaként tisztelt és a mai Hangaj-hegységgel azonosítható Ötüken (*[iduq] Ötüken yış*) kultuszával.¹⁷ Minden további magyarázat nélkül kapcsolt territoriális jelentést az ótörök *el* (,birodalom') fogalmához a német Volker Rybatzki.¹⁸

Két évtizeddel Vásáry István ma is sokszor idézett írásának megjelenése után, a magyar tudományosságban újra összefoglalta a témát Zimonyi István. Szűcs Jenő hagyatának kiadójaként ő is Wenskus gentilizmus-elméletét vette alapul. Véleménye szerint a türk birodalmiság (*el*) keretei között részben vagy egészben több törzsszövetség (*bodun*) is együtt élhetett, a birodalom az alattvalóknak a kagán és a karizmatikus klán

¹⁴ Ludwig, D.: *Struktur und Gesellschaft des Chasaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen*, Münster 1982; Pohl, W.: *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa*, 567-822, München 1988; Göckenjan, H.: „Die Welt der frühen Reiternomaden”, in Eggebrecht, A.: *Die Mongolen und ihre Weltreich* (Mainz 1989), 7-43. o.

¹⁵ Johansen, U.: „*el* und *bodun*”, in Röhrborn, K. – Venkeer, W. [Hg.]: *Memoriae Munusculum. Gedenkband für Annamaria von Gabain* (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 39, Wiesbaden 1994), 77-78. o.

¹⁶ Sneath, D.: „Power centres and elite cultures: Notes towards a dualistic model of Mongolian history”, in Humprey, C. – Bulag, U. E. – Pegg, C. (eds.): *Inner Asia. Occasional Papers*, Vol 1., Number 1, March 1996 (Cambridge), 101-107. o.

¹⁷ Kürsat-Ahlers, E.: *Zur frühen Staatsbildung von Steppenvölkern. Über die Sozio- und Psychogenese der eurasischen Nomadenreiche am Beispiel der Hsiung-Nu und Göktürken mit einem Exkurs über die Skythen* (Sozialwissenschaftliche Schriften, Heft 28, Berlin 1994), 325-326. o.

¹⁸ Rybatzki, V.: *Die Toñuquq-Inscript* (Studia Uralo-Altaica 40, Szeged 1997), 77. o.

(dinasztia) iránti hűségén alapult. A karizmáját és fölhatalmazását (*qut*, tkp. „szerencse”) az Égtől származtató kagán testesítette meg a birodalom önállóságát, modern terminussal élve a szuverenitását.¹⁹

Érdekes egy pillantást vetnünk az orosz illetve szovjet szakirodalomra is. Az oroszországi tudományosságban W. Barthold (V.V. Bartol'd) volt az első, aki leírással szolgált a törkök birodalmáról. Véleménye szerint a türk társadalom szigorúan arisztokratikus elveken épült föl, élesen elvált egymástól a kagán környezetét alkotó nemesi osztályt (*bäg*) alkotó három réteg (*buyruq*, *tarqan*, *šadapit*) és a köznép (*bodun*) társadalma.²⁰ A maga idején nagy port vert föl a mongolista Vladimircov néha még ma is emlegetett tézise a nomád társadalom feudális voltáról.²¹ A. N. Bernstam összefoglalása 1946-ban jelent meg a törkök és a jenyiszeji kirgiziek társadalmi és gazdasági rendjéről. Álláspontja szerint a türk társadalom az osztálytársadalommá alakulás korai fázisát jelenti (паннеклассовое общество), amelyben alapvető szerepet játszott a nemzeti szervezeti. Véleménye szerint az *el* (az általa használt, elavult átírásban *äl*) törzsszövetségből alakult olyan kora-állami szervezetté, amelynek élén a kagán állott, s beletartoztak a türk törzsek, bár nem minden törzs rendelkezett saját *ellel*. A véleményét bemutató ábrából kiderül, hogy az *el* és a köznép közötti kapcsot voltaképpen a törzsi-nemzeti arisztokrácia (*bäg*) rétege jelentette. A türk birodalmi szervezetet több, egymást metsző halmazzal lehet leírni. A kagán és a nemzetségből való főtisztviselők (*yabyu*, *šad*) jelentették a birodalom vezetésének legfelső rétegét. Alattuk álltak a kagán által kinevezett főtisztviselők (*tarqan*, *buyruq*, *tutuq* stb.), s ő alattuk foglalt helyet a törzsi-nemzeti arisztokrácia. E kettős kötődésű réteg alkotta a törzsi-nemzeti társadalom törzseinek (*bodun*) előkelőit, alattuk helyezkedett el a köznép (*qara bodun*).²²

Az a mű, amely épp akkortájt számolt le a „nomád feudalizmus” elméletével, amikor az Magyarországon betört a tudományos köztudatba,

¹⁹ Zimonyi, I.: „*Bodun und El in Frühmittelalter*”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* LVI (2003), 57-79. o.

²⁰ Barthold, W.: „Die historische Bedeutung der alttürkischen Inschriften”, in Radloff, W.: *Die alttürkische Inschriften der Mongolei. Neue Folge* (Sankt-Peterburg 1897), 1-36. o.

²¹ Vladimirtsov, B.: *Le régime sociale de Mongols. Le féodalisme nomade*, préface par René Grousset, Paris 1947.

²² Бернштам, А. Н.: *Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрок, VI-VII веков. Восточно-тюркский кaganат и киргизы* (Moszkva 1946), 102-103. o.

1959-ben jelent meg. Sz.E. Tolübekov műve az újkori kazak társadalom kapcsán kérdőjelezte meg a hagyományos kazak társadalom feudális, de egyszersmind hagyományos értelemben vett osztálytársadalom voltát. Véleménye szerint a kazak társadalomból eleve hiányzott a földtulajdon, s hiányoztak az ehhez kapcsolódó járadékok is. Éppen ellenkezőleg, az előkelők voltak azok, akik gyakran kényszerültek költséges vendégségekkel biztosítani alattvalóik hűségét, akik között nem váltak el egymástól a fegyveresek és a közpásztorok. Az írásbeliség hiánya okán csak a szóbeliség jelentette a szellemi kultúrát. Tolübekov szerint ez a társadalom alapvetően „patriarchális-feudális” volt, azaz a feudális függőségre jellemző viszonyokat ellensúlyozták a patriarchális kapcsolatok. Az írásbeliség és az állandó lakóhely hiánya okán – így Tolübekov –, a nomádok között amúgy is csak gyöngye és időleges állami hatalom jöhetett csak létre.²³

Ugyanebben az évben látott napvilágot L.N. Gumiljov tanulmánya is, amelyben a szerző azt kívánta bizonyítani, hogy a türk birodalomban a dinasztia egyes tagjai tervszerű rendben települtek szét a birodalom területén, abból a célból, hogy így biztosítsák a birodalom valamennyi alattvalója fölötti ellenőrzést a birodalom egész területén. A szerző ezt a rendszert a kijevi Rusz részes fejedelemségeihez, *udjeljei*hez hasonlította.²⁴

Egy évre rá, hogy letette az asztalra máig alapvető monográfiáját a türkök és Nyugat-Belső-Ázsia kapcsolatairól, Szergej Grigorjevics Kljastornüj külön is összefoglalta a türk birodalom vezértörzse, az A-si-na nemzetség történetét. Kljastornüj szerint az A-si-na nemzetség ősei 265 körül vándorolhattak Kanszuba, amikor nagy tömegben települtek a Nagy Fal mögé a különféle hiung-nu valamint a tőlük függő belső-ázsiai és dél-szibériai törzsek. E hun eredetű csoportok itt összekeveredtek különféle, e területen élő nem-kínai és nem-hiung-nu *hu* (iráni) barbárokkal, s így alakult ki a türk etnikai tradíciót és eredethagyományt őrző As-si-na törzs magja. Véleményét a későbbiekben azzal egészítette ki, hogy az orchoni feliratokon olvasható *kök türk bodun* rejtélyes *kök* (,kék’) eleme voltaképpen a vezértörzs illetve dinasztia szerepét betöltő A-si-na csoport nevére utal. E

²³ Толыбеков, С. Е.: *Общественно-экономический строй казахов в XVII-XIX веках*, Alma-Ata 1959.

²⁴ Гумилев, Л. Н.: „Удельно-лестничная система у тюрков в VI-VIII веках”, *Советская этнография* 1959/3, 11-25. о.

kínai átírásban megőrzött név mögött Kljastornüj szerint egy tohár *asæna* (,kék') elnevezést kell lássunk.²⁵

A hetvenes-nyolcvanas években Vajnsztajn, Markov és Hazanov monográfiái voltak azok, amelyek nem csak a keleti, hanem a nyugati tudományosságban is alapvető kanonikus műveknek számítottak.²⁶ Összességében elmondhatjuk, hogy a nomád társadalom leírása lényegében csak megfogalmazásbeli kérdésekben tért el keleten és nyugaton. Amit a nyugati történettudós a hetvenes-nyolcvanas évek óta a „gentilizmus” kifejezéssel jelölt, azt keleti kollégája a „patriarchális-feudális” és a „törzsi-nemzetségi” kifejezésekkel írta körül.

Ami a türk kaganátus törzsrendszerét illeti, annak voltaképpen csak egyetlen részletes leírása maradt ránk. A *T'ang-hui-jao* („T'ang-kori dokumentumok gyűjteménye”) című forrásgyűjtemény őrizte meg számunkra a keleti türk törzsek lovainak *tamgáit*, ugyanez a forrás írta körül lakóhelyeiket. A kínaiak számára ugyanis létfontosságú volt, hogy azonosítani tudják a türköktől vásárolt lovakat.²⁷ Forrásunk szerint az alábbi törzsek éltek a Góbitól északra:

²⁵ Кляшторный, С. Г.: *Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии* (Moszkva 1964), 108-114. o.; уő.: *Проблемы ранней истории племени тюрк «Ашина»*, in *Новое в советской археологии. Материалы и исследования по археологии СССР* (Moszkva 1965), 278-281. o.; уő.: „The Royal Clan of the Turks and the problem of early Turkic-Iranian Contacts”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* XLVII (1994), 445-447. o.; уő.: „Aus der alttürkischen Onomastik: Das Herrschergeschlecht der ‚Blauen Türken’ ”, in Demir, N. – Taube, E. (Hg.): *Turkologie heute – Tradition und Perspektive. Materialien der dritten deutschen Turkologen-Konferenz, Leipzig 4-7. Oktober 1996* (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica Bd. 48, Wiesbaden 1998), 141-147. o.; уő.: „Les points litigieux dans l’histoire des Turcs Anciens”, in Roemer, H. R. – Scharlipp, W. E. (eds.): *History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period – Histoire des Peuples Turcs à l’Époque Pré-Islamique* (Philologiae et Historiae Turcicae Fundamenta I., Philologiae Turcicae Fundamenta III, Berlin 2000), 146-151. o.

²⁶ Вайнштейн, С. И.: *Историческая этнография тувинцев*, Moszkva 1972; Vainshtein, S.: *Nomads of South Siberia: The Pastoral Economics of Tuva*, Cambridge 1980; Марков, Г. Е.: *Кочевники Азии. Структура хозяйства и общественной организации*, Moszkva 1976; Khazanov, A. M.: *Nomads and the Outside World* (Cambridge Studies in Social Anthropology 44.), Cambridge 1984.

²⁷ LMT, 453-454.

A törzs neve:	tamgája:
A-si-na	𐰽𐰺𐰍
Ho-lu	𐰽𐰺𐰍
A-si-tö	𐰽𐰺𐰍
Ta A-si-tö	𐰽𐰺𐰍
Pa-jen A-si-tö	𐰽𐰺𐰍

Az alábbi törzsek éltek a Góbitól délre:

A törzs neve	tamgája:
En-kie (Sze-kie)	𐰽𐰺𐰍
Fu-li-jü	𐰽𐰺𐰍
K'i-pi	𐰽𐰺𐰍
Hi-kie	𐰽𐰺𐰍
Hu-szie	𐰽𐰺𐰍
Nu-la	𐰽𐰺𐰍

A táblázatból világos, hogy az A-si-na törzs *tamgája* nem volt azonos az uralkodó A-si-na nemzetség (karizmatikus klán, dinasztia) *tamgájával*. Amíg a dinasztia *tamgája* a jól ismert hegyikecske-formát mutatja, a törzs *tamgája* sörényes lófejre emlékeztet:

Az A-si-na dinasztia tamgája:	Az A-si-na törzs tamgája:
𐰽𐰺𐰍	𐰽𐰺𐰍

Bár e *tamgák* egy részén érződik, hogy a kínai másolók igyekeztek a kínai írásjegyek külalakjához hasonlítani őket, hitelességükhöz kétség nem fér. Így például Kljastornij is kimutatta, hogy az A-si-tö nemzetség és a kagáni dinasztia *tamgája* együtt szerepelnek a csojri feliraton.²⁸

A fentiekből világosan következik, hogy a türkök egyértelmű különbséget tettek a dinasztia és a (vezér)törzs között, még ha a kettő ugyanazt a nevet viselte is. Ennek érdekes bizonyítékát találhatjuk abban a kínai sírfeliratban, amelyet a türk *Qapγan qayγan* (kínai nevén *Mo-cs'o*, 691-

²⁸ Кляшторный, С. Г.: „Руническая надпись из Восточной Гоби”, in Ligeti, L. (ed.): *Studia Turcica* (Bibliotheca Orientalis Hungarica XVII, Budapest 1971), 249-258. o.

716) Kínában elhunyt leányának emeltek. E felirat jól ismert forrás, számos kiváló tudós figyelmét vonta már magára.²⁹ A szöveg szerint a hercegnő második férje, akihez első férje kivégzése és egy rövidebb hárembeli száműzetés után adták hozzá a fiatalon elhunyt hercegnőt, a „harminc törzs/nemzetség (szing) Égtől való bölcs (šad) kagánja” (*san-szi szing t'ien-sang-tö p'i-k'ia sa k'o-han*) címet viselte. Mielőtt a „harminc törzs kagánja” lett volna, a kínai szöveg szerint a hercegnő atyja előbb a birodalom bal szárnya, majd a kilenc törzs/nemzetség (szing) fölött uralkodott, ezt követően uralma alá került tizenkét törzs/nemzetség (szing); végül harminc nemzetség felett uralkodott, így az uralma alá került mindenki, aki „balra gombolja ruháját”, azaz minden északi nomád.

A nemzetközi tudományosságban Czeglédy Károly volt az első, aki megkísérelte tisztázni, kikből állhatott e harminc törzs.³⁰ Abból a helyes tételből kiindulva, hogy a kínai szövegben említett „kilenc nemzetség” (*kiu szing*) nem lehet más, mint tokuz-oguzok kilenc törzse, úgy vélte, hogy a szövegben szereplő „tizenkét nemzetség/törzs” nem lehet más, mint a türkök tizenkét törzse. Tizenkét törzset valóban említ az a híres tibeti dokumentum (*Pelliot Tibétain* 1283), amely öt ujgur küldött jelentését foglalja magában a 750 utáni belső-ázsiai viszonyokról. E szöveg többször említi a türköket (*dru-gu*), továbbá felsorolja azt a tizenkét törzset, amelyek a nyugati türkök legendás fővárosa, a Rézváros (*Pa-ker pa-lig*, ótörökül *Baqir baliq*) és „Bug-čhor országa” között laktak. E tizenkét törzs a következő: először is *Ža-ma-mo*-nán király törzse, utána pedig a *Ha-li*, *A-ša-ste*, *Šar-du-li*, *Lo-lad*, *Par-sil*, *Rñi-ke*, *So-ni*, *Jol-to*, *Yan-ti*, *He-bdal*, *Garga-pur* törzsek következnek.³¹ Ami a Rézvárost illeti, éppen Czeglédy Károly kutatásaiból tudjuk, hogy a kelet-turkesztáni *Bešbaliq* (kínai *Pei-*

²⁹ Chavannes, É.: „Épigraphes des deux princesses turques de l'époque des T'ang”, in *Festschrift Wilhelm Thomsen* (Leipzig 1912), 78-87. o.; Pelliot, P.: „La fille de Mo-tch'o Qaghan et ses rapports avec Kül-tegin”, *T'oung Pao* XIII (1912), 301-306. o.; Bombaci, A.: „The husbands of princess Hisen-li Bilgä”, in Ligeti, L. (ed.): *Studia Turcica*, 103-123. o.

³⁰ Czeglédy K.: „A régi török törzsszövetségek numerikus felosztásának kérdéséhez”, *Magyar Nyelv* LIX (1963), 456-461. o.; uő.: „On the numerical composition of the ancient Turkish Tribal Confederations”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* XXV (1972), 275-281. o.

³¹ Bacot, J.: „Reconnaissance en Haute Asie septentrionale par cinq envoyés ouïgours au VII^e siècle”, *Journal Asiatique* 1956, 145. o.

t'ing, iráni *Panjikath*) városával azonos.³² Ami „*Bug-čhor* országát” illeti, arról Ligeti mutatta ki, hogy a név mögött a már említett *Qapyan qayan* kínai nevének tibeti megfelelője áll, s a keleti türkök egykori országát jelöli. Ugyanakkor ő figyelmeztetett arra is, hogy a szövegben felsorolt tizenkét törzs nem lehet azonos az egykor keleti türkökkel.³³ Nem járt jobban Czeglédy elképzelésének másik eleme sem. Arra gondolt ugyanis, hogy a kilences, tizenkettes és harmincas számok közötti ellentmondás úgy oldható föl helyesen, ha feltételezzük, hogy a tokuz-oguzok teljes törzsszövetsége (beleértve az ujugrok kilenc törzsét is) összesen tizenhatalnak számítható. Ezt az elképzelését azonban később maga is kénytelen volt visszavonni.³⁴

Mindezek ellenére Czeglédy korátem járt távol a kérdés megoldásától. A kilenc nemzetség (*kiu szing*) valóban a tokuz-oguzok kilenc törzsét jelenti a szövegben. A továbbiakban viszont nincs szükség újabb emendációkra. A keleti türkök főntebb bemutatott tizenegy törzse és a tokuz-oguzok kilenc törzse összesen húszat ad. Ha ehhez hozzávesszük a nyugati türkök tíz törzsét (*on oq*), akkor összesen harmincat kapunk.

Történelmi tény, hogy uralmának végén *Qapyan qayan* (Mo-cs'o) egy rövid időre valóban kiterjesztette a hatalmát a nyugati türkökre. E hadjáratban részt vett a birodalom bal szárnyának ura, a *tarduš šad*, azaz a leendő Bilge kagán (*Bilgä qayan*, 716-734) is. Őt a *Kiu T'ang su* nem minden politikai felhang nélkül, uralkodó korában is következetesen a „kis *šad*” (*sziao sa*) címen emlegette. Azaz közel teljes valószínűséggel állíthatjuk, hogy a Hien-li Bilge hercegnő sírfeliratán említett *P'i-k'ia sa* kagán, a hercegnő második férje, aki a *t'ien-sang-tö* („Égtől lett”) címet is viselte, azonos azzal a Bilge kagánnal, aki a *tänritäg tänrüdä bolmis türk bilgä qayan* („Éghez hasonló, Égtől lett, bölcs [*bilgä*] türk kagán”) címen mutatta be magát az orchoni feliratokon. Ezzel kapcsolatban egyébként – a házasság körülményei okán – egyedül Bombaci hangoztatta kételyeit, de meggyőző alternatívát ő sem kínált. Azzal természetesen egyetérthetünk,

³² Czeglédy K.: „A Rézváros”, *Antik Tanulmányok* VII (1960), 211-216. o., reprint: *Magyar őstörténeti tanulmányok* (szerk. Schütz Ö., Oriental reprints A3, Budapest 1985), 354-359. o.

³³ Ligeti, L.: „A propos du 'Rapport sur les rois demeurant dans le nord'”, in *Etudes tibétaines dédiées à la mémoire de Marcelle Lalou* (Paris 1971), 177, 178-179. o.

³⁴ Czeglédy, K.: „Zur Stammesorganisation der türkischen Völker”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungarica* XXXVI (1982), 89-93. o.; a tokuz-oguz kérdésről ld. még: Pulleybank, E.: „Some remarks on the Toquzoghuz problem”, *Ural-Altaische Jahrbücher* XXVIII (1956), 35-42. o.; Hamilton, J.: „Toquz oyuz et On Uyur”, *Journal Asiatique* 1963, 23-63. o.

hogy az unokatestvérek között, akik 716 után nem is látták egymást, tényleges házasság nem is jött létre soha.

Külön kérdés a „harminc törzs” és Bilge kagán uralmának összefüggése. Bár a 716-ban trónra került Bilge kagán már nem uralkodott a nyugati türkökön, az orchoni feliratokból kiderül, hogy nem adta föl az erre vonatkozó igényeit.³⁵ Ezzel azonban még nem magyaráztunk meg egy lényeges tény. Azt, hogy miért beszél a sírfelirat tizenkét törzsről illetve nemzetségről(*si-ör szing*).

A türk kori törzsi-nemzetségi társadalomnak bő terminológiája maradt ránk a türk és kínai forrásokban. A gondunk ezzel az anyaggal az, hogy akár az ótörök, akár a kínai nyelvű följegyzésekről legyen is szó, nehéz e kifejezések pontos értelmezését adnunk.

Ami a türk terminológiát illeti, a „törzsszövetség, „nép” jelentésű *bodun* kollektív forma egyes száma a *bod* jelenthette kétséget kizárólag a törzset.³⁶ Törzs értelemben használtak egy másik terminust is, ez volt az *oq*. A kutatás általában egyetért abban, hogy az *oq* „nyíl” szó egy speciális használatáról lehet szó ebben az esetben.³⁷ A tokuz-oguz (*toquz* „kilenc” *oyuz*) törzsszövetség neve a kínai forrásokban *kiu szing* „kilenc törzs” (illetve nemzetség, családnév). Ebből következtethetünk arra, hogy az *oyuz* önmagában is „törzs” értelmű kifejezés volt.³⁸ Az orchoni feliratokon

³⁵ Még a 710-712 közötti nyugati hadműveletekről, I. E 18: *türges qayan türkimiz bodunimiz ärti* – II. E. 16: *türges qayan türkim bodunim ärti*. „A türges (nyugati türk) kagán a mi türk népünk (az én türk népem) volt.” A szöveg megfogalmazásából világos, hogy a keleti türk uralkodó álláspontja később sem változott lényegesen.

³⁶ Így Tonjukuk feliratán (T. I. W4): *türk sir bodun yerintä bod qalmadı*, „[egy] törzs sem maradt a türk és *sir* nép (törzsszövetség) helyén”.

³⁷ Clauson, G., *Sir: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish* (Oxford 1972, továbbiakban ED), 76; az *oq* „nyíl” jogi szimbólumkénti használatára ötödfél évtized múltán is hasznos összefoglalást nyújt Turan, O.: „Eski Türklerde okun hukuki bir sembol olarak kullanılması” [A nyíl jogi szimbólumként való használata a régi törökségben], *Türk Tarih Kurumu, Belleten* IX (1945), 305-318; kivételt csak Gerhard Doerfer véleménye jelent, aki a mongol *uy* „Geschlecht, Familie; Herkunft” szóból származtatja, és *uq* alakban olvassa e terminust; Doerfer, G.: „Zur Beziehung der Westtürken”, *Central Asiatic Journal* VII (1962), 256-263. o.

³⁸ Az *oyuz* kifejezést Joseph Marquart az *oq* „nyíl” és az **uz* „ember” szavak összetételének tartotta („Über das Volkstum der Komanen”, in Bang, W. – Marquart, J.: *Osttürkische Dialektstudien* [Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, phil.-hist. Klasse, Neue Folge XIII/1, Berlin 1914], 37- 201. o.; Németh Gyula az *oq* kollektívumának (<*oq* +*z*) tartotta (*A honfoglaló magyarság kialakulása* [Budapest 1930],); Sinor Dénes az *oyuz* kifejezést az *öküz* „ökör” szóval próbálta összefüggésbe hozni (Sinor, D.: „Oğuz kagán

ismertek még az *oyuş* és az *uruy* kifejezések, ezek pontos értelmében azonban alig határozható meg. Az *oyuş* kifejezés az orchoni feliratok azon részén szerepel, amelyben Bilge kagán megszólítja alattvalóit (I. S 1 – II. N 1: *iniyegünim, biriki oyuşım bodunım*). Az *uruy* kifejezés egy negatív igei derivátumával szerepel (I. E 10 – II. E 9); *uruysıratayın*: (a türk népet) „fosszam meg nemzetségeitől/írmagjától!” Az *uruy* kifejezés, amelynek minden török nyelvben megtalálható derivátumai a mai török népek törzsi-nemzetségi terminológiájának a mai napig legelterjedtebb alapkifejezéseit alkotják, eredeti jelentésében „mag, írmag”, s innen „leszármazottak” és „nemzetség”.³⁹

Nehezebben fogható meg az *oyuş*. A fősorolás logikájából következik, hogy tágabb kifejezésnek kellett lennie, mint az *iniyegün*, „fiatalabb férfiági rokonok”,⁴⁰ ugyanakkor szűkebbnek, mint a „törzsszövetség, nép” jelentésű *bodun*. Ulla Johansen értelmezése szerint az *oyuş* a türk társadalom alapját alkotó három generációs nagycsalád. Ez egészült ki a tágabb rokonságból és a barátokból álló „klánná” (*qadaş*), amely a kínai *szing* („családnév, nagycsalád”; a törökökre és más északi lovas nomádokra vonatkoztatva „nemzetség, törzs”) ótörök megfelelője lenne.⁴¹ Johansen gondolatmenete ott hibázik, hogy a *qadaş* számtalan alkalommal előfordul ugyan a jenyiszeji kirgiz feliratokon, ám általában *qa*

destanı üzerinde bazı mülâhazalar” [Gondolatok Oguz kagán legendájához], *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* IV (1951), 1-14; Louis Bazin véleménye szerint az *oyuz* kifejezés eredeti értelme „jeune taureau de deux ans” („Notes sur les mots «Oguz» et «Türk»”, *Oriens* VI (1953), 315-322; reprint: *Les Turcs: Des mots, des hommes* (Bibliotheca Orientalis Hungarica XLI, Budapest – Paris 1994), 174-176. o.); James Russel Hamilton az *oyuz* kifejezést az alábbiakban szintén főlemlítendő *oyuş* „nagycsalád, nemzetség” szóval kapcsolja össze („Toquz oyuz et on Uyyur”, 23-25); a későbbi szerzők közül Németh véleményét osztja a török Faruk Sümer (*Oğuzlar (Türkmenler). Tarihleri – Boy teşkilatı – Destanları* [Az oguzok (türkmének). Történeteik, törzsszervezetük, legendáik, İstanbul ⁵1999], 20); Peter B. Golden Hamiltonhoz hasonlóan az *oyuş* kifejezéssel kapcsolja össze, véleménye szerint azzal együtt egy ótörök **uq/uy* „kinship; being akin to” gyökre mehet vissza (*Introduction to the History of the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early-Modern Eurasia and the Middle East* [Turcologica Bd. 20, Wiesbaden 1992], 96).

³⁹ Clauson: ED, 214-215. o.

⁴⁰ Clauson: ED, 170 az *ini* „öcs” szó +*gün* képzővel képzett kollektívumát látja a szóban, és nem érti, miért nem a várható **inigün* alakban találkozunk vele; az eltérés oka talán egy kontamináció lehetett, a képzett alakra hatott a *yegän* „the son of a younger sister or daughter” (ED, 912) és így jött létre ez a hibrid alak.

⁴¹ Johansen: *el* und *bodun*, 74-75. o.

qadaş összetételben találkozhatunk vele, s a türk feliranyagban teljességgel ismeretlen. Legkorábbi előfordulása – a Clauson által türknek tartott – VIII. századi ujgur manicheus bűnbánó ima, a *Chuastuanift*. A szó igazolt jelentése „vérrokon”; ám „barát” értelmében egyáltalán nincs. A *qadaş* szóval *hendiadyoint* alkotó *qa* szócskában a kutatás a kínai *kia* „család” szó átvételét véli fölfedezni.⁴² Ez nyilvánvalóan arra utal, hogy Johansen véleménye téves. Clauson véleménye szerint az *oyuş* a nemzetségnél (nála ez a *bod*) kisebb, de a kiscsaládnál nagyobb egység: nagycsalád, generáció, rokonság.⁴³ Ahogy azt már láttuk, Golden szerint az *oyuş*: „törzs, nagycsalád”.

Ami a kínai terminológiát illeti, a kérdést kutató Ecsedy Ildikó és Csongor Barnabás egyaránt fölhívták arra a figyelmet, hogy az északi lovas nomádok, a zsuán-zsuánok és a törkök társadalmára vonatkozó kínai terminológiában rendet vágni szinte lehetetlen feladat. A kínai források párhuzamosan használják a *pu-lo*, *csung*, *lo*, *pu*, *szing* kifejezéseket, s ezek közül csak az Ecsedy Ildikó által részletes elemzés alá vett *pu-lo* „törzs” jelentése határolható el, a többi a kutatás kényszerűségéből fordítja törzsnek vagy idegen nyelven „hordának”.⁴⁴ Ecsedy Ildikó arra hívta föl a figyelmünket, hogy a *pu-lo* kifejezéssel akkor illették a kínai források a törköket, amikor azok az A-si-na nemzetség (*szing*) vezetésével túlépték „a néhány száz családnyi” (*kia*) létszámot. Ami a *kia* használatát illeti, Ecsedy Ildikó arra is utalt, hogy ez a nomádokkal kapcsolatban szokatlan, a források inkább a *csang* (sátor) kifejezést használják helyette.⁴⁵

Ami a *szing* („családnév, nemzetség”) terminust illeti, ez a kínai források leggyakrabban használt műszava. A *pu-lo* és a *szing* fogalmai gyakran összekeverednek, s a *szing* jelölhet törzset, de a törzsek alatti egységek, a nemzetségek jelölésére is használják. Érdemes megjegyezni, hogy a számneves szerkesztésű törzsszövetség-neveknél rendre a *szing* használatos: *kiu szing* (kilenc nemzetség) a tokuz-oguzok neve, *si szing* (tíz nemzetség, türk *on oq*) a nyugati törkök tíz törzse, *szan-szing ko-lo-lu* a türk forrásainkban *üç qarluq* néven emlegetett három karluk elnevezése. Ecsedy végül hangsúlyozza, hogy éppen a *szing* jelentette azt a rugalmas hálózatot,

⁴² Clauson: ED, 578, 607. o.

⁴³ Clauson: ED, 96. o.

⁴⁴ Ecsedy, H. [I.]: „Tribe and tribal society in the 6th century Türk Empire”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* XXV (1972), 245-262; Csongor B.: *Kínai források az ázsiai avarokról* (Történelem és kultúra 8, Budapest 1993), 13. o.

⁴⁵ Ecsedy: „Tribe and Tribal Society”, 249. o.

amely a nomád társadalmak szerveződésének általános szabályai szerint a türk társadalom túlélésének záloga volt. Ami a türkök egészének leírását illeti, a kínai forrásokban előfordul – mint például K’i-min (599-608) keleti türk kagán Szui Jang-ti (605-617) császárnak 607-ben írott levelében – a kínai mintára szerkesztett *tu-k’üe po-szing* („a türkök száz [összes] nemzetsége”), valamint a *kuo* (ország) is.⁴⁶

Valószínűleg a *szing* terminus használata jelenti kérdésünk megoldásának igazi kulcsát. A *szing*, amely eredeti jelentését tekintve közel állt az ótörök *oyuŝ* terminushoz, a jelen esetben egyszerre jelölhette a türkök tizenegy törzsét valamint az elkülönült egységként fölfogható kagáni nemzetséget. Amint azt Ecsedy Ildikó nyomán láttuk, erre minden szemantikai lehetőség adott volt. Így értelmezhető a „tizenkét *szing*”, amely a Hien-li Bilge hercegnő sírfeliratában említett kagánnak meghódolt.

Arra, hogy a kagáni nemzetség a törzsszövetség többi tagjától elkülönült egységet alkotott, jó bizonyíték Tamím ibn Bahr arab utazó leírása az ujugrok hadrendjéről. Az ujugrok hadrendje 830 körül úgy állt föl, hogy a kagán sátortábora elkülönült az alattvalókéétól. Ezt vette körbe azután a kilenc ujugur és a fennmaradó nyolc tokuz-oguz törzs összesen tizenhét sátortábora.⁴⁷

⁴⁶ Uo. 251-254. o.; a kagán levelének a *Szui suban* fennmaradt változatát ld. LMT 61-61; a *Ci-csi t’ung-kien* („A kormányzást segítő átfogó tükör”) című történeti enciklopédiában fennmaradt változatát ld. Taşağıl, A.: *Gök-Türkler* [A kök-türkök] (Atatürk Dil- ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Dizi – Sayı 160, Ankara 1995), 167. o.

⁴⁷ Minorsky, V.: „Tamim ibn Bahr’s Journey to the Uighurs”, *Bulletin of the School of Oriental Studies* XII (1948), 275-305. o.

PRISCILLIANUS ESETE MAXIMUS CSÁSZÁRRAL ÉS AMBRUS PÜSPÖKKEL

INDULATOK EGY IV. SZÁZADI PERBEFOGOTT ERETNEK KÖRÜL

HORVÁTH EMŐKE

Miskolci Egyetem, Egyetemes Történeti Tanszék

Ha hihetünk Sulpicius Severus leírásának, 385-ben egy nyugtalan természetű, nagy tudású, vitára mindig kész, sikert áhítozó, kiváló szellemi és fizikai adottságú egyházi férfiú esett áldozatul az erőszakos halálnak.¹ Priscillianus esetét a IV. századi Hispánia, de gyakorlatilag az egész kereszténység történetében példa nélkülinek tartja a történetírás, és alakját időről-időre fölidézi. Közhelyszámba menő megállapítás a bírói hatalommal történő tudatos visszaélés eseteként interpretálni az ügyét. A személyét érintő toposzok közé tartozik az is, hogy őt tekintjük ez első olyan eretneknek, aki életével fizetett tanaiért.

Priscillianusszal kapcsolatban mind kortársai, mind a történészek két jól elkülöníthető táborra szakadtak, ami abból fakad, hogy tanait illetően csak igen homályos szálakat követhetünk. Sokáig csak elfogult ellenfelei feljegyzéseiből és az ügy kapcsán rendezett zsinatok aktáiból lehetett visszakövetkeztetni az ávilai püspök nézeteire. A dokumentumok sok esetben eleve elferdítettek voltak és erős érzelmi túlfűtöttséget tükröztek, tehát értelmezésük is számos bizonytalanságot mutat.² Esetét eddig elsősorban dogmatikai szempontból vizsgálták, s a szakemberek egy része fölmentette őt az eretnekség vádja alól. A helyzet tisztázása akkor vált könnyebbé, amikor 1889-ben Schepps kiadott tizenegy, Priscillianusnak tulajdonított munkát, melyeket *Würzbergi Tractatusok* néven tart nyilván a

¹ Sulpicius Severus: *Libri Chronicorum* (továbbiakban Chron) II, 3-5; CSEL 1; Vindobonae 1866. „Priscillianus ... familia nobilis, praediues opibus, acer, inquires, facundus, multa lectione eruditus, disserendi ac disputandi promptissimus felix profecto, si nin prauo studio corrupisset optimum ingenium...”

² A Priscillianusról szóló irodalom részletezését lásd J. M. Blázquez: „Prisciliano, introductor del ascetismo en Hispania. Las fuentes. Estudio de la investigación moderna”, in I. Concilio caesaraugustano. MDC aniversario, Zaragoza 1981, 65-121. o. Magyarul Spät Eszter: „Priscillianus tanai az egyházatyák tükrében”, in *Studia Antiqua* XLII. (1998), 1-2. szám, 137-152. o.

szakma.³ Újabban inkább rigorózus aszkétaként, nem pedig eretnekként értékelik személyét.⁴

Számomra a dogmatikai kérdéseknél is meghatározóbbnak tűnik Maximus császár, Ambrus milánói püspök, valamint Tours-i Márton szerepe az egész ügy kapcsán. Nagyon sokrétűvé vált az eset azért, hogy egy ellencsászár, a pápa, a nagytekintélyű és erős akaratú milánói püspök, a szentéletű Tours-i püspök, valamint az ármánykodó hispániai egyházfők passzívan vagy aktívan, de mindnyájan részt vettek Priscillianus és követői perének „lebonyolításában”. Ezáltal legalább annyi politikum került az ügybe, mint teológiai probléma. Szélsőségesebben fogalmazva azt is mondhatjuk, hogy koncepció per áldozata lett Priscillianus, aki csak eszköz volt az említett hatalmasságok kezében erejük és pozíciójuk védelme érdekében. Mindezekre szeretnék rávilágítani a kérdéskör elemzése kapcsán.

Előzmények

Az első hispániai keresztény közösségekről a 250-es évektől kezdve van tudomásunk, melyek jelenléte ekkoriban León-Astorga, Mérida, Zaragoza és Tarragona területére lokalizálható.⁵ A kereszténység széles körű hispániai elterjedésének egyik legfőbb bizonyítéka az íliberisi zsinat, amelyet a IV. század elején, valószínűleg 306 körül hívtak össze.⁶ Az itt megjelent püspökök és presbiterek székhelyének listájából jól megrajzolható a keresztény központok térképe. A legtöbben Baeticát (Córdoba, Sevilla, Martos, Moriles, Málaga, Granada) képviselnék, ami magyarázható részben azzal, hogy ez a terület adott helyet a tanácskozásnak, de valószínűleg egyben az itt élő keresztények arányát is reprezentálta az idevalósi püspökök létszámfölénye. Cartaginenséből (Toledo, Cazlona, La Guardia, Guadix, Baza, Lorca, Almería), Lusitaniából (Mérida, Faro, Évora), Gallaeciából (León) és Tarraconenséből (Zaragoza, Calagurris Fibularia) is érkeztek egyházi személyek. A felsorolt helynevek alapján megállapítható,

³ Ed. Schepps, CSEL 18, Vindobonae 1998. Később vita alakult ki Priscillianus szerzőségét illetően, ezt részletesen elemezte H. Chadwick: *Priscillian of Avila. The Occult and the Charismatic in the Early Church*, Oxford 1976.

⁴ Lásd Blázquez: i. m. 65-74. o.

⁵ M. C. Díaz y Díaz: „En torno a los orígenes del cristianismo español”, in *Las raíces de España*, ed. J. M. Gómez-Tabanera, Madrid 1967, 423-443. o.

⁶ A zsinati határozatok kiadása: *Concilios Visigóticos e Hispano-romanos*, ed. por J. Vives, Barcelona – Madrid 1963, 1-16. o.

hogy a félsziget központi, gazdaságilag legjelentősebb, legsűrűbben lakott és leginkább urbanizálódott területei – alapvetően a középső és a déli részek – alkották a kereszténység centrumait. A kereszténység viszonylagos elterjedtsége ellenére a határozatok azt tükrözik, hogy a pogány szokások még virulens módon tovább éltek soraikban, ugyanis a megkeresztelkedettek, a katekumenek, sőt a papok is igencsak gyakran visszaeshettek a bálványimádás bűnébe, ha zsinati kánonnal kellett határozatot hozni ezen gyakorlat ellen.⁷ Ha ilyen visszaeséseket tapasztalhatunk Hispánia krisztianizált részein, akkor könnyen elképzelhető, hogy északon a teljes „elvadultság” és elutasítás uralkodott. Négyszáz északi, helyileg tisztelt istenség megléte dokumentálható ekkor, amelyek teljesen maguk alá temették a befolyásukat megdönteni próbáló új vallást.⁸ Ezt semmi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy 399-ben, a kereszténység államvallása tétele és Theodosius pogányellenes törvénye után, a mai Santander tartományban még Erudinus helyi istenségnek emeltek oltárt.⁹ A pogányság csak lassan adta meg magát az északi, autochton népesség (baszk, kantaber) által lakott régióban.

Priscillianus föllépésének kezdetéről, mozgalmának megindításáról nincsenek pontos adataink, ebben a kérdésben leginkább Sulpicius Severusra támaszkodhatunk. Szerinte Priscillianus a gnosztikus tanok hatása alá került, melyeket egy bizonyos egyiptomi származású Marcus tanítványaitól ismert meg.¹⁰ Családjától elfordult, hosszú virrasztásokkal, éhezéssel és szomjazással sanyargatta testét, nem kívánt többet a szükségesnél és igen mértékletes volt a költekezésben.¹¹ Szektája elsősorban az újdonságok iránt fogékony, hitében bizonytalan és kíváncsi természetű nők körében volt népszerű, és nyomukban ezek a hitszegő nézetek Hispánia

⁷ Az I, II, III, XL, XLVI, LV, LVII, és LIX. kánonok foglalkoztak a főnti kérdésekkel.

⁸ J. Hillgarth: „Popular religion in Visigothic Spain”, in *Visigothic Spain: New Approaches*, ed. E. James, Oxford 1980, 11. o.

⁹ J. M. Blázquez Martínez: *Religiones primitivas de Hispania*, Roma 1962, 211. o.

¹⁰ Chron II, 46: „Gnosticorum haeresis intra Hispanias deprehensa, superstitio exitiabilis arcanis occultata secretis. Origo istus mali Oriens atque Aegyptus, sed quibus ibi initiis coaluerit haud fecile est disserer. Primus eam intra Hispanias Marcus intulit, Aegypto profectus, Memphi ortus, huius auditores fuere Agape quaedam, non ignobilis mulier, et rhetor Helpidius.”

¹¹ Chron II, 46: „...uigilare multum, fumem ac sitim ferre poterat, habendi minime cupidus, utendi ... parcissimus ...”

nagy részén elterjedtek.¹² Néhány püspök is Priscillianus tanításának hatása alá került, köztük Instantius és Salvianus, akikhez őt nemcsak eszmei egyetértés, hanem esküvel megerősített szövetkezés is kötötte.¹³

A hispániai egyházat megosztó botrány kipattanása után Hydacius méridai püspök szigorúan és hevesen reagált az eseményekre, mivel az ő egyházmegyéjéből, az eddig súlyponti szerepet játszó Lusitania provinciából indult el a priscillianizmus, de megfertőzte Cartaginensét, Gallaeciát és Aquitaniát is. Végül már kritikussá vált a helyzet, és valószínűleg 378-ban Damasus pápának is jelentették az ügyet, aki elrendelte, hogy zsinatnak kell tisztáznia a fölmerülő kérdéseket, mert *ne quid in absentes et inauditos decerneretur*.¹⁴ Ezek után ült össze 380-ban a zaragozai zsinat, amelynek Priscillianus és híveinek működését és tanítását kellett megvitatnia.¹⁵ A zsinat nyolc fegyelmi kánont fogalmazott meg, amelyek – bár ezt egyértelműen nem mondják ki – minden bizonnyal a priscillianisták szokásai ellen irányultak, hiszen ezzel a céllal hívták össze ezt az egyházi gyűlést: összejöveleiken megtiltották a nők részvételét (1. kánon), a vasárnapi böjtöt (2. kánon), előírták, hogy december 17 és január 6 között járjanak mindennap templomba (4. kánon), megtiltották, hogy ebben az időszakban távoli helyekre vonuljanak vissza (2. és 4. kánon), továbbá, hogy mezítláb járjanak (4. kánon) és a hívők a „tanító” címet használják (7. kánon). Akik tanítás vagy püspöki rendelkezés folytán eltávolodtak az egyháztól, azok ne részesülhessenek áldozásban más püspököktől (5. kánon). A zsinati határozatok név szerint sem Priscillianust, sem híveit nem ítélték el, ezt erősíti meg a Liber Damasus is (*nemo in concilio depositus, nemo etiam cum esset laicus, obiecti criminis probatione damnatus est*).¹⁶ Ennek ellentmond Sulpicius Severus, aki szerint *uerum haeretici committere se iudicio non ausi: in absentes tamen lata sententia damnatique Instantius et Saluianus episcopi, Helpidius et Priscilianus laici*.¹⁷ Az ellentmondás két tényezőből is fakadhat: 1. Egyes föltételezések

¹² Chron II, 46: „...ad hoc mulieres nouarum rerum cupidae, fluca fide et ad omnia curioso ingenio, caternatim ad eum confluebant...”

¹³ Chron II, 47: „Iamque paulatim perfidiae istius tabes pleraque Hispaniae peruaserat, quin et nonnulli episcoporum deprauati, inter quos Instantius et Saluianus Priscillianum non solum consensione, sed sub quadam etiam coniuratione susceperant.”

¹⁴ Liber ad Damasum, CSEL 18, 35. o.

¹⁵ Vives, 16-19. o.

¹⁶ Liber ad Damasum, CSEL 18, 42. o.

¹⁷ Chron II, 47. o.

szerint a Liber Damasus szerzője maga Priscillianus volt, aki nyilván minél inkább enyhíteni kívánta mozgalmának szerepét, ugyanakkor érdeke is volt a helyzet pontos föltárása. Egyértelműen őt támasztják alá a zsinati akták is annak ellenére, hogy a vele szembeni ellenérzések megfogalmazására gyűltek össze a püspökök. 2. Sulpicius forrásai olyan egyháziaktól származnak (pl. Hydacius), akik szívesen láttatták Priscillianust bűnösnek, és egyértelműen elfogultan – azt is mondhatjuk, hogy szinte hisztérikusan – kezelték ügyét. Mindkét félnek megvolt a jó oka az általa képviselt magatartásra. Ahhoz, hogy a helyzetet tisztábban lássuk és talán pontosabban értelmezhessük, kicsit távolabbra kell tekintenünk; bár nem túl messzire, csak a később Gibraltárinak nevezett szoros túlsó partjára. A megoldást Africa provincia szellemi, vallási állapotában kereshetjük, ahol a 370-380 közötti években terjedt leginkább a manicheizmus, éppen akkor, amikor Priscillianus hispániai megjelenése is kimutatható. Mani tanainak számos követője akadt, úgy is fogalmazhatunk, hogy a késő császárkorban divatos lett a manicheizmus, mind az értelmiség, mind a kereskedők és iparosok körében. Elég, ha Szent Ágoston életét idézzük, akit éppen ekkor ragadott magával Karthagóban ennek a szektának a tanítása. Azt hitte, tőlük megkapja a magyarázatot az őt oly nagyon izgató kérdésre: „*honnét van a rossz?*”¹⁸ Priscillianus, mint a hispano-római értelmiség tagja bizonyára fogékony volt az új, a „levegőben lévő” vallási tanítások iránt, hiszen letisztulatlan volt még minden a kereszténységgel kapcsolatban. Sokan nem látták át a tanait: idegen, távoli volt a pogány hitvilágtól és a keleti misztériumvallásoktól egyaránt. A római mentalitás befogadó volt az idegen vallásokkal szemben – ne felejtsük el, hogy megfert egymással a római hitvilág, a Mithrasz-kultusz, a kereszténység és a provinciákban számos helyi istenség tisztelete. Éppen ezért nyitottan fordultak a dualisztikus szemléletet képviselő manicheizmus felé is, amely a kereszténység megreformálójaként tekintett önmagára, tagjaik közül jónéhányan meg is maradtak keresztény hitükön. Mani hívei gyakran olvastak apokrif iratokat és az aszkézis gyakorlása központi gondolatként szerepelt náluk.¹⁹ Africa másik meghatározó mozgalma a pusztai atyáké volt, akik a világtól elvonultan megpróbálták életüket Krisztus szenvedéseivel egyesíteni az önmegtartóztató élet révén. Ennek az irányzatnak szintén az aszkézis volt az egyik legfontosabb élménye, néha egészen túlhajtott formában. A

¹⁸ Conf. VII, XII; v. ö. P. Brown: *Szent Ágoston élete*, Budapest 2003, 54-70. o.

¹⁹ Brown, 64. o.

szerzetesség kiformalódásának kezdetei időben pár évtizeddel korábban tehetők, mint Priscillianus föllépése, így addigra egy megerősödött mozgalommal találkozunk, hiszen Pakhomiosz monostora már 320 körül működött, az atyák mondásait pedig a század végén lejegyezték.

Ha áttekintjük a zaragozai *sententiákat*, akkor egy erősen aszketikus jegyeket mutató mozgalomra következtethetünk vissza. Erre utal például a böjt szerepének hangsúlyozása. Meglehetősen régi szokás az egyházon belül a hét különböző napjain böjtöt tartani, azonban a vasárnap kivételt képezett e nap ünnepélyessége miatt. Vagyis a határozatban szereplő gyakorlat nyílt eltérést jelent a hagyománytól, azaz az elfogadottól.²⁰ Az a tiltás, hogy a hívek ne járjanak mezítláb, először meghökkentő és kicsinyes szabályozásnak tűnik, azonban ne felejtjük el, hogy más eretnekek is éltek ezzel a szokással Mózesre hivatkozva, aki levette lábbelijét az égő csipkebokor előtt. Másik olvasata a rendelkezésnek az, hogy mágikus praktikák ellen kívánja megvédeni a híveket, s talán valóban inkább így kell értelmezni a rendelkezést, mivel majdnem minden *sententia* mögött mágikus vagy manicheus gyakorlatra történő utalás húzódik meg. Például az áldozási szokásokra is utalnak a 3. kánonban, amikor előírják, hogy ott kell részesülni az oltáriszentségben, ahol azt kapták. Ez a *sententia* ellentmond a tradícióknak, mivel rendszeres gyakorlat volt, hogy az ostyát kézbe kapták, hazavitték és a hét folyamán otthon fogyasztották el.²¹ Nagy Szent Leó idején Rómában működött egy manicheus csoport, amely tartózkodott attól, hogy serlegből áldozzon, mert szerintük a bor a sötétség fejedelmének a mérge.²² A manicheusok a húst romlott, természetellenes dolognak tartották, ezért elutasították, hogy magukhoz vegyék Krisztus testét.

Mindezek a ki nem mondott, de áttételesen a kánonokba foglalt utalások azt közvetítik, hogy egy olyan csoportról van szó, amely számos, bűjtatottan rokon vonást mutat a manicheusokkal. Ugyanakkor elképzelhető – bár ez utólag nem bizonyítható, rá csupán a vádlóknak a kortársak által is elismert rosszindulatából következtethetünk – az is, hogy csak az ellenfelek számára volt kényelmesebb az új szekta szokásait a már ismert manicheus praktikákkal azonosítani, de az is lehetséges, hogy így akarták őket veszélyesebb tévelygőkként feltüntetni.

²⁰ A korai böjti szokásokról lásd *Itinerarium Egeriae* XXVII 9, XXVIII Cch SL 175, 74-75.

O.

²¹ Tertullianus: *De Oratione*, 19 Cch SL 1, 267-268; Szt. Jeromos: *Epistula* 49, *Apologeticum ad Pammachium* 15.

²² Nagy Szent Leó: *Sermo* 42, 5 Cch SL 13SA, 247. 23, Sulpicius Severus Chron 11, 47.

A bonyodalom

A zaragozai zsinat Ossobona püspökét, Ithaciust bízta meg azzal, hogy hirdesse ki nyilvánosan a kánonokban foglaltakat.²³ Priscillianus és társai Méridába mentek, hogy megbékítsék az ott székelő Hydatiust, aki azonban nem fogadta őket és elnézte azt is, hogy rosszul bánjanak velük. Ezen a viselkedésen fölbőszülve és társaiktól támogatva Instantius és Salvianus a Lusitaniában fekvő Ávila püspökévé szentelték Priscillianust. Ez a fölszentelés ellentmond a kánonoknak, ugyanis a IV. századi zsinatok egyházfegyelmi kérdésekkel foglalkozó *sententiái* módszeresen rendelkeztek a püspökszentelés kérdésköréről. Már a 215 körül keletkezett *Traditio Apostolica* is szabályozta a kérdést, kimondván, hogy az legyen püspök, akit a nép, a presbiterek testülete és a jelenlévő püspökök választanak.²⁴ Az arles-i zsinat (314) a jelenlévő püspökök számát legalább három főben határozta meg.²⁵ A niceai zsinat (325) szintén úgy foglalt állást, hogy az egyháztartományból legalább három püspök gyűljön össze és a távol lévők írásos beleegyezésével végezzék el a kézfeltételt, vagyis a fölszentelést. Az új püspököt hivatalában a tartományi metropolita erősítse meg.²⁶ Egy másik helyen pedig úgy dönt a zsinati határozat, hogy ha valaki a metropolita beleegyezése nélkül lett püspökké, akkor a továbbiakban ne maradhasson hivatalában.²⁷ Az antiochiai zsinat (331?) ítélete szerint a metropolita jelenléte nélkülözhetetlen a püspökszentelésnél, valamint kívánatos a püspöktársak többségének a megjelenése is.²⁸ A szerdikai (342-43) és a laodikeiai (IV. század 2. fele) zsinat a metropolita és a szomszédos püspökök ítéletére bízta az új püspök fölszentelését.²⁹

A fentiek alapján elég nyilvánvalónak látszik, hogy Priscillianus esete nem felelt meg a kánonokban előírtaknak, Sulpicius Severustól is úgy tudjuk, hogy laikus létére lett püspök, pedig előbb pappá kellett volna szentelni, majd püspökké szentelésénél Lusitania provincia metropolitájának (Hydatiusnak) is jelen kellett volna lennie, illetve felszentelését

²³ Sulpicius Severus, Chron II, 47.

²⁴ II. kánon

²⁵ XX. kánon

²⁶ IV. kánon

²⁷ VI. kánon

²⁸ XIX. kánon

²⁹ Szerdikai zsinat VI. kánon, laodikeai zsinat XII. kánon.

jóváhagynia.³⁰ Az előírtak elmulasztása miatt Hydatius jelentést tett Gratianus császárnak, akitől sikerült kieszközölnie egy rendeletet az „álpüspökökről és manicheusokról”, amelyben név szerint nem említették meg Priscillianust és társait, de elvi szinten Hydatius kezébe súlyos fegyver került.³¹ Ugyancsak ő volt az, aki az ügy kapcsán írt írásban tájékoztatni Ambrus milánói püspököt, aki a pápa mellett Itáliában az egyik legmeghatározóbb egyházi személyiség volt, tehát állásfoglalása döntő jelentőséggel bírt.³² Az események következményeként a priscillianista püspököket Aquitániába száműzték.

A végkifejlet felé

Priscillianus is tisztában volt helyzete fonokságával, ezért Instantiusszal és Salvianusszal Rómába ment, hogy Damasus pápa támogatását megszerezze, de a római püspök nem fogadta őket³³, s ugyanilyen elutasításban részesültek Ambrus milánói püspöknél is. Sulpicius Severus szerint, miután látták, hogy nem járnak sikerrel a két tekintélyes püspöknél, tervet változtattak és Ambrus ellenségének, Macedonius *magister officiorum*-nak a megvesztegetésével sikerült szerezniük egy császári leiratot, amely elrendeli, hogy helyezték vissza őket egyházaikba. Ezért Priscillianus és Instantius bizakodva visszatért Hispániába (Salvianus közben Itáliában meghalt), és minden késedelem nélkül elfoglalták korábbi egyházi tisztségüket.³⁴ Ithacius a történetek után Galliába menekült és ott maradt elrejtőzve, Hydatius pedig eltűnt.³⁵ A brit légiók 383-ban föllázadtak a hivatalos uralkodó ellen, s parancsnokukat, Maximust választották császárrá, aki székhelyét Trierben állította föl. Ithacius ekkor őt kérte meg arra, hogy foglaljon állást Priscillianusszal szemben. Maximus elrendelte a hispániai *vicarius*-nál és a galliai *praefectus*-nál, hogy idézzék a bordeaux-i zsinat elé a priscillianizmussal gyanúsítható személyeket. Először Instantius ügyét tárgyalták, akit méltatlannak találtak a püspöki hivatalra.³⁶

³⁰ Chron II, 47: „...Instantius et Saluianus damnati iudicio sacerdotum Priscillianum etiam laicum, sed principem malorum omnium, una secum Caesaraugustana synodo notatum, ad confirmandas vires suas episcopum in Abilensi oppido constituent...”

³¹ Chron II, 47

³² Priscillianus Tract. 2, CSEL 1841.

³³ *Geschichte des Papsttums*, I, 218.; Chron II, 48.

³⁴ Chron II, 48.

³⁵ Chron II, 49.

³⁶ Chron II, 49.

Priscillianus azonban azt kérte, hogy ne a püspökök hallgassák meg, hanem egy világi bíróság. Így Maximus elé kerültek mindazok a személyek, akik belekeveredtek az ügybe. Hydatius és Ithacius ismét megjelentek, mint vádlók, akiket azért bírál Sulpicius Severus, mert a szükségesnél nagyobb iparkodással küzdöttek.³⁷ Forrásunk szerzője szerint Ithaciusban nem volt semmi értékes, semmi jámbor, hanem vakmerő, szószátyár, szégyentelen és költekező volt, a falánkság nagy barátja. Bárgyúsága olyan méreteket öltött, hogy vádjaiába belefoglalta azokat a jámbor férfiakat is, akiket hajtott a tudásvágy, vagy akik kiemelkedtek az aszkézisben –, ugyanúgy, mint Priscillianus társait és tanítványait. Sőt arra vetemedett a szerencsétlen, hogy nyilvánosan vádolja Márton püspököt, azt a férfiút, aki úgymond mindenben az apostolokhoz volt hasonlatos.³⁸ Márton, aki ekkor Trierben tartózkodott, szüntelenül kérte Maximust, hogy ne ontson ártatlan vért, valamint hallatlannak tartotta, hogy egy világi bíró ítélkezzen egyházi ügyben.³⁹ Márton megkapta Maximus azon ígéretét, hogy a vádlottakkal szemben nem vállalkozik semmilyen véres cselekedetre. De később a császár – Sulpicius Severus szerint Magnus és Rufus püspököktől megrontva – eltávolodott a mértéktartó megoldásoktól, s rábízta az ügyet Evodius *praefectus*ra, ez pedig Priscillianust bűnösnek találta a mágia (*maleficium*) vádjában, aki állítólag nem tagadta, hogy ocsmány tanokat támogatott, asszonyokkal éjszakai összejöveteleket tartott és meztelenül szokott misézni.⁴⁰ Priscillianust bűnösnek mondta ki, és őrizetbe vetette. Jelentette a történeteket a császárnak, aki Priscillianust és társait halálra ítélte. Másokat, mint Instantiust, Tertullust, Potarniust és Johannest, száműzetésbe küldték.⁴¹ Sulpicius Severus beszámolója szerint ezzel azonban nem szűnt meg a priscillianista eretnokség, hanem még jobban elterjedt és követői vértanúként kezdték tisztelni az ávilai püspök személyét.⁴²

³⁷ Chron II, 50.

³⁸ Chron II, 50.

³⁹ Chron II, 50.

⁴⁰ Chron II, 50.

⁴¹ Chron II, 50.

⁴² Chron II, 51.

A nem-mellékes mellékszereplők

Ennyit tudunk meg az eseményekről forrásunkból, de a lejegyzetteknél is fontosabb az, hogy szerzőnk mikről és kiktől hallgat. A történetek kapcsán számos kérdés merül föl az olvasóban. Először vegyük fontolóra Damasus és Ambrus személyét, akik azzal hívják föl magukra a figyelmet, hogy szinte tüntetőleg távol maradnak az ügytől a per során. Hogyan lehetséges az, hogy mindkét, erőskezűségéről ismert főpap ennyire visszafogott volt az esettel kapcsolatban? Annál is inkább furcsa ez, mert pontosan a IV. század második felétől, Damasusnak a pápai trónra kerülésétől válik egyre jelentősebbé a római püspök tekintélye a nyugati egyházon belül. Ezt a tekintélynövekedést az ariánusokkal folytatott vita következményeként értékeli a szakirodalom, mert ettől kezdve szigorúbb fegyelemre és erősebb központi hatalomra van szükség az egyházon belül.⁴³ Az egyház hivatali rendszerének fölépítése is jóval kezdetlegesebb volt nyugaton, például a hispániai vagy a galliai püspökök rendszeresen Rómához fordultak tanácsért, helyett, hogy feljebbvalójuktól a tartományi metropolitától kértek volna útbaigazítást.⁴⁴ Róma elsőbbsége Nyugaton (de a keleti püspökökhöz képest is) vitathatatlan volt, mely tiszteletet Péter apostol tevékenységére, illetve Máté evangéliuma 16. fejezetének 18. versére alapozták: „*Péter vagy, erre a sziklára építem egyházamat, s az alvilág kapui sem vesznek rajta erőt.*” Damasus egyedül magát, azaz a római püspököt tekintette Szent Péter utódának, mely elképzelést összekötötte a bírói jellegű oldó-kötő hatalom öröklésével is („*Neked adom a mennyek országa kulcsait. Amit megkötsz a földön, a mennyben is meg lesz kötve, s amit feloldasz a földön, a mennyben is fel lesz oldva*”). Amikor egyháztörténeti munkájában Szókratész a jelentős IV. századi egyházak előjáróit sorolja fel az első helyen Damasust, a római püspököt említi, és csak utána következnek Jeruzsálem, Antiochia, Alexandria és Konstantinápoly főpapai, mely sorrend egyben hierarchiát is jelent, legalábbis abban az értelemben, hogy Róma tekintélye kiemelkedik a többiek közül.⁴⁵ A keleti egyházak sorrendjét időnként fölcseréli, de Róma mindig az első helyen marad.⁴⁶ Amennyiben a pápai hatalom megerősítése volt a cél Damasus idején, úgy még különösebbnek tűnik, hogy nem

⁴³ H. Chadwick: *A korai egyház*, Budapest 1999, 222-226. o.

⁴⁴ Chadwick, 224. o.

⁴⁵ Szókratész: *Egyháztörténet*, Budapest 1984 (ford. Baán I.), V, 3

⁴⁶ Szókratész: VI, 1.

nyilvánított véleményt egy olyan, az egyházat megosztó kérdésben, mint a priscillianizmus.

A másik fontos háttérszereploje az eseményeknek Szent Ambrus volt. Aemilia és Liguria kormányzói tisztét töltötte be, amikor 374-ben Auxentius ariánus püspök halála után a milánóiak püspöküknek választották, azért, hogy rendet teremtsen az ariánusok és az ortodoxok között. Ambrus ekkor még csak katekumen volt, tehát előbb meg kellett keresztelni, s ezután egy héttel szentelték föl, miközben sorra vette föl az egyházi rendeket. Vagyis egy olyan személy került a milánói egyház élére, aki sokkal inkább a cselekvés, mint az elmélyült spiritualitás képviselője volt, hiszen hivatali munkája során éppen a gyors döntő- és cselekvőképessegre, és nem utolsósorban határozottságra volt szükség. Jószerével bizonytalan, homályos ismeretei voltak a teológiai kérdéseket illetően, de Simplicianus vezetésével és erős akarattal intenzív tanulásba kezdett. A teológiában olyan kiválóan haladt előre, hogy 384 őszén teljesen elbűvölte Szent Ágostont – aki ekkor ismerte őt meg – templomi szónoklataival, sőt híre egészen Perzsiáig eljutott, ahonnan két nemes érkezett csak azért, hogy beszélhessenek vele.⁴⁷ Ambrus kérlelhetetlen ostromozója volt a manicheizmusnak és az arianizmusnak. Ez utóbbi erősen megosztotta Milánó lakosságát és a császári udvarban is hódított, így például II. Valentinianus anyja, Justina is a hívei közé tartozott.⁴⁸ Ebben a pattanásig feszült milánói légkörben, ahol félszemmel mindenki a másikat figyelte, és ahol Ambrus legfőbb célja az arianizmus, vagyis egy eretnek nézet fölszámolása volna, egyházpolitikai hiba lett volt az eretnekgyanus Priscillianusékat fogadnia. Ügyük olyan zajos bonyodalmat okozott, hogy csöndes meghallgatásuk már lehetetlenné vált, de valószínűleg Ambrusnak nem is állt szándékában szóba állni az ávilai püspökkel és társaival.

A kereszténység államvallása tétele után – Szent Ambrus idején – került előtérbe az a meghatározó kérdés, hogy ki Isten meghatalmazott képviselője, ki birtokolja az ő fölhatalmazását azok fölött, akik elismerik Krisztus hatalmát? Hogyan, milyen módon korlátozódik az ő hatalma a hatalom más birtokosai által? Constantinus és fia, II. Constantius alatt a császárt Isten képviselőjének, a püspökök püspökének tekintették a keresztény császárságban. Már Constantius alatt kezdték azonban megkérdőjelezni a császár fölhatalmazását egyházi ügyekben, és fölvetődött

⁴⁷ Conf. V, XIII-XIV.

⁴⁸ Szókratész V, 11.

az a kérdés, hogy mit kezdjenek a keresztények a királyokkal, a püspökökkel és a császári tisztséggel?⁴⁹ A 350-es évektől kezdve, elsősorban Lucifer, caralesi püspök írásában találhatunk elutasítást arra vonatkozóan, hogy a császár beleszóljon az egyház ügyeibe, mely ellenkezés főleg abból fakadt, hogy a császárok között sok eretnek vagy pogány akadt (pl. Julianus pogány volt, Valens pedig ariánus), akiket *tyrannus*nak tartottak.⁵⁰ Ambrus föllépése következtében is változik a helyzet, a 380-as és a 90-es években kialakul egy olyan keresztény elit, amely képes uralni a római társadalmat és Ambrusnál a „római” a „keresztény” szinonimájává válik. A milánói püspök harca a császárok egyházi befolyásával szemben közismert. Elég arra az epizódra utalnunk, hogy amikor Justina, II. Valentinianus anyja elrendelte: egy ortodox templomot Ambrus adjon át a hadseregben szolgáló ariánus gótoknak, ő ezt az utasítást megtagadta, mivel jogtalannak tartotta, hogy a császár ilyen kérdésben rendelkezzen, mert a megszentelt épületek nem az ő gondjaira vannak bízva.⁵¹ Véleményét a Biblia szavaival (Lk 20,25) támasztotta alá: „Adjátok hát meg a császárnak, ami a császáré, és az Istennek, ami az Istené.” Másik híres esete 390-ben Theodosiusszal történt meg, aki ugyancsak egyházi kérdésben hozott döntést, amikor megparancsolta, hogy a keresztények által fölgyújtott kallinikoszi zsinagógának a helyi püspök kártérítést fizessen. Ambrus úgy kényszerítette a császárra saját akaratát, hogy addig nem folytatta a templomi szertartást, amíg Theodosius nem változtatta meg rendelkezését.

Villada szerint Damasus és Ambrus egyaránt vigyázott arra, nehogy eretnekekkel bármilyen kapcsolatba is lehessen hozni őket: ezért nem fogadták Pricillianusékat sem.⁵² Egyetértek e véleménnyel, de úgy gondolom ez nem elegendő magyarázat a történetekről. Különösen Ambrus személyiségétől tűnik idegennek a fejlemények alakulása, elsősorban az, hogy teljes passzivitást tanúsított a perrel kapcsolatban, mintha oda se figyelt volna rá. Ha a korábbi esetekben Ambrust a császár személye sem

⁴⁹ *The Cambridge History of Political Thought, c. 350 – c. 1450*, ed. J. Bowds, Cambridge 1995, 94. o.

⁵⁰ Szókratész Luciferről 5-6, 9; a témáról lásd Girardet: „Kaiser Konstantin II. als ‚episcopus episcoporum’ und das Herrscherbild des kirchlichen Widerstandes”, *Historia* 26 (1977), 95-128. o.

⁵¹ *Epist.*, 1, 19, 20; PL 16, 1041; idézi J. Meyendorff: *Birodalmi egység és keresztény szakadások*, Budapest 2001, 58. o.

⁵² Villada: *História eclesiastica de España*, I., ii, 124-126. o.

tartotta vissza véleménye megformálásától, sőt akarata kikényszerítésétől, akkor elgondolkodtató, hogy Priscillianus esetében ezt miért ne tette volna meg, amennyiben azt az ortodoxia érdekében kívánatosnak, eredményre vezetőnek tartja. Talán azért, mert nem látta szerencsésnek a beavatkozást az ortodoxia szempontjából. De vajon miért? Ennél a pontnál érkeztünk el ahhoz, hogy bevonjuk vizsgálódásainkba Maximust, aki a per kimenetele szempontjából meghatározó szerepet játszott. Mint ellencsászár Africában, Hispániában, Britanniában és Galliában tudta elismertetni hatalmát, de 387-ig Itáliával képtelen volt megbirkózni. Ekkor keleten az ortodox Theodosius uralkodik: ő az első olyan császár, aki mindjárt uralkodása kezdetén megkeresztelkedik, s az ő idején válik államvallássá a kereszténység. A hispániai püspökök megkeresése Maximus számára éppen kedvező pillanatban érkezik, elszigeteltségének oldására érez lehetőséget általa. A *maleficium* vádja a legsúlyosabbak közé tartozott, amelyet időnként összekapcsoltak a manicheistákkal, titkos szertartásaik miatt. Szigorú rendeletek születtek e szektával szemben már Diocletianus, I. Valentinianus és Theodosius idején, ezért 383-ban Rómába érkezve Szent Ágoston azt tapasztalja, hogy a manicheusoknak titkolniuk kellett nézeteiket.⁵³ Ugyanebben az évben Filastrius, bresciai püspök *abstinentes* néven említ egy hispániai gnosztikus és manicheus tanokat hirdető csoportot, mely megnevezés alatt nagy valószínűséggel a priscillianizmus híveit értette.⁵⁴ Szent Ágoston is ismerhette ezt a szektát, mivel 383-386 között Rómában és Milánóban élt, Ambrus köréhez tartozott és – maga is kiábrándult manicheista lévén – pontosan tisztában volt tanaikkal. A hispániai püspökökkel folytatott levelezésében a manicheizmussal azonosította a priscillianizmust.⁵⁵ Ez utóbbi források is bizonyítják, hogy a per idején a

⁵³ Chadwick 158.

⁵⁴ *Diversarum hereseon liber*, CSEL, XXXVIII, n. 56. „Alii sunt in Gallis et Hispanis et Aquitania ueluti Abstinentes, qui et Gnosticorum et Manicheorum particulam perniciosissimam aequae secuntur aedemque non dubitant praedicare, separantes persiasionibus coniugia hominum et escarum abstinentiam promittentes, quae non ex legis praecepto, sed promotionis caelestis et dignitatis causa uoluntati hominum talis a Christo concessa est gratia...Hoc autem ideo faciunt ut, escas paulatim spermentes dicant eas non esse bonas, et ita non a deo hominibus escas causa fuisse concessas, sed a diabolo factas ut adserant, ita sentiunt.”

⁵⁵ *Ep.* 237, CSEL, LVII, 526, PL XXXIII, 1034-1038; *Ad Orosium contra Priscillianistas* PL XLII, 669- 678.

kortársak egyértelműen a manicheistákkal azonosították Priscillianusékat, s azt gondolom, hogy ezt a meghatározást el is fogadhatjuk tőlük. Ez azt is jelenti, hogy büntetésük sem térhetett el a szokásostól, vagyis a legnagyobb szigorúság volt kívánatos velük szemben, mint az egyik legveszélyesebb szekta képviselőivel. Ennek az elvárásnak meg is felelt Maximus, aki úgy gondolhatta, hogy ítéletével saját helyzetét, politikai pozícióját is megerősítheti, éppen ezért példát kell statuálnia. Úgy érezhette, hogy a per kapcsán lehetőséget kap arra, hogy kinyilvánítsa, mennyire elkötelezte magát az ortodoxia mellett. Nyilvánvalónak látszik, hogy neki sem konkrétan az eset volt fontos, hanem ennek ürügyén saját szerepének kiemelése, ortodoxiájának manifesztálása, valamint az ortodoxia oltalmazójának szerepköre, amelyre lehetőséget biztosítottak számára a történetek. Az ortodox püspökök szimpátiájának elnyerése e fenti önkép megerősítését célozta. Minderre pedig hatalma legitimálása szempontjából volt szüksége. Ha ugyanis a főpapok elfogadják őt az egyház védelmezőjeként, ez egyben legitimáló tényezőt is jelent számára. Mindenképpen Theodoiushoz hasonlóan akart eljárni, aki, mint láttuk, többször is hozott rendelkezéseket az egyházzal kapcsolatban.

A pápa és a milánói püspök pedig nem hallatták hangjukat zajosan az esettel kapcsolatban – két okból sem. Elsősorban azért nem, mert meggyőződésük szerint manicheus eretnekeknek tartották Priscillianusékat, másrészt azért, mivel világi fórumra terelődött át az ítékezés, ahova formailag nem ért el a kezük, és Maximus úgy érezhette, hogy szabad kezet kapott a perben. Mindezek alapján állítható, hogy Maximus számára nem volt jelentéktelen a per tétje, amivel ő is teljes mértékben tisztában volt. Ugyancsak izgalmas kérdés, hogy Priscillianus miért vonta ki magát az egyházi bíraskodás alól? Miért vállalta azt a kockázatot, hogy a császári bíróság joghatósága alá helyezi magát, püspök léte? Ez a kérdés úgy is interpretálható, hogy ő maga sem fogadta el püspökségének valóságát, de ennél sokkal valószínűbb, hogy nem kell túlbonyolítani a választ: egyszerűen azért cselekedett így, mert jobban bízott a világi bíróság józanságában, mint az egyháziében. Ha visszagondolunk arra, hogy Hydatius és Ithacius milyen hisztériát keltett az ügy kapcsán, akkor érthető Priscillianus döntése – csak arra nem számított, hogy Maximus is ebbe az esetben fog belekapaszkodni, mint politikája alátámasztójába. Így lett Priscillianus a politikai érdekek és manőverek áldozatává. Az ítélet végrehajtása után kap erőteljesebben hangot a pápa – most már Siricius, mivel Damasus 384-ben meghalt – és Ambrus helytelenítése a

kivégzésekről. Őket is meglepte a szokatlanul szigorú ítélet, bár mint fentebb említettem, nem volt teljesen kirívó eset. Siricius kérte Maximustól a bírósági aktákat.⁵⁶ Az ügy kedvező anyagi következménnyel járt Maximus számára, ugyanis a törvény lehetőséget adott rá, hogy a manicheusok vagyonát lefoglalja, és Maximusnak szüksége is volt erre, mert pénzszűkében szenvedett.⁵⁷ Jelen esetben megint csak ürügyként használják az említett egyházi vezetők Priscillianus személyét egyházpolitikai céljaik érdekében. Ahogy korábban már láttuk Ambrus megragadott minden alkalmat, hogy az egyház hatalmát megerősítse a világi hatalommal szemben. Ambrus járt Trierben a kivégzések után, és megtagadta, hogy az ármánykodó hispániai püspökökkel találkozzon, sőt Mártonnal elérték azt, hogy megfosszák őket hivataluktól és száműzetésbe kelljen vonulniuk.⁵⁸ A püspökökkel szembeni ellenérzés intenzitása azzal magyarázható, hogy kiszolgálták Maximus legitimációs törekvéseit, lehetőséget adtak számára, hogy a vallás védelmezőjének szerepében tetszelegessen és ezáltal az egyházi problémát világi bíróságnak szolgáltatották ki.

A priscillianizmus egészen a VI. századig megosztotta a hispániai keresztényeket, de kései történetének illetve megszűntének elemzése már egy új kérdéskör, a szvév állam ortodoxiára térésének vizsgálatát jelentené.

⁵⁶ Maximus válaszelevele kiadva in *Epistolae imperatorum, pontificorum, aliorum*, CSEL XXXV. 90, 91.

⁵⁷ CT XVI, 5, 3.: Sulpicii Severi Dialogus II, I: „...imperator ex eorum sententia decreuerat, tribunis summa potestate armatos ad Hispanias mittere, qui haereticos inquirerent, deprehensis uitam et bona adimerent... ..siquidem in bona eorum inhauerat, fertur enim ille uir multis bonisque actibus praeditus aduersus auaritiam parum consuluisse, nisi regni necessitate, quippe exhausto a superioribus principibus reipublicae aerario, paene semper in expectatione adque procinctu bellorum ciuiliurn constitutus facile excusabatur quibuslibet occasionibus subsidia imperio parauisse.”

⁵⁸ „Postea [dicit Ambrosius] cum videret Maximus me abstinere ab episcopis qui communicabant ei vel qui aliquos, devios licet a fide, ad necem petebant, commotus eis iussit me sine mora regredi.” PL XVI, 1039.

„VÉRSZOPÓ ZSOLDOSOK” VAGY SZÜKSÉGES SZÖVETSÉGESEK?

ANGLIA ÉS A KONTINENTÁLIS SZUBVENCÍÓK 1715-89

KOVÁCS ZOLTÁN

Miskolci Egyetem, Egyetemes Történeti Tanszék

*„Nagy-Britannia ... a szubvenciók termékeny anyja, akinek dús emlőin
függenek a Kontinens meggyengült és viaskodó nemzetei”*

Alfred T. Mahan admirális, 1893

A mottóban idézetthez hasonló, ha nem is ilyen romantikus véleményekkel jellemezték és jellemzik Angliát attól az időtől kezdve, hogy a XVII-XVIII. század fordulóján Európa nagyhatalmainak soraiba lépett. „Európa hadseregei, egészen pontosan Ausztriáé, Poroszországé és számos kis német államé, ha nem is a brit dobok ütemére, de az angol pénz ‚színére’ masíroztak”¹ – és valóban: politikus és laikus kortársak, majd később a szakirodalom jó része is kifejezésre juttatta azon meggyőződését, miszerint a Szigetország kiemelkedő pénzügyi-gazdasági adottságai és ereje, ezen belül is a Kontinens egyes államainak folyósított szubvenciók révén volt képes a XVIII. század kezdetétől erőteljes befolyást gyakorolni Európa nemzetközi kapcsolataira. A brit *grand strategy* vizsgálatával foglalkozók is jelentős szerepet tulajdonítanak Anglia szubvenciópolitikájának.² Az országot tengeri- és közvetítőkereskedelemre valamint a pre-indusztriális Európában modernnek tekinthető pénzügyi háttérre épülő gazdasága, érdekei és erőforrásainak potenciálja, továbbá a földrajzi inszularitás stratégiai tényezője egy olyan sajátos európai külpolitika folytatására és katonai stratégia kialakítására készítette, amelyben a korszak más hatalmai által alkalmazott eszközei csak sajátos formában, átértelmezve lehettek jelen.

¹ John Brewer: *The Sinews of Power, War, Money and the English State* (New York 1989), xiv. o.

² Daniel A. Baugh: „Great Britain’s ‚Blue Water’ Policy”, *The International History Review*, X, 1 (1988 február), historiográfiai összefoglalás a 33-37. oldalon; J. S. Corbett, *England in the Seven Years War. A Study in Combined Strategy*, I-II. kötet (London 1918); Lawrence Stone (szerk.): *An Imperial State at War. Britain from 1689 to 1815* (London 1994).

A XVIII. századi nemzetközi kapcsolatok kaleidoszkopikus rendszerében, melyben a kézzelfoghatónak tűnő dinasztikus érdekérvényesítés igénye éppúgy jelen volt, mint a rendkívül képlékeny erőegyensúly-politizálás elve, egy nem túlságosan plasztikus elméleti kódrendszer mellett még nehezebben volt körvonalazható egy a külpolitikában általánosan elfogadott gyakorlati eszközrendszer. Bár egyre kiterjedtebb lett a Kontinens diplomáciai hálózata, és általában is nőtt a diplomáciai munka hatékonysága, az Utrecht-Rastatt-Badeni békék (1713-15) utáni nemzetközi rendszerben még nem zöld asztal mellett dőltek el az európai hatalmak vitás kérdései. A jogok – a kor közkedvelt terminusával élve a „nemzetek joga” – és a létező struktúrák, pl. a wesztfáliai béke által létrehozott rendszer, vagy az oly sokféleképpen értelmezett „erőegyensúly” sérthetetlensége és körülbástyázása, éppúgy mint a *pacta sunt servanda* (a szerződések szentsége) elve csak elméletben voltak alkalmazhatók. Ahogy azt Bolingbroke grófja, az Utrechtben tárgyaló angol küldöttség vezetője mondta: „eleget beszéltek már a jogról, amit valójában a legkevésbé vett figyelembe az itt folyó ügyekben közvetlenül vagy közvetetten érintett felek közül bármelyik is. Egyedül az egyéni érdekek érvényesültek.”³ Az erőegyensúly és a szövetségkötések XVIII. századi szabályai között vezető helyen szerepelt az ellensúlyozás-viszonzás (háborús konfliktus esetén az egyik fél által elért nyereségeket saját nyereségek révén kellett ellensúlyozni) és a „kártérítések” (a másik fél szolgáltatások, vagy veszteségek folytán bekövetkezett sérelmeit orvosolni kellett) elve.⁴ Ezen elvek érvényesítése a XVIII. századi diplomácia egyik legfontosabb föladata volt.

Az érdekérvényesítésnek és nyomásgyakorlásnak ugyanakkor, éppen a diplomácia rendszerének és eszköztárának kiforratlansága miatt, korlátozottak voltak a lehetőségei. A clausewitz-i fordulatot most elferdítve, a háború a XVIII. században nem a politika folytatása volt más eszközökkel, hanem gyakorlatilag maga a politika. Ebből fakadóan, a XIX. század egyetértésen és (valódi) politikai-hatalmi egyensúlyon alapuló erőegyensúly-politikájával szemben, a XVIII századi ekvilibrium versenyző és

³ Idézi Andreas Osiander: *The States Sytem of Europe, 1640-1990. Peacemaking and the Conditions of International Stability* (Oxford 1994), 100. o.

⁴ Paul W. Schroeder: *The Transformation of European Politics 1763-1848* (Oxford 1994), 5-11. o.

konfliktuskereső mechanizmus volt.⁵ Európa uralkodói és államai a vizsgált időszak szinte megszámlálhatatlan és kibogozhatatlan szövetségkötése és szerződése révén igyekeztek minél előnyösebb pozíciókra szert tenni ebben a versenyben. Ennek a sokszínű, soknyelvű, sztereotípiákkal operáló és előítéletekkel terhes környezetnek, a hatalmi mechanizmus eszköztárának fontos és szerves alkotórészét, az érdekérvényesítésnek és nyomásgyakorlásnak pedig empirikusan is vizsgálható összetevőjét jelentették a szubvenciók, melyek oly gyakran és oly magától értődően tűntek föl a XVIII. századi szövetségkötések dokumentumaiban, oly sok külpolitikai szövetség alapjait és buktatóját jelentették, és látszólag oly magától értődően szerepeltek az erőegyensúly fönntartására szolgáló brit eszköztárban is. A XVIII. századi államrendszerben sajátos szerepet játszó szigetország a vizsgált korszak másik nagy szubvencionáló hatalma lett Franciaország mellett: a brit szubvenciók látszólag kézenfekvő és többnyire hatékony diplomáciai eszköznek tűntek az angol politikusok elképzeléseiben és gyakorlatában. A Kontinens hatalmai számára pedig, a nem túlságosan következetes politikai elvek mellett, éppen az ország pénzügyi képességei jelentették a vonzerőt.

De valóban oly kézenfekvő lett volna Anglia, a korszak tagadhatatlanul egyik leggazdagabb és pénzügyileg legfejlettebb állama számára a szubvenciók használata? Hogyan vélekedtek erről az angol kortársak? Milyen politikai elképzelések jegyében támogatták vagy elleneztek az angol külpolitika szubvenciókhoz szorosan kapcsolódó gyakorlatát? Mekkora jelentőséggel bírt ez, az angolok fölfogása szerint, a szubvencionált államok számára? A korabeli brit forrásanyag és a kapcsolódó szakirodalom segítségével nem csupán a folyósított szubvenciók számszerűségének, hanem az angol külpolitika döntéshozó mechanizmusának és elméleti hátterének fölvázolása is lehetséges. Ezáltal betekintést nyerhetünk egy egyébként is ideoszinkretikus politikai rendszer működésének sajátosságaiba, és az angolok által a kontinentális szövetségesekről, a kontinentális politizálásról alkotott kép hozzájárulhat a nemzetközi kapcsolatok későbbi, XIX-XX. századi időszakában tanúsított brit magatartás megértéséhez is.

*

⁵ Uo. 6. o.; lásd még M. S. Anderson: „Eighteenth-century theories of the Balance of Power”, in *Studies in Diplomatic History. Essays in Memory of Davic Bayne Horn*, szerk. Ragnhild Hatton és M. S. Anderson (London 1970), 183-198. o.

Anglia modern kori nagyhatalmi szerepbe való előlép(tet)ése vitathatatlanul az 1688-as „dicsőséges forradalom” eseményeihez és Orániai (az angol trónon III.) Vilmos (1689-1702) nevéhez kötődik, akinek az Egyesült Tartományok vezetőjeként a XVII. század végén a francia Bourbon- és a spanyol illetve osztrák Habsburg-dinasztiák közötti egyensúly fönntartása, bármelyikük hegemon elképzeléseinek és természetesen a Németalföld elfoglalásának megakadályozása volt a célja. A „hollandi háború” (1672-1679) óta tisztán körvonalazódó francia hegemoniatörekvéseket az 1680-as évek elején már egyre több európai udvarban szemlélték nyugtalanul, az évtized végére pedig nyilvánvalóvá vált, hogy már csakis aktív, összehangolt külpolitikával lehet ellensúlyozni a Bourbon-törekvéseket. Az angol trón elfoglalásával Vilmos újabb láncszemet kapcsolt a XIV. Lajos Franciaországa ellen formálódó és 1689-ben *Grand Alliance*-ként létrejövő koalícióhoz.⁶ A Stuart-restauráció időszakában (1660-1688) a külügyekben meglehetősen visszafogott és katonailag kevésbé sikeres szigetország bevonása a franciaellenes koalícióba, és Vilmos azon fölismerése, hogy a szigetország egyre növekvő tengeri, kereskedelmi és pénzügyi potenciálja a Kontinens franciaellenes erőivel – elsősorban a Habsburgokkal – szövetségben nem csak rövid, hanem hosszú távon is hatékony eszköze lehet mindenféle kontinentális hegemoniatörekvés föltartóztatásának, az egész XVIII. századra kiható örökséget hagyott mind az angol, mind pedig az európai külpolitika számára.

III. Vilmos és Mária illetve Anna uralkodása alatt a „kilencéves háború” (1689-98), majd pedig a spanyol örökösödési háború (1701-1715) küzdelmeiben Anglia már a Bourbon-ellenes koalíció egyik motorjaként, jelentős hadsereggel és pénzügyi eszközeinek egyre hatékonyabb kihasználásával vett részt. Saját kontinentális hadseregének kiállítása-fönntartása mellett az 1690-es években még csak valamivel több, mint 300 000 font sterlingnyi, a spanyol örökösödési háború során azonban már több mint 5,5 millió (!) fontot kitevő szubvencióval támogatta kontinentális szövetségeseit.⁷

⁶ Ennek tagjai a kezdeményező Anglián és a Habsburg-Monarchián kívül Spanyolország, Szavója, a főbb német államok (Brandenburg, Szászország, Hannover, Hessen-Kassel és Bajorország) valamint Svédország voltak. A korszak általánosan elfogadott kézikönyveként lásd Derek McKay – H. M. Scott: *The Rise of the Great Powers 1648-1815* (London 1983).

⁷ P.G.M. Dickson: *Finance and Government under Maria Theresia*, I-II. kötet (Oxford 1987), ld. II. kötet, 158. o. A Szigetország 58 000 angolon kívül több mint 113 000 kontinentális katonai költségeit fedezte; Portugália és Szavója-Piemont 1703 óta részesült

A stagnáló, majd rövidesen hanyatlásnak induló, a folyamatos háborúskodás által még inkább sanyargatott hollandi gazdaság⁸ egyre aktívabb Csatornán-túli ellenfele tehát már a századforduló háborúi során jól használta ki a lehetőségeit. A brit nagyság hosszú távú megalapozásában meghatározó szerepe volt a háborúkkal párhuzamosan zajló, illetve részben azok következményeként bekövetkező gazdasági változásoknak: 1795-ben föllállították a Bank of Englandet, s ezzel egy időben, elválasztván az uralkodó és az állam jövedelmeit, létrejött az állami fedezettel bíró költségvetés (National Debt); az 1720-as évekig tartó időszakban pedig lezajlott a pre-indusztriális Anglia talán legfontosabb gazdasági eseménye, az ún. „pénzügyi forradalom”,⁹ mely a pénzügyi rendszer modernizálásával – pl. a rövid- és hosszúlejáratú kölcsönök rendszerének átalakításával, az életjáradékok és állampapírok használatának elterjesztésével –, továbbá a külföldi tőke bevonásával és a kialakulóban lévő nemzetközi tőkepiac adottságainak jobb kihasználásával¹⁰ megteremtette a Kontinens államaival szembeni angol pénzügyi felsőbbség alapjait.

Míg a korona, majd pedig 1695-től az állam bevételeinek fő forrását az adók, elsősorban a földadó (land tax), szolgáltatták, és általában is a föld maradt a gazdagság valódi forrása,¹¹ a különböző fogyasztási adókból és a közvetítőkereskedelemre kivetett vámokból származó jövedelmek, a hollandi példát nem számítva, a Kontinensen egyedülálló módon a XVIII. század utolsó harmadára már meghaladták a földből származó jövedelmeket.¹² A „pénzügyi forradalom” újításai és a sikeres háborúk nyereségei (az *asiento* – az afrikai rabszolgakereskedelem – jogának

angol szubvenciókban, fizetségül a Bourbon-szövetség odahagyásáért, rajtuk kívül pedig még Dánia, Hessen-Kassel, Poroszország, Ausztria, valamint a szász és a trieri választó jutott hasonló módon kisebb-nagyobb összegekhez a háború folyamán. Így 1703 és 1713 között az angol-hollandi szubvenciók Szavoja-Piemont katonai kiadásainak 1/3-át fedezték, lásd Geoffrey Symcox: „Britain and Victor Amadeus II: or, the use and abuse of allies”, in Stephen Baxter (szerk.): *England's Rise to Greatness, 1660-1763* (Berkeley 1983), 164. o.; valamint Jeremy Black: *A System of Ambition? British Foreign Policy 1660-1793* (London 1991) 144. o.

⁸ Erről lásd Jonathan I. Israel: *Dutch Primacy in World Trade, 1585-1740* (Oxford 1989), különösen 292-405 o.

⁹ P.G. M. Dickson: *The Financial Revolution in England. A Study in the Development of Public Credit* (London 1967).

¹⁰ Larry Neal: *The Rise of Financial Capitalism. International Capital Markets in the Age of Reason* (Cambridge 1990).

¹¹ Peter Mathias: *The First Industrial Nation* (2. kiadás, London 1983), 29. o.

¹² Brewer: *Sinews*, 96. o.

megszerzése, vagy az 1703-as Methuen-szerződés, illetve az utrechti béke ibériai és latin-amerikai kereskedelmi koncessziói Anglia számára) valamint a kereskedelmi és tőkepiacok fejlődési dinamikája már a század első felében azt mutatták, hogy az angol állam perspektivikusan bármely kontinentális hatalomnál jobb anyagi föltételekkel rendelkezik. A Szigetországban folyamatosan csökkent az államkölsönök kamata (1749-re 3%-ra)¹³, a pénzügyi rendszer átalakítása és a külpolitika látványos sikerei az egész századra szólnak megalapozták a belföldi és külföldi befektetők bizalmát. A költségvetés közfinanszírozása, az effektív adó-, és járulékrendszer, valamint az 1688-at követő politikai rendszerbe vetett bizalom létrehozták annak a XVIII. századi „fiskális-katonai államnak”¹⁴ az alapjait, mely minden területen képes volt fölvenni a küzdelmet a Kontinens vezető hatalmának tartott Franciaországgal, és amely, nem kevésbé pénzeszközeinek hatékony alkalmazása (szubvenciók, kölcsönök) révén, a Kontinens politikájára is jelentős befolyást volt képes gyakorolni. Úgy tűnt, azon túl, hogy Anglia egyik meghatározó tényezője lett Európa hatalmi politikájának, megtalálta azokat az eszközöket is, melyekkel hatalmi pozícióját és érdekeit a leghatékonyabban tudta képviselni. Az angol, csakúgy mint a francia szubvenciók a Kontinens hatalmi játszma eszköztárának szerves részévé váltak.

A századforduló háborúi során a Franciaország és a Stuart-restauráció lehetősége elleni küzdelmeknek rendeltetett alá gyakorlatilag minden angol külpolitikai elképzelés. Az 1689-1710 közötti időszak aktív küzdelmeinek időszakában a valós és vélt Bourbon-fenyegetésre, politikai, gazdasági és vallási-morális tételekre alapozva¹⁵ egy olyan nézetrendszer alakult ki, amely egészen a XIX. század első feléig meghatározó szerepet játszott az angol politikai közvélemény gondolkodásában. Anglia „természetes ellenfelévé” Franciaország lett,¹⁶ a Habsburg-Monarchia „természetes szövetséges”, és a francia illetve francia-spanyol (Bourbon) közös

¹³ *The Cambridge Economic History of Europe*, V. kötet: *The Economic Organization of Early Modern Europe* (szerk. E. E. Rich – C. H. Wilson, Cambridge 1977), 388-389. o.; Dickson: *Financial Revolution*, 28-29. o., (Franciaországnak még a század utolsó harmadában sem nagyon sikerült ezt 5-6% alá szorítania).

¹⁴ Brewer: *Sinews*, xiv. o.; a problémáról lásd még Lawrence Stone: „Introduction”, in Lawrence Stone (szerk.): *Imperial State*, 1-32. o.

¹⁵ Lásd pl. J. F. Bosher: „The Franco-Catholic danger, 1660-1715”, *History* 79, (1994 február).

¹⁶ Black, Jeremy: *Natural and Necessary Enemies: Anglo-French Relations in the Eighteenth Century* (London 1986).

fenyegetés a vizsgált korszak egészében az angol politikusok (mind kormánypártiak, mind pedig ellenzékiek) első gondolata volt, ha külpolitikáról esett szó. Ahogyan azt 1749-ben egy névtelen pamfletíró kifejezte:

... az elmúlt csaknem száz esztendő háborúinak és szerződéseinek történetére visszatekintve, amelyek a franciák nevéhez fűződnek, úgy tűnik. e királyság vezérelve, hogy háborút indítson, amikor csak az európai körülmények engedik, és biztosítják őt arról, semmilyen jelentősebb konfederáció [ti. szövetség] nem jöhet létre ellenük...¹⁷

Franciaország a kortársak fölfogása szerint három fő területen jelentett fenyegetést Anglia számára: (1) mint a legerősebb kontinentális hatalom (mind gazdasági, mind pedig katonai potenciálját tekintve) hegemoniátörekvései és elsősorban is a Németalföldre gyakorolt fenyegetése révén még a legvisszafogottabban hangoztatott brit kontinentális érdekeket is sértette; (2) földrajzi-stratégiai pozíciója és a Stuart-trónkövetelők támogatása révén kézzelfogható inváziós veszélyt jelentett az országra nézve; (3) gazdasági-kereskedelmi érdekeltségei és ambíciói mind a tengerentúlon, mind pedig a Mediterráneumban nyílt kihívást jelentettek.

Az angol érdekek védelmére azonban nem csak a kontinentális intervenciót támogató whig elképzelések születtek: az 1710-14 közötti tory-kormányzás illetve az utrechti békekötés körülményei fölvillantották annak alternatíváit is. A nagyarányú fegyveres beavatkozással és nagy összegű szubvenciókkal azonosított, Vilmos (majd halála után Marlborough herceg) nevéhez kötött whig külpolitika ugyanis soha nem lett egyértelműen népszerű. Már a XVII. század közepétől körvonalazódott egy olyan „valódi angol” külpolitikai koncepció, mely mögé általában a politikai közvélemény többsége is fősorakozott. Ennek a koncepciónak a fókuszában a királyság külföldi invázióval szembeni védelme állt. Ezen belül a Csatorna és az Északi-tenger fölötti tengeri uralom biztosítása volt a legfontosabb; s ezt követte a kereskedelem és hajózás védelmének általános elve, annál is inkább, mivel a kereskedelem és hajózás bevételei voltak hivatottak biztosítani az elsődleges célhoz (is) szükséges tengeri haderő költségeit.¹⁸ E

¹⁷ *Ministerial Artifice Detected, or, A Full Answer to a Pamphlet lately published, Intituled, The Interests of the Empress Queen...*, pamflet (London 1749), 31. o.

¹⁸ A kérdés historiográfiai háttéréről és a koncepcióról lásd Baugh: „Blue Water”, 33-37 illetve 39-41. o.

politika képviselői, akik előszeretettel keresték politikai elődeiket az Erzsébet-kori Angliában, akár Sir Walter Raleigh gyakran emlegetett mondását is idézhették volna: „Aki a tengerek fölött uralkodik, uralkodik a kereskedelem fölött; aki a világ kereskedelmét uralja, az a világ gazdagságát birtokolja, így tehát magát a világot is.”¹⁹ Az elképzelés, alapelveihez és az angol haszonelvűség szelleméhez méltóan, a legnagyobb hatékonyságra törekedett: az állam által szedett belső járulékok és adók (elsősorban a *land tax*) minimalizálását tűzte ki célul – ezért lehetett népszerű a vidéki dzsenti körében, bármilyen nemkívánatosnak is tűnt egyébként ideológiai és társadalmi szempontokból –, a lehető legalacsonyabbra csökkentette volna a katonai állítás és az állandó hadsereg költségeit és szükségességét, és mereven elutasította az angol katonák Kontinensen történő bevetését és a kontinentális szubvenciók gyakorlatát. E költség-takarékos, anyagi és gyakorlatias, a Kontinensen egyértelműen defenzív, a tengereken viszont offenzív elképzelés alkalmazhatósága azonban korlátozott volt egy erőforrásait és orientációját tekintve kontinentális hatalommal, Franciaországgal szemben. A századforduló háborúi nyilvánvalóvá tették, hogy a Kontinens XVIII. század elején legerősebb államának hatalmát *csak* a tengereken nem hogy megtörni, de még korlátozni sem lehet. A kortársak által csak „tengeri” (Maritime), később a szakirodalomban pedig csak „tisza vizek” (Blue Water)²⁰ stratégiának nevezett elképzelés a Bourbon-fenyegetés hatására tehát új elemekkel gazdagodott.

Hívei szerint Nagy-Britanniának a kilencéves és a spanyol örökösödési háború után sem voltak területi ambíciói és mélyen a Kontinens hatalmi szerkezetében gyökerező érdekei. Voltak viszont olyan területek, melyek különös érdeklődésre tartottak igényt: ilyen volt az 1703-as Methuen-szerződéssel angol szövetségbe vont Portugália, az 1704-ben elfoglalt és Utrecht után angol kézben maradt Gibraltár, a Baltikum és az immáron hagyományos angol érdektérletnek számító Németalföld. Az 1714-ben a hannoveri uralkodók által hozott új külpolitikai dimenziók azonban nem illettek ebbe a képbe.

I. György (György Lajos) hannoveri választó (1698-1727) trónralépése²¹ ambivalens érzelmekkel fogadott változást hozott a brit

¹⁹ Idézi R. H. Tawney: *Business and Politics under James I* (Cambridge 1958), 3. o.

²⁰ A kifejezést először J. S. Corbett használta, lásd *i.m.*

²¹ Az 1701-ben elfogadott *Act of Settlement* Anna királynő (1702-1714) utód nélküli halála esetére I. Jakab leányának, Erzsébetnek és Frigyes rajnai választónak az utódait jelölte ki. Erzsébet és Frigyes lánya, Szófia hercegnő, Ernő Ágost braunschweig-lüneburgi herceg

politikai életben 1714-ben. Ezek a változások új elemekkel gazdagították azt a sajátos belpolitikai polaritást, amely a XVIII. század első felének Angliáját jellemezte. A Stuart-restauráció időszakától eredeztethető és a királyi hatalommal szembeni politikai magatartás, a vallási kérdések, később pedig a trónörökösödés kérdései által generált, az újkor történetében talán egyedülálló pártosodási folyamat, amely a toryk és whigek küzdelmében manifesztálódott, a hannoveri örökösödést követő időszakban külpolitikai elemekkel gazdagodott, részben pedig új formát öltött. A fönt vázolt külpolitikai elképzelések nyomán, szinte a pártok frontvonalainak kialakulásával párhuzamosan, egy másik választóvonal is megjelent az angol politikai nemzeten belül. A századforduló háborúi és a szigetország egyre intenzívebb belebonyolódása a Kontinens diplomáciai-katonai ügyeibe, majd pedig a hannoveri örökösödés kontinentális kötelékeinek megítélése olyan új feszültségeket élesztettek, melyek hamarosan pártállástól függetlenül két nagy táborba sorolták az angol politikai nemzetet. A „tengeri” és „kontinentális” elképzelések szembenállása, szinte új kereteket adva whig és tory, kormánypárti és ellenzéki erők küzdelmének, egészen III. György trónralépéséig meghatározóvá vált az angol belpolitikában.

A mindenkori kormányzat ellenzéke 1714-től 1760-ig általában a „tengeri” elképzelések támogatójaként, „patrióta” színekben jelentkezett, az általuk vallott kereskedelmi és gyarmati érdekeket szembeállítva az „európai” (értsd hannoveri-kontinentális) érdekekkel. Sunderland earlje 1716-ban ezt így fejezte ki: „...[a patriotizmus] régi tory nézet, mely szerint Anglia jól megvan magában, bármi történjék is Európa maradékával...”²² Kezdetben ezt a patriotizmust a torizmussal és jakobitizmussal²³ (*versus* whigek), később a „vidékkel” (*versus* „udvar”), a londoni Cityvel vagy éppen a György-korabeli Angliában hagyományosan ellenzéki bázisul szolgáló wales-i herceg körül gyülekező politikai csoportokkal azonosították. A század második harmadára azonban már önálló jelentésre

(1692-től a császárnak a törökök ellen nyújtott segítség jutalmaként hannoveri választófejedelem) felesége lett; házasságukból született György Lajos.

²² William Coxe: *Memoirs of the Life and Administration of Sir Robert Walpole, Earl of Orford* (London 1798), II. kötet, 128. o, idézi még Black: *A System of Ambition?*, 154. o.

²³ A torizmus és a Stuartok restaurációját támogató jakobiták nézeteiről, a tory princípiumokról lásd pl. P. K. Monod: *Jacobitism and the English People* (Cambridge 1989) és Linda Colley: *In Defiance of Oligarchy. The Tory Party 1714-1760* (Cambridge 1982).

tett szert:

Az igaz Patrióta egyetlen pártnak sem barátja, sajátja a gondolkodás egészséges szabadsága, mely megszabadítja tudatát a beszűkült előítéletektől, és felnyitja szemét a Közjó egy szélesebb értelmezése előtt. Egyetlen célja országának Dicsősége, Biztonsága és Érdeke ... és ellenzi azokat a gonosz elképzeléseket, melyeket *külföldi szívű* emberek [vallanak].²⁴

A patrióták úgymond „a nemzet valódi érdekeit” képviselték, nézeteik az „ország” nézetei voltak, a patrióta vidéké, melyet szembeállítottak az idegen „udvar” és miniszterei kicsi és korrupt csoportjának politizálásával.

A „tengeri” külpolitika fölfogásának és érvrendszerének adoptálása a patrióta politizálás eszköztárába és retorikai készletébe több korabeli forrásban is jól nyomon követhető. Az ellenzéki politikusok – akik közé az 1716-17-es whig szakadást követően az ún. „disszidens” whigek, köztük egy ideig Robert Walpole is tartoztak – parlamenti megnyilvánulásai és magánlevelezése mellett a folyóiratok és a közvélemény egyik legkedveltebb artikulációs formájának tekintett pamfletirodalom nyújtja a leggazdagabb anyagot. Sztereotipizált szóhasználatuk és elkötelezettséget sugalló hangvételük plasztikusan érzékelteti a fönt összefoglalt politikai nézetek jellegét, a kormányzat tevékenységével és nézeteivel vitatkozó, a Kontinens állapotairól sajátos képet adó írások pedig jó alkalmat kínálnak a szubvenciókról illetve általában a Kontinens állapotairól alkotott vélemények érzékeltetésére is.

Anglia pénzügyi és kereskedelmi adottságai-képességei, ahogyan a valóságban is, a közvélemény meggyőződése szerint is meghaladták a Kontinens államaiét, s a brit nagyság legfőbb biztosítékát adták. Ahogyan pl. egy névtelen pamfletíró 1755-ben érvelt:

Az angoloknak nincsenek aranybányáik, és ezüstbányáik is alig; és mégis, a készpénz sokkal nagyobb mennyiségben forog közöttük, mint ahogyan az más nemzeteknél megfigyelhető, még ha azok bővelkednek is arany- és ezüstbányákban. A magyarok például Európa leggazdagabb bányáival rendelkeznek; nekik vannak a legjobb boraik, kiválóak a lovaik; egy virágzó ország, melyet a természet a legbőkezűbben áldott meg hajózható folyókkal a világ összes országai között [!]; mégis, a magyarok szegények, pénzért csak elvétele találni náluk; természeti adottságaik pedig kihasználatlanul és

²⁴ *The Patriot, or, the Irish Packet Open'd* (London 1753), 8 és 46. o.

feltáratlanul maradnak. Miért van ez? Azért, mert a magyarok mind katonáskodással [...] foglalkoznak, elsőbbséget adva a hadseregnek a kereskedelemmel szemben.²⁵

Minden, az ország gazdagságának alapjait veszélyeztető lépést, így például a kontinentális háborúkban való részvételt, a Kontinens egyes országainak rendszeresen fizetett szubvenciókat a már vázolt elvek alapján kidobott pénznek, értelmetlen befektetésnek, az ország valódi érdekei elárulásának tartották. Ellenérzésüket a szubvenciót kapó államok gyakori kapzsiságával szemben egy parlamenti képviselő a következőképpen fogalmazta meg:

Mindig is hangoztattam, hogy egyetlen külföldi uralkodó sem bocsátaná rendelkezésünkre csapatainak akár csak egy részét is, hacsak nem egyezünk bele abba, hogy ne pusztán csapatait fizessük, hanem számára szubvenciót is, mely maghaladhatja a csapatok ellátásának összegét is; így van ez abban az esetben is, ha ez az uralkodó mondjuk korábbi szerződések kötelezettsége alatt állna, mely arra kötelezi őt, hogy saját költségén kiállított csapatokkal segítsen minket, és gyakran még akkor is, amikor háború esetén saját érdekeinek megvédése sokkal közvetlenebb érdek [mint a mi segítségünk].²⁶

John Shebbeare, a korszak egyik igen aktív pamfletírója pedig így vélekedett:

Bármikor, amikor egy m[iniszte]r azt fontolgatja, hogy zsoldoscsapatokat fogad a Nemzet Pénzén, az a királyság alattvalóira is tartozik, ... [mert] az a pénz, amivel a zsoldosok segítségét megvásárolják, az ország gazdagságának kárára van; ... ezért ártalmas, mivel csökkenti az emberek pénzbeli erejét.²⁷

Az angol szubvenciók segítségével a Kontinensen kiállított csapatok „vérszopó zsoldosok”-ként (Mercenary Blood-suckers), kétes értékű

²⁵ *The Important Question Concerning Invasions, A Sea War...*, pamflet (London 1755), 40-41. o.

²⁶ Walter Plumer ellenzéki „whig” parlamenti képviselő egy 1736-os parlamenti vitában, in *The Parliamentary Diary of Sir Edward Knatchbull, 1722-30* (szerk. A. N. Newman, London 1963), 151. o.; ugyanez W. Cobbett: *Parliamentary History of England* (London 1811), IX. kötet, 1003. o.

²⁷ *A Second Letter to the People of England. On Foreign Subsidies, Subsidiary Armies, and their Consequences to this Nation*, pamflet (London 1755), 21-22. o.

szövetségesként jelentek meg, élesen elutasítva a kormányzati nézeteket:

... mit jelent számunkra az a szó: *szövetséges*? Azok a népek lennének, akik bizonyos fizetség fejében szolgálatunkba állnak; akik jobb feltételekkel ellenünk is szolgálnának? Jóságos és hű szövetségesek! Zsoldosok ereje! Nem kötöttek a barátság kötelékei által; és semmivel sem büntetve, ha nem teljesítik kötelezettségeiket. A valódi *szövetséges* az, amely kiveszi részét egymás kölcsönös megvédelméből és erejéből ... egészen addig, amíg képes rá.²⁸

A patrióta nézetek propagálásának politikai érvrendszerében fontos szerepet kapott még a Hannover érdekében folyósított szubvenciók törvény- és alkotmányellenességének hangoztatása és az a próbálkozás, melynek révén nemcsak minden pénzügyeket érintő kérdést, de még a diplomáciai tárgyalások menetrendjét és tárgyát is parlamenti jóváhagyáshoz akartak kötni.²⁹

Az érvrendszer fontos és látványos elemét képezte még a költségvetési hiány növekedése fölött érzett aggodalmak megfogalmazása.³⁰ Az ellenzék parlamenti és propaganda tevékenysége a parlamentáris rendszerekre jellemző politikai alkukon és a kormányzat álláspontjának fölpuhításán túl kézzelfogható eredményekkel is járt. Ezek közé tartozott

²⁸ *A Constituent's Answer to the Reflexions of a Member of Parliament upon the Present State of Affaires at Home and Abroad*, pamflet (London 1755), 15. o.

²⁹ Az 1701-es „Act of Settlement” határozottan tiltotta angol haderő alkalmazását Hannover védelmében a Parlament hozzájárulása nélkül; az „alkotmány” szerint minden olyan szerződést, mely Nagy-Britannia jogrendszerét érintette illetve az állami költségvetést érintő pénzügyi terhekkel járt, a parlament elé kellett terjeszteni. („Technikai” értelemben a szubvenciók fizetésének három lehetséges módja volt: a) a parlament által ratifikált szerződések (pl. Ausztria, Hessen); b) hivatalos szerződéskötés nélkül, ún. „parliamentary grant” révén, valamint c) az 1695 után elkülönített királyi jövedelmekből [Civil List], a parlament megkerülésével.) Azok az ellenzéki törekvések ugyanakkor, melyek minden diplomáciai tárgyalásra vonatkozóan is hasonló szabályozást szerettek volna elérni, kudarcra jártak. Erről részletesen lásd Cobbett: *Parliamentary History*, V. kötet, 1235-1236 és 1294-95; G. C. Gibbs, „Laying treaties before Parliament in the eighteenth century”, in Ranghild Hatton – M. S. Anderson (szerk.): *Studies in Diplomatic History. Essays in Memory of David Bayne Horn* (London 1970) 116-137. o.

³⁰ Ezek a vélemények általában, tévesen, a kontinentális háborúk növekvő költségeinek illetve a szubvencióknak tulajdonították a köztartozások kortársakat rendkívül aggasztó növekedését. Lásd például *The Landed Interest consider'd... By a Yeoman of Kent*, pamflet (London 1733); *The Art of Stock-jobbing, A Poem. By a Gideonite*, pamflet (London 1746); Lord Elibank, Patrick Murray: *An Inquiry into the Original and Consequences of the Public Debt*, pamflet (Edinburgh 1753) stb.

például a Hessen-Kasselnek szánt szubvenciók további folyósításának megakadályozása 1732-ben, illetve a szubvencionált államoktól kapott ellenszolgáltatások szigorúbb ellenőrzése az osztrák örökösödési háború második felétől kezdődően. A legnagyobb jelentősége talán mégis annak volt, hogy a század közepén a kormányzati elfogultsággal szemben már föl-föltűntek az Európa nemzetközi kapcsolatait realistán szemlélő vélemények is:

... az az erőegyensúly, melynek fenntartására a Nagy Konföderáció [ti. a *Grand Alliance*] létrejött, többé nem létezik, ... ezért Nagy-Britanniára nézve mindig is káros lesz, ha túlságosan nagy érdeklődést tanúsít a Kontinens ügyei iránt ... vagy ha más felfogásban cselekedik, mint azon előnyök által és érdekében, amiket saját [földrajzi] helyzete és lakóinak szorgalma megszerzett.³¹

A fönti megállapítást azonban még a vizsgált korszak végén III. György, a „patrióta” király uralkodása alatt sem ismerte föl az angol külpolitika. Ebben pedig az a politikai doktrína játszott a fő szerepet, amely a Hannover-ház örökösödését támogató és az 1688 utáni rendszert megszilárdító whig kormányzatok tevékenysége nyomán formálódott ki.

*

Az ellenzék parlamenti és propaganda-tevékenységének jelentőségét hiba lenne túlhangsúlyozni, hiszen a külpolitika irányítása és a diplomáciai testület működtetésének feladata királyi prerogátíva maradt.³² Az 1688 utáni alkotmányos változások és a Parlament ugyan, elsősorban pénzügyekben, korlátozta az angol uralkodó illetve a kormányzat mozgásterét, azonban a XVIII. századi angol parlamentarizmus aritmetikája³³ és logikája szinte kivétel nélkül mindig biztosította a király és a kabinet politikájának érvényesülését. A protestáns örökösödést és a „forradalom valódi elveinek” tradícióját hűen ápoló whig gerontokrácia befolyása mind a Lordok Házában, mind pedig az alsóházban meghatározó maradt. A társadalmi

³¹ *Reflections upon the Present State of Affairs at Home and Abroad, Particularly with Regard to Subsidies, and the Differences between Great Britain and France...*, pamflet (London 1755), 7-8. o.

³² Betty Kemp: *King and Commons 1660-1832* (London 1968), különösen 1-76. o.

³³ Ennek immáron klasszikussá vált földolgozását lásd Sir Lewis Namier: *The Structure of Politics at the Accession of George III* (London 1960).

befolyásolás és a megvesztegetés, valamint a folyamatos politikai egyeztetés révén kialakítandó parlamenti többség és így a politikai irányvonal biztosítása a mindenkori kormányzat, azon belül is általában a miniszterelnök főadata lett. Amennyiben ez nem sikerült, a kormánynak mennie kellett (bár erről az alkotmány nem rendelkezett), s az uralkodó jogában állt a fenti főadatok teljesítésére alkalmasnak tartott utód(ok) kijelölése. Az uralkodó, amellet, hogy a külpolitika *de jure* is királyi előjog maradt, gyakorlatilag a belpolitika irányítását is ellenőrzése alatt tudhatta. Az erős uralkodói befolyás mellett a század közepére fokozatosan létrejött egy olyan hatékony *kabinet*, mely az ország kormányzásának érdemi munkáját végezte, az angol bel-, és külpolitika tényleges irányítójává lett.³⁴

I. György trónralépte a belpolitikai ellentétek új formájának kiéleződése mellett a külpolitikában is fontos változásokat hozott, jóllehet uralkodásának első időszakában, az utrechti békekötést követő 1716-1731 közötti angol-francia *rapprochement* idején³⁵ nem a *Grand Alliance* hagyományos franciaellenes koalíciós politikáját folytatta. A Bourbon-fenyegetés a Németalföldre és a protestáns örökösökre nézve is csökkent ebben az időszakban. A spanyol örökösödési háború gazdasági terhei és a belpolitikai helyzet ugyanis mind Franciaországban (XV. Lajos kiskorúsága alatt Orléans-i Fülöp, majd 1723-tól a Bourbon-herceg régenssége), mind pedig Angliában (a hannoveri örökösödés elismertetése és az azt támogató whig politikai csoportok pozícióinak megszilárdítása) külpolitikai nyugalmat kívánt. Maga a hannoveri örökösödés ténye azonban kezdettől fogva kérdésessé és viszonylagossá tette a Kontinens ügyeiben áhított semlegességet.

Mind I., mind pedig II. György rendkívül aktív választófejedelmi külpolitikát folytatott. Hannovernak az észak-német ügyekben való érdekeltisége, az északi háborúban (1700-1721) való részvétele,³⁶ Verden és

³⁴ A legfontosabb méltóságok a következők voltak: a kincstár első lordja (the First Lord of the Treasury), az északi illetve déli államtitkár (Northern and Southern Secretaries) és a lordkancellár (Lord Chancellor), őket háborús időszakokban a haditengerészet illetve a szárazföldi erők vezetői egészítették ki. Nagy-Britanniában 1782-ig nem létezett külön „külügyminisztérium”, a külügyeket megosztva az északi (Hollandia, Németország, a balti államok, Lengyelország és Oroszország) és a déli (Franciaország, Spanyolország, az itáliai államok és a Török Birodalom) államtitkárok intézték.

³⁵ A két ország viszonyát szabályozó szerződésekre lásd *A Collection of All the Treaties... between Great-Britain and other Powers...* (3 kötet, London 1785), 179-195. o.

³⁶ A részletekre lásd Black: *A System of Ambition?*, 152-157. o.; McKay – Scott: *The Rise of...*, 88-94 és 124-126. o.

Bremen megszerzésének célkitűzése és realizálása, rögtön az új uralkodóház tróralépésekor politikai konfrontációhoz vezetett a Szigetországban. I. György nem elsősorban a brit pénzügyi potenciál hannoveri szolgálatba állításával gondolta erősíteni befolyását a Német Birodalom északi felében, hanem a közvetlen angol katonai beavatkozást, az angol flotta bevetését szerette volna elérni. Bár ez végül elmaradt, és uralkodása alatt csupán 1715-ben, 1717-ben, 1726-ban és 1727-ben fizetett, és akkor is csak kisebb szubvenciókat,³⁷ az 1714-21 közötti fokozott európai beavatkozás nem csupán whigek és toryk, hanem whigek és whigek között is szakadást idézett elő (1716-17). Uralkodásának első hét évében I. György külpolitikai törekvései és hannoveri minisztereinek befolyása, Franciaország pacifikálása ellenére, nagyban hátráltatták az ország belpolitikai konszolidációját.³⁸ Csak Robert Walpole miniszterelnöksége és megszakítás nélküli több mint húsz éves kormányzása (1721-1742) teremtette meg azt a belpolitikai nyugalmat, mely az angol-francia *rapprochement*, majd pedig az 1731 utáni *tranquille non movere* walpole-i elvének jegyében a külpolitikai visszafogottságnak is háttérül szolgált. Az 1731-es angol-francia szakítás után azonban fokozatosan újjáéledtek a Bourbon-fenyegetéssel szembeni angol félelmek, valamint azok az ambíciók is, melyek egy a Kontinens ügyeiben aktívan részt vállaló angol magatartásban látták az ország érdekeinek biztosítását.

Ezek az ambíciók, a maguk késő-barokkos megjelenési formájukban, II. György (a hannoveri trónon György Ágost) uralkodása (1727-1760) idején bontakoztak ki. Mind uralkodásának stílusában és külsőségeiben, de ami ennél is fontosabb, külpolitikai elképzeléseiben II. György nem csupán apja érdeklődését és orientációját örökölte, de az 1721-39 között tanúsított izolacionista angol külpolitika kudarca után a III. Vilmos által képviselt hagyományokat is föllevenítette.³⁹ A tény, hogy II. György uralkodása

³⁷ Dickson: *Maria Theresia*, II. kötet, 158. o., az adatok forrásaként J. Postlethwayt: *The History of the Public Revenue* (London 1759), 96-99 és 136-138. o. – a továbbiakban a Dickson forrásértékűnek számító munkájában pontosított adatokat használok hivatkozásaimban.

³⁸ Jeremy Black: *Robert Walpole and the Nature of Politics in Early Eighteenth Century England* (London 1990), 8-9. o.

³⁹ A két György ambícióiról és személyes jellemvonásairól lásd Stephen B. Baxter: „The myth of the Grand Alliance in the eighteenth century”, in *Anglo-Dutch Cross Currents in the Seventeenth and Eighteenth Centuries* (szerk. Paul R. Sellin – Stephen Baxter, Los Angeles 1976), 43-59. o., valamint Horace Walpole: *Memoires of King George II*, I-III. kötet (szerk. John Brooke, Yale U.P. 1985); Ranghild M Hatton: *The Anglo-Hanoverian*

folyamán Anglia csak 1733-ban és 1738-ban *nem* folyósított szubvenciót⁴⁰ valamely kontinentális partnerének, már önmagában is jelzi, mekkora fontosságot tulajdonított kontinentális érdekei védelmének az egyébként 1740-ig aktív – támadó jellegű – szövetségi politikát nem folytató uralkodó. Bár a megszavazott összegek a háborús időszakok kiadásaihoz képest alacsonyak maradtak, mégsem voltak elhanyagolhatók, és rendkívül fontos politikai célokat szolgáltak.

Hannovernak az ellenzék által folyton-folyvást hangoztatott sebezhetősége még az angol szempontból békésnek mondható 1716-39 közötti időszakban is nyilvánvaló volt. Ahogyan Townshend északi államtitkár Sutton tábornoknak (ekkor hessen-kasseli rendkívüli követ) 1729. szeptember 2-án írta:

Ön jól tudja, mennyire kiterjedtek és veszélyeztetettek Ófelsége [hannoveri területeinek] határai, és mivel nincsenek erődítményei, amivel azokat védhetné, ha nem állnak rendelkezésére megfelelő létszámban szövetségesek, akkor [támadás esetén] az első pillanattól kezdve nagy fenyegetésnek vannak kitéve ...”⁴¹

Az Utrecht-Baden-Rastatti békerendszer rendezésével leginkább elégedetlen két állam, Spanyolország és a Habsburg-Birodalom rövid egymásra találása (bécsi szövetség, 1725) újabb potenciális konfliktusforrást teremtett a Kontinensen. Az „erőegyensúly” parancsoló szükségként Nagy-Britannia, Franciaország és Poroszország által alkotott *counterpoise* (hannoveri szövetség, 1725), majd pedig a két szövetségi rendszer hidegháborúja egyre több államot vont be a szövetségi rendszerekbe (Bécsnek 1726-ban sikerült „elcsábítania” Poroszországot illetve bevonni Oroszországot, a francia-angol szövetséghez pedig csatlakozott Dánia, Svédország és az Egyesült Tartományok), és Hannover a Birodalomban betöltött pozíciója révén ismét egy lehetséges európai konfliktus középpontjában találta magát. A hidegháború befejeztével (1729) pedig az egyre inkább megromló angol-francia kapcsolatok valamint I. Frigyes Vilmos (1713-1740) porosz uralkodó ambíciói és befolyása kezdték aggasztani II. Györgyöt.

A fenti potenciális fenyegetések kivédésére, mivel Hannover erői

Connection 1714-60. The Creighton Trust Lecture (London 1982); a korszakról lásd Jeremy Black: *British Foreign Policy in the Age of Walpole* (Edinburgh 1985).

⁴⁰ Dickson: *Finance and Government...*, II. kötet, 158. o.

⁴¹ Public Record Office, SP 81/123 nf.

elégtelenek voltak,⁴² Hessen-Kassel, a választófejedelemség szomszédja kínált megoldást. A tartománygrófság a nem választói rangú német államok legerősebbikeként Észak-Németország poroszok utáni második legnagyobb hadseregét volt képes kiállítani. A tartománygrófság már a századforduló háborúiban is szolgáltatott emberanyagot a franciaellenes szövetségnek, és földrajzi közelsége illetve dinasztikus kötelekei valamint a katonák „eladására” való hajlandósága révén is kézenfekvő megoldást kínált. A hessen-kasseli tartománygróf e periódusban, 1726-31 között, 12 000 katonája pusztán „készenlétben tartásának” fejében több mint 500 000 font sterlinggel lett gazdagabb.⁴³

Jóllehet a parlamenti erőviszonyok 1732-től kezdve nem tették lehetővé nagyobb összegek szubvenciós célokra való fordítását békeidőben, II. György a civillista illetve hannoveri jövedelmei segítségével továbbra is biztosítani tudta érdekeltségeinek védelmét. Ebben segítségére volt az 1731-ben fölújított osztrák szövetség (második bécsi szerződés, 1731 március). Miután, Ausztria nemtetszését is figyelmen kívül hagyva, Anglia semleges maradt a lengyel örökösödési háborúban (1733-35), sikerült a Hannover biztonságáért fizetett összegeket elhanyagolható szinten tartani, a Spanyolországgal meglévő kereskedelmi viták és azok rendezésének kísérlete pedig (pardói egyezmény 1738) a tengerentúli kérdések felé fordította a közvéleményt.

Az 1739-ben Anglia és Spanyolország között a megoldatlan kereskedelmi kérdések miatt kirobbanó „Jenkins füle háború” (1739-48) és a hamarosan spanyol szövetségesének segítségére siető Franciaország beavatkozása a tengeri küzdelmekbe, majd pedig a VI. Károly császár halálával az osztrák örökség fölött kirobbanó európai konfliktus azonban a századforduló *Grand Alliance*-ának reneszánszát hozta. Az osztrák örökösödési háború kezdete és a hétéves háború befejezése közötti időszak Nagy-Britanniát ismét aktív kontinentális és szubvenciópolitika folytatására kényszerítette. Az 1740-1763 közötti szűk negyed évszázadba sűrítve fellelhető mindaz, amit az angol pénzsegélyek illetve a kontinentális

⁴² Hannover szerepéről részletesebben lásd Uriel Dann: *Hannover und England 1740-1760. Diplomatie und Selbsterhaltung* (Hildesheim 1986), ugyanez angolul *Hanover and Great Britain 1740-1760, Diplomacy and Survival* (Leicester UP 1991).

⁴³ Jeremy Black: „Parliament and foreign policy in the age of Walpole: the case of the Hessians”, in J. Black (szerk.): *Knights Errant and True Englishmen: British Foreign Policy, 1660-1800* (Edinburgh 1989), 46-47. o.; Charles W. Ingrao: *The Hessian Mercenary State* (Cambridge 1987), 127. o.

politizálás természetéről és céljairól mondani lehet.

*

James Porter, a kereskedelmi ügyekben éppen Bécsben tárgyaló angol követ így írt Lord Carteret északi államtitkárnak az 1741-ben Ausztriának folyósított első angol szubvencióról:

...[a szubvenció] annyira időben érkezett, hogy megóvta egész hadseregüket [ti. Ausztriáét] a felbomlástól; olyannyira, hogy nem csak Starhemberg gróf, Kinsky gróf és Hildebrand báró, de az egész minisztérium bevallotta, pusztá 300 000 font sterling megmentette az Ausztriai házat a teljes összeomlástól.⁴⁴

Jóllehet ez a megállapítás legalább annyira elfogult, mint az, mely szerint a Habsburg Birodalmat 1741 őszén a magyar nemesi *insurrectio* mentette volna meg, a pontos pénzügyi adatokat megvizsgálva súlyos igazságokra bukkanhatunk. Már Marczali Henrik szerint is:

Igaz, hogy Magyarország ad gabonát és zabot, de a zsold az angol subsidiumokból és az osztrák adókból telik... A monarchiának eddig béke idején igen csekély volt a serege. Károly császár halálakor alig állott 20, 000 ember harckészen. Nem is igen lehetett több, mert a jövedelem legnagyobb részét a rendek foglalták le a magok részére, és a mi kevés megmaradt, megemésztette azt az udvari pompa. Nem is viselhetett a bécsi udvar háborút másként, mint a tengeri hatalmaknak, Angliának és Hollandiának subsidiumaival. Ez a pénzügyi függés pedig maga után vonta a politikait is, mit Mária Teréziának alkalmá volt többször is igen fájdalmasan érezni.⁴⁵

És valóban, az Angliától 1741 és 1748 között kapott és az Egyesült Tartományok által ígért pénzsegély komoly segítségnek bizonyult: a 29 984 000 osztrák forintnak megfelelő juttatás a fönti időszak folyamán a birodalomban beszedett hadiadóknak (contributio) csaknem felét, a teljes

⁴⁴ PRO, SP 80/151; 1742. május 17.

⁴⁵ Marczali Henrik: *Mária Terézia 1717-1780* (Budapest 1891, reprint Maecenas, Budapest 1987), 139-141. o.; az angol szubvenciók jelentőségéről a század első felében lásd még Gustav Otruba: „Die Bedeutung englischer Subsidien und Antizipationen für die Finanzen Österreichs 1701 bis 1748”, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 51 (1964)

bevételeknek pedig több mint 1/5-ét tette ki,⁴⁶ és több volt, mint a Magyarország által 1740-48 között fizetett *contributio* összege (20 178 919 forint).⁴⁷

A jelentős segítség mellett ugyanakkor az egymást követő szubvenciószerződések, részben az ellenzék nyomására, részben pedig a kormányzat rossz tapasztalatai okán, egyre szigorúbbak voltak a tekintetben, mire voltak a pénzek költhetők.⁴⁸ Az összegek irányítása és a kifizetések időnkénti visszatartása,⁴⁹ jöllehet nem volt szokatlan, nem tett jót az amúgy sem felhőtlen kapcsolatoknak a Habsburgokkal. Az angol flotta valamint a szövetségesek ellátására fordított egyre hatalmasabb összegek pedig, melyek már a spanyol örökösödési háborúban is elképesztették a korabelieket, nyugtalan reakciókat váltottak ki Angliában. A költségvetés, a század első felében megtörtént konszolidáció után, a spanyolokkal folytatott haditengerészeti és gyarmati küzdelem, a Németország nyugati felében tevékenykedő angol csapatok költségei és a szubvenciók nyomán 47 millió fontról 76 millióra növekedett.⁵⁰ Anglia 1741-48 között a Habsburgok mellett Hannover, Hessen-Kassel, Szászország, Bajorország, Braunschweig-Wolfenbüttel, Köln, Mainz, Dánia, Oroszország és Szavoja-Szardínia uralkodóinak juttatott, összességében több mint 11 millió fontot szubvencióként.⁵¹ A patrióta közvélemény szemében, csakúgy, mint később a hétéves háborúban ezek a szubvenciók jelentették a *National Debt* növekedésének fő okát. De, jöllehet a fenti összeg duplája volt a spanyol örökösödési háborúban kifizetettnek, az állami kiadásoknak csak kb. 9%-át tette ki.⁵² A háború költségein belül a hadseregek, különösen a tengeri

⁴⁶ Dickson: *Finance and Government...*, II. kötet, 100 és 160. o.

⁴⁷ I.m., 399. o.

⁴⁸ Az osztrák udvar az 1744-es négyes szövetség (Anglia, Hollandia, Ausztria és Szavoja-Piemont) megkötése után elsősorban a Monarchia birodalmi és itáliai érdekeltségeire koncentrált, nem kevésbé elhanyagolva az Osztrák-Németalföld angol és holland szempontból nagyobb jelentőségű, a francia katonai erő fényében azonban kétes értékű védelmét.

⁴⁹ 1748-ban az utolsó 100 000 fontnyi összeget egészen addig visszatartották, míg bizonyítékok nem érkeztek arról, hogy a szerződésben előírt számú csapatok a megkívánt helyszínre, az Osztrák Németalföldre érkeztek.

⁵⁰ John Brewer: *The Sinews of Power...*, 32. o.

⁵¹ Dickson: II. köt., 391. o.

⁵² Egészen pontosan 11 187 190 font sterlinget, lásd Dickson: *Maria Theresia*, II. köt., 172. o.; ez annak fényében, hogy pl. az osztrák *összkiadások* az 1745-ös csúcspontban is csak kb. 3 millió font sterlingnek megfelelő összeget tettek ki, elgondolkodtató adat.

hadviselés költségei, sokkal látványosabban nőttek, mint azt a kortársak gondolták.

A főnti tényezők, az osztrák örökösödési háború kétértelmű szövetségi tapasztalatai, az angol szubvenciók látható haszna, ugyanakkor a szövetségesek bizalmának megrendülése, 1747-48 ijesztő francia sikerei a Németalföldön és a csak halasztó jellegű aacheni béke (1748) paradigmaváltást sürgettek az angol udvarban. A XIV. Lajos korabeli és spanyol örökösödési háború időszakának francia fenyegetését idéző külpolitikai szituáció az addig töredékesen és következetlenül alkalmazott brit külpolitikai elképzelések szisztematizálásának szükségét sugallták. Ezt egy talán kevésbé ismert, de annál befolyásosabb angol lord, Newcastle hercege, Thomas Pelham-Holles végezte el.⁵³ A herceg, a dicsőséges forradalom és a protestáns örökösödést támogató whig gerontokrácia egyik befolyásos családjának képviselőjeként, 1724-től kezdve töltött be kormányzati pozíciókat – Walpole első miniszersége alatt kissé háttérbe szorítva, 1744 és 1756 között azonban már mint államtitkár, 1757 és 1762 között pedig mint a kincstár első lordja. Államtitkári tevékenységének eredménye lett a brit kontinentális külpolitikának a *Grand Alliance*, tehát egy kontinentális szövetségi politika szellemében történő külpolitikai doktrínába foglalása, egy a kor viszonyai között koherensnek nevezhető külpolitikai stratégia kialakítása. Ebben, ha nem is tudományos alapossággal, egyéb elemek mellett a szubvencióknak is megvolt a maguk, magától értődő helye és szerepe. A történelem fintora, hogy a XVIII. század közepére e kivételesen következetes elképzelés megvalósítása már politikai anakronizmusként, nem pedig elismerésre méltó teljesítményként jelentkezett.

*

A kor politikai köztudatában és szóhasználatában csak „Old System”-ként emlegetett elképzelés részben a már korábban is használt és a közvélemény körében is elfogadott külpolitikai sztereotípiákra és terminológiára támaszkodva született meg.⁵⁴ Alapelveit tekintve, csakúgy, mint a populáris „tengeri” stratégia, egyszerű föltételezésekből indult ki, melyeket négy

⁵³ Politikusi jellemrajzát lásd Reed Browning: *The Duke of Newcastle* (Yale UP 1975).

⁵⁴ A doktrína szélesebb értelemben vett politikai háttéréhez lásd H. M. Scott: „The true principles of the Revolution: The Duke of Newcastle and the idea of the Old System”, in Black (szerk.): *Knights Errant*, 55-91. o.

pontban lehetne összefoglalni: első és legfontosabb funkciója a Franciaország – illetve a Bourbon hatalmak – elleni küzdelem föltételeinek megteremtése volt; másodsor, az első pont célkitűzését a *Grand Alliance* mintájára a főbb franciaellenes erőkkel (elsősorban az Egyesült Tartományokkal, a Habsburg-Monarchiával, később Oroszországgal) kötött szerződések révén, aktív kontinentális politikával akarta elérni; harmadszor, az elképzelés mögött a francia expanzióval szembeni katonai „barrier” ideája állt; és utoljára, de nem utolsó sorban, a III. Vilmos és Marlborough korabeli hagyományokra tekintett vissza útmutatásért. Newcastle herceg meggyőződése szerint az 1715-1740 közötti tartózkodó és bizonytalankodó angol külpolitika a valós angol érdekektől való elfordulást jelentette, és a századforduló hagyományainak felélesztése az ország alapvető érdeke volt. E hagyományok és fönntartásuk egyik legfontosabb eszköze, a szubvenciók mellett Newcastle így érvelt Lord Hardwicke lordkancellárnak 1748 novemberében:

Mert ha régi szövetségeseinket, annyi új [szövetséges] megnyerésével, amennyi csak lehetséges, támogatni tudjuk a Kontinensen, és Franciaország látja ezt, ha bármikor kenyértörésre viszi Angliával [a dolgot], olyan veszélyeknek teszi ki kereskedelmét és tengeri erőit, mint amelyeket ebben a háborúban [az örökösödési háborúban] oly fájoan érezhetett, [és] sem Franciaország sem pedig Poroszország nem törekszik majd a béke felrúgására. Szövetségeseink támogatása alatt nem azt értem, hogy a királynak [II. Györgynek] bármi áron meg kellene ezt tennie, hacsak nem azokkal az elhanyagolható összegekkel, melyeket erre a célra [áldoz]. A lényeg az, hogy szövetségeseink, elsősorban Hollandia, és Magyarország királynője [ti. Mária Terézia] lássák: a király mindenre elszánt a régi szövetség és rendszer fenntartása érdekében.⁵⁵

Az Egyesült Tartományok stratégiai-gazdasági jelentőségét Anglia számára nem kell részleteznünk. III. Vilmos uralkodása és a rövid dinasztikus kapcsolat óta a két ország között továbbra is meglévő, elsősorban gazdasági feszültségek, ha nem is szűntek meg, alárendelődtek a francia fenyegetés politikai realitásának. A Habsburg-együttműködés szintén a két állam XIV. Lajos elleni közös föllépésén, illetve a Franciaország által az Osztrák-Németalföldre jelentett fenyegetésen alapult. Anglia és Ausztria kapcsolatai azonban sajátos jelleggel is bírtak: a két ország között nem voltak

⁵⁵ British Library, Additional Manuscripts, Newcastle Papers (BL Add.) 35410, 86-87 fólió.

dinasztikus, sem kulturális, de még túlságosan nagy mértékű gazdasági kapcsolatok sem, politikai partnerségük mindig is a XVIII. századi erőegyensúly által létrehozott „érdekszövetség” maradt. Ahogyan azt John Campbell az európai államrendszerről írt munkájában 1750-ben írta:

... az Ausztia-ház, mint a Németalföld szuverénje, érdekei ezen család és Európa számára a legnagyobb fontossággal bírnak. [Ausztia] e provinciák birtoklása révén lesz a Tengeri Hatalmak természetes és örökös szövetségese [natural and perpetual Ally], melyek soha nem mulasztották el, hogy a legnagyobb készséget mutassák érdekeinek védelmében.⁵⁶

A XVIII. század relatív, vagy gyorsan relativizálódó érdekei közepette azonban a diplomáciai koordináció még a *Grand Alliance* eredeti tagjai között is nehéznek bizonyult. A spanyol örökösödési háború befejeztével, amikor az Utrecht-Baden-Rastatti békeszerződések, értelmében a valamikori Spanyol-Németalföld az osztrákok kezére került, a három ország közötti érdekközösség rendkívül erősnek tűnt. Az 1715-ös „határszerződés” (Barrier Treaty) megkötésétől kezdve Anglia, Hollandia és a Habsburg Monarchia közösen fedezte az immáron Osztrák-Németalföldnek nevezett területen Hollandia védelmére felállított határvédelmi erődök személyzetének és felszerelésének költségeit, valamint további szerződésekben rendezte a területen a vámok és illetékek szedésének rendjét is.⁵⁷ Ahogyan Newcastle azt Keith bécsi követnek írta:

... Őfelsége [II. György] a határszerződést a tengeri hatalmak közötti egység *Lieu*-jának [megtestesítőjének], vagy cementjének tartja... [Osztrák Németalföld] olyan területnek tekintendő, ahol mindhárom félnek megvannak a maga érdekei; barriert jelent Nagy-Britannia és Hollandia számára, valamint kapcsolatot és „kommunikációs” [lehetőséget] mind Németországgal, mind pedig Ausztriával ...⁵⁸

Az 1748-49-ben e szoros érdekszövetség újjáélesztéséről Newcastle által táplált reményeknek Hollandia esetében az 1747-es „forradalom” adott alapot. Az 1702-től hatalmon lévő régenstanács eltávolítása és az Orániai-

⁵⁶ John Campbell: *The Present State of Europe. Explaining the Interests, Connections, Political and Commercial Views of its Several Powers...*, pamflet (London 1750), 208. o.

⁵⁷ A szerződés pontos szövegére lásd *A Collection of all the Treaties... Between Great-Britain and Other Powers ...* (London 1785, reprint New York 1969), 148-173. o.

⁵⁸ PRO, SP/80/193, Newcastle Keith-nek, 1754. március 1.

dinasztia, valamint a *Grand Alliance* eszméjéhez kötődő politikusok, köztük az ifjabb William Bentinck hatalomra kerülése látszólag igazolta ezeket a várakozásokat. Hamarosan azonban nyilvánvalóvá vált, amint azt az 1747-48-as francia sikerek már jelezték, hogy az Egyesült Tartományok a folytatódó gazdasági problémák árnyékában legfőljebb ideológiai támogatást tud nyújtani, katonai-anyagi jellegt viszont nem, az angol tervek realizálásához.⁵⁹

Nem volt híján ellentmondásoknak és nehézségeknek az angol-osztrák viszony sem. Az 1716-30 közötti hűvös, időnként már-már ellenséges viszony után az 1731-es második bécsi szerződés ugyan fölmelegítette a kapcsolatokat, de a szövetség alapjának tekintett érdekek, illetve azok diverzitása, magukban hordozták a későbbi szakítás magyarázatát is. A szerződés ötödik cikkelyében például sikerült tisztázni az 1722-ben az Osztrák-Németalföldön alapított Ostende Társaság körül kirobbant vitákat⁶⁰ – Ausztria a Schelde folyó megnyitásával és saját tengerentúli társasággal kívánta kikerülni a számára 1715 óta kedvezőtlennek lett angol vámokat és illetékeket – és elindítani azt a folyamatot, mely az 1737-52 közötti angol-osztrák kereskedelmi tárgyalásokhoz, majd az örökösödési háború kirobbanásakor az 1741-es és 1744-es újabb szövetségi szerződésekhez vezetett.⁶¹ Az Egyesült Tartományok hanyatlásával, különösen az aacheni béke után, Newcastle frissen formálódó „régí rendszere” (Old System) egyre inkább a Habsburg-kapcsolatokra helyezte a hangsúlyt.

A föltételezett érdekközösségre alapozó elképzelések érzékeltetésére jó példa a kereskedelmi tárgyalások esete és menete.⁶² Az Osztrák-Németalföld helyzetének, Anglia szerint a régi, Ausztria szerint új szempontok szerinti rendezése mindkét oldalon túlzott elvárásokat eredményezett: Anglia, a stratégiai-védelmi eredmények mellett, textil-, és közvetítőkereskedelmének föllandulását, Ausztria pedig a tengerentúlról származó import és az Osztrák-Németalföld vám- és illeték-problémáinak

⁵⁹ Scott: „The True Priniciples”, 68. o.

⁶⁰ Black: *A System of Ambition?*, 323-324. o.; McKay – Scott: *The Rise of the Great Powers*, 122-128. o.

⁶¹ Az örökösödési háború alatt kötött szövetségi illetve az 1741-50 között kötött szubvencioszerződésekről lásd Dickson: *Maria Theresia*, II. kötet, 392-393. o.

⁶² A kereskedelmi tárgyalások részletes leírását lásd P. G. M. Dickson: „English commercial negotiations with Austria, 1737-1752”, in A. Whiteman – J. S. Bromley – P. G. M. Dickson (szerk.): *Essays in Eighteenth Century History Presented to Dame Lucy Sutherland* (Oxford 1973), 81-112. o.

kedvező rendezését valamint távoli provinciájának jobb hasznosítását remélte. Amikor egy 1743-as szerződésvázlat például megnyitotta volna a hagyományosan zárt magyar piacot is (!) az angol áruk előtt, James Porter kereskedelmi és Thomas Robinson bécsi rendes követ így írt:

A nagy és legfontosabb változás a hatalmas és eddig ismeretlen királyság [Magyarország] megszerzése, minthogy az osztrákok mesterkedése és annak az országnak a teljes kirekesztése [oda vezetett, hogy] olyannyira elrejtett és elveszett [lett], mintha soha nem is létezett volna.⁶³

Robinson egyenesen „új Perunak” nevezte Anglia számára a Habsburg Monarchiát, és a mellett érvelt, hogy a megélénkülő kereskedelem egyetlen éves jövedelme megtérítette volna az 1741-42-ben Ausztriának juttatott szubvenciók költségeit.⁶⁴ Ezek a remények, nem kevésbé az angol föltételek elfogadhatatlansága miatt, nem sokáig éltek. A kereskedelmi tárgyalások hamarosan a kapcsolatokat javítani igyekvő, de éppen ellentétes hatású angol politikai törekvések örvényébe kerültek, és nagyban hozzájárultak azok sikertelenségéhez.

Az örökösödési háborúban tanúsított angol diplomáciai magatartás – mind a breslaui (1742) mind pedig a drezdai (1745) osztrák-porosz békét az az Anglia „közvetítette”, aki mindig is szorgalmazta Szilézia föladását, és aki Aachenban is (1748) Habsburg-szövetségese szándékai ellenére írta alá a béke előzetes szövegét –, valamint a szubvenciók politikai címkézése és a kereskedelmi kérdések megoldatlansága 1748-ra kényelmetlen helyzetbe hozta a szövetségeseket. Ausztria kiábrándultságát és az angol elégedetlenséget az aacheni béke után Newcastle által indított angol diplomáciai offenzíva szerette volna semmissé tenni. Ennek első lépéseként a II. György, Newcastle, William Bentinck holland főminiszter és Münchhausen báró (II. György hannoveri főminisztere) közös terve, az ún. „birodalmi választási tervzet” (Imperial Election Scheme) lett volna hivatott a területi veszteségek során csorbát szenvedett osztrák tekintély helyreállítására.⁶⁵ A „választási tervzet” érdekében szükséges birodalmi

⁶³ PRO, SP/80/161, Robinson és Porter Lord Carteret-nek 1743. december 27-én; lásd még Dickson: „English commercial negotiations”, 95. o.

⁶⁴ I.m., 103. o.

⁶⁵ A „birodalmi választási tervzet” célkitűzése József főherceg (a későbbi II. József) „római királlyá” koronázása volt. Ez, Lotharingiai Ferenc halála után, gyakorlatilag biztosította volna a Habsburg-ház számára a császári trónt. A terv megvalósulásához a

szavazatok megvásárlását és a választófejedelmek jóakarátának hosszú távra való megnyerését a Bajorországnak, Szászországnak és a rajnai választónak békeidőben fizetett szubvenciók biztosították (volna).⁶⁶

A tervezet kapcsán Anglia ismét a XVIII. századi erőegyensúly-politizálás legnehezebb terepén, a Birodalom ügyeibe bonyolódva találta magát. Már nem csak a *Grand Alliance* fölélesztéséről volt szó, hanem egyre inkább arról is: Poroszország megerősödése után kié legyen a hangadó szerep Németországban. A Birodalom-béli aktivitást ugyanakkor nem csupán a megromlott szövetséges kapcsolatok, hanem az ősellenség Franciaország tevékenysége is indokolta. A választási tervvel párhuzamosan, annak ellensúlyozásaként, a franciák ismét „nagylelkű” szubvenció-osztogatásba kezdtek.⁶⁷ Ezzel kapcsolatos félelmeiről Newcastle így írt:

Ha [a franciák] tovább folytatják a Kontinens országainak felvásárlását, akkor, miután megvásárolták azokat, akik megvásárolhatók, megkapják majd a többieket félelemből; ezután pedig Franciaország nyugodtan juthat arra a következtetésre, hogy olyan módon kezelhet bennünket, ahogyan csak akar, anélkül, hogy mi szembe mernénk szállni velük, és ezáltal természetesen kockázat nélkül bocsátkozhat egy újabb háborúba; míg ha rendelkezünk valamiféle elfogadható [szövetségi] rendszerrel [úgy az visszatárhajta őket].⁶⁸

birodalmi választói tesület 2/3-os többsége (a kilenc választóból hatnak a szavazata) szükségeltetett. A szükséges szavazatokat (a szász, a bajor és rajnai választóét) az angolok szubvenciók révén szerették volna biztosítani. Erről lásd Reed Browning: „The British orientation of Austrian foreign policy, 1749-1754”, *Central European History* 1 (1968); uő.: „The Duke of Newcastle and the Imperial Election Plan, 1749-1754”, *Journal of British Studies* VII (1967).

⁶⁶ A tárgyalások kitűnően dokumentáltak Sir Robert Keith bécsi követ és az angol miniszterek levelezésében, lásd PRO, SP/80/182-195; a szubvenciók fejében nem csupán szavazatokat, hanem szükség esetén katonákat is kapott volna Anglia, lásd C. W. Eldon: *England's Subsidy Policy Towards the Continent during the Seven Years' War* (Philadelphia 1938), 162-163. o.

⁶⁷ Franciaország hagyományos szubvencionáltjai voltak: Genova, Liège, Szászország, Bajorország, Bayreuth, Köln, Mecklenburg, a Rajnai Választófejedelemség, Württemberg és Zweibrücken.

⁶⁸ Newcastle Hardwicke lordkancellárnak, 1749. augusztus 25-én, idézi D. B. Horn: „The cabinet controversy on subsidy treaties in time of peace, 1749-50”, *The English Historical Review* XLV (1930).

A „régí rendszer”, Ausztria húzódozásának eredményeképpen, hamarosan a lehetséges szövetségesek föl kutatása mellett a megszerezhető hadseregek föl kutatásának eszközévé is vált.⁶⁹ Ennek támogatására, mintegy dióhéjban össze is foglalva a kormányzati „stratégia” lényegét, Newcastle így vélekedett:

„...a tengeri haderő bármilyen erős is legyen, ha nem segíti legalább látszólag egy kontinentális hadsereg, semmire sem való... Franciaország fölénk kerekedik, ha nincs mitől tartania a szárazföldön;... mindig is azt tartottam, hogy hajóhadunknak meg kell védenie szövetségeinket a Kontinensen; azok pedig [ti. a szövetségesek], elvonván Franciaország erőforrásait, segítségünkre vannak tengeri felsőbbségünk fenntartásában.”⁷⁰

Részben Mária Terézia ellenérzései, részben pedig a diplomáciai-politikai pályájának kezdetén tartó, de egyre befolyásosabb Kaunitz újszerű gondolkodása miatt a választási tervet 1753-54-re elsüllyedt az egyre csak húzódo és bonyolódó tárgyalások mocsarában. Bécs érdekeire immáron inkább a Sziléziát már elhódító és a Birodalomban egyre nagyobb tekintéllyel rendelkező Poroszország, mintsem Franciaország jelentette a legnagyobb veszélyt. Miután a kereskedelmi tárgyalások sem hoztak eredményt a vitás németalföldi kérdésekben, Newcastle a rendszer kiszélesítésével próbálkozott, egy még a *Grand Alliance*-nál is szélesebb franciaellenes szövetség, egy kollektív biztonsági rendszer⁷¹ létrehozásával. Lord Holdernessee északi államtitkár 1755. február 14-én így írt Keith bécsi követnek:

... arra utasítom Önt, Öfelsége parancsára, még egyszer próbálkozzék megértetni annak az abszolút szükségességét a birodalmi miniszterekkel [Mária Terézia minisztereivel], hogy szükséges valamiféle, a szövetségesek további együttműködése és egy európai rendszer fenntartására szolgáló tervet egyeztetése Öfelségével [II.

⁶⁹ Scott: „The True Principles”, 58. o.; C. W. Eldon: *England's Subsidy Policy towards the Continent During the Seven Years' War* (Philadelphia 1938), 15-16. o.

⁷⁰ Newcastle, Hardwicke-nak 1749. szeptember 2-án, in Philip C. York (szerk.): *The Life and Correspondence of Philip Yorke, Earl of Hardwick* (3 vols., Cambridge 1913), II. kötet, 23. o.

⁷¹ Black: *System of Ambition*, 206. o.; Horn, D.B.: „The Duke of Newcastle and the Origins of the Diplomatic Revolution”, in *The Diversity of History. Essays in Honour of Sir Herbert Butterfield* (ed. by J.H. Elliot – H. G. Koenigsberger, London 1970), 245-268. o.

Györggyel] Azok a szubvenciószerződések, melyeket Öfelsége Lengyelország királyával [a szász választóval], és a bajor választóval kötött, hamarosan lejárnak, és ezek az uralkodók mindketten folyamodtak Öfelségéhez azok megújításáért. És bármilyen nehézségekbe is ütközzék is Öfelsége számára békeidőben szubvenciószerződéseket kötni, lehetőség volna őt egy ilyen kezdeményezés elfogadására bírni, ha azok által valamiféle széles alapokon álló védelmi rendszer nyerhető.

A legfontosabb most a szentpétervári udvar felé való megfelelő lépések megtétele, amely nélkül valószínűleg lehetetlenség lenne egy szilárd és tartós rendszer létrehozása...

... de nem kell elrejtennem Ön elől, hogy ez az egész tervezet teljes egészében a bécsi udvar tengeri hatalmakkal szemben a határ[szerződés] ügyében tanúsított magatartásától függ. Mert hogy az nem rendeződik azok [a tengeri hatalmak] megnyugtatására, elképzelhetetlenné válik ebben az országban [Angliában] olyan politika folytatása, mely szavatolhatná a Kontinens biztonságát.⁷²

A rendszer teljessé tételéhez két olyan lépésre volt szükség, mely meggyőzhette volna az ingadozó szövetségeseket, illetve magatartásuk Angliára nézve hátrányos következményeit semlegesíthette volna. Az elsőben fölgyorsították a már 1751 óta tartó angol-orosz tárgyalásokat.⁷³ Oroszország bevonásával az angolok elsősorban a Hannover keleti határait fenyegető Poroszországra igyekeztek nyomást gyakorolni. Charles Hanbury-Williams 1755 őszére sikerrel is járt, a szerződés tervezetében – igazolván, hogy az angol pénz nemcsak katonák, hanem diplomataik megvásárlására is kitűnően alkalmas – 100 000 (illetve háború kitörése esetén 500 000) font sterlinges szubvencióval támogatva meg az orosz ingadozást.⁷⁴ Ez a most már kézzelfogható közelségbe került orosz fenyegetés pedig rábírta II. Frigyes porosz uralkodót a második lépés megtételére: 1756. január 16-án a Westminster-ben aláírta az angolokkal azt a konvenciót, mely Hannover határainak garanciáját és a Német-Római

⁷² SP/80/195, 36-41 főlíó.

⁷³ Az angol-orosz kereskedelmi szerződés (1734) már jelezte, hogy a két ország közös érdekei, legalább annyira mint az angol-osztrák érdekek, magasabb szinten is manifesztálódhattak. Az 1747-es angol szubvenció pedig, mely a Németalföld megsegítésére „vásárolt” csapatokat, bár későn, de megmutatta, hogy milyen kézzelfogható hasznát lehetett volna venni az egyre jelentősebb orosz katonai potenciálnak. Lásd McKay – Scott: *Great Powers*, 176-177. o.

⁷⁴ A tárgyalásokra lásd PRO, SP/91, 46-64 és D. B. Horn: *Charles Hanbury Williams and European Diplomacy 1747-58* (London 1930).

Birodalom pacifikálását célozta.

E diplomáciai offenzíva azonban az *Old System* kiterjesztésével és megszilárdításával szemben éppen annak összeomlását hozta. II. Erzsébet cárnőnek az angol szerződéssel nem Németország pacifikálása volt a célja, hanem Poroszország erejének és ambícióinak megtörése, így az 1755 őszi megállapodást soha nem ratifikálták. Az osztrákok a kereskedelmi tárgyalások eredménytelensége és a választási tervezet bukása után, bár az angol-orosz szerződést még üdvözölték, végleg megbizonyosodhattak arról, hogy Anglia nem támogatja őket terveikben Szilézia visszaszerzésére és a porosz befolyás visszaszorítására. Kaunitz tervezete egy Franciaországgal kötött szövetségre így végleg zöld utat kapott.⁷⁵ Anglia diplomáciai régi rendszere akkor lett *idée fixe* a brit külpolitika és direktora számára, amikor alkotóelemei már vagy meggyöngültek, vagy pedig érdekeik diverziója miatt nem tölthették be a nekik szánt szerepet. Ahogyan Horatio Walpole, a nagy első-miniszter diplomata fia félelmeit már 1751-ben megfogalmazta:

Nem vagyok ellensége a korábbi nagy szövetségeknek; tudom, hogy megmentették Európát és ezt az országot... Mint ahogy nem hagynám cserben vagy bántanám meg azokat a hatalmakat, amelyek oly buzgón és hatékonyan csatlakoztak hozzánk a közös ügy nagy szövetségeiben. De sajnos az országok, amelyek ezeket a szövetségeket kötötték, annyira meggyöngültek és kimerültek, hogy ez megakadályozza őket a korábbiakhoz hasonló komoly erőfeszítések megtételében az ellen a Franciaország ellen, mely újra régi erejét mutatja.⁷⁶

Hiábavaló volt a békeidőben adandó szubvenciók kiharcolása az ezt hagyományosan ellenző parlamentben,⁷⁷ a *casus foederis* sorozatos félreértelmezése nem csak az *Old System* alapjainak esetleges kiszélesítését, de még a régi szövetségesek megnyerését is lehetetlenné tette. Az 1755-56-

⁷⁵ W. J. McGill: „The roots of policy: Kaunitz in Vienna and Versailles, 1749-1753”, *Journal of Modern History* 43 (1971), 228-244. o.; A. R. von Arneth: *Geschichte Maria Theresia's*, IV. kötet, 343-461. o.

⁷⁶ „Observation upon the present system of foreign affairs”, 1751 november, in William Coxe: *Memoirs of Horatio, Lord Walpole* (London, 1802-es kiadás), 392. o.

⁷⁷ A kabinet olyannyira komolyan vette a közvélemény meggyőzését, hogy az 1755-ben megkötött hesseni és a soha nem ratifikált orosz szerződéseket is megjelentette pamflet formájában: *Treaty between His Britannic Majesty, and the Landgrave of Hesse-Cassel, Signed at Hanover, June 18, 1755*, London; és *Treaty Between His Britannick Majesty and Her Imperial Majesty of all the Russias, together with the Four Separate Articles belonging thereto. Signed at Moscow, December 11, 1742*, London.

os „diplomáciai forradalom” a hagyományos európai szövetségi rendszert feje tetejére állító fordulata egyben az angol külpolitikai rendszer gyakorlati politikájának bukását is jelentette. Bár a szövetség elméleti alapjai túléltek az elkövetkezendő háborút, ez a szakítás a század hátralévő részére visszavonhatatlanul eltávolította egymástól a volt szövetségeseket.⁷⁸ Anglia XVIII. századi háborúi közül a legsikeresebbet, a hétéves háborút egy új szövetséggel az oldalán, de korábbi küzdelmeihez hasonló körülmények között kellett megvívnia. Bár szubvenciói csábítása nem pótolhatta szövetségi politikájának gyöngeségeit régi partnereivel szemben, a Szigetország pénzügyi erejének hatékonyságát a hétéves háború is igazolta.

Egy össz-európai biztonsági rendszer létrehozása helyett Anglia gyakorlatilag szövetségi rendszer nélkül – Poroszországgal tényleges szövetségi szerződés nem kötött, a hollandusok pedig semlegesek maradtak a küzdelemben –, csak a defenzív célokat szolgáló westminsteri konvenció és a Poroszországgal 1758-61 között, évente megújított szubvenciószerződések révén védhette Hannovert és kontinentális érdekeit. Szövetségei számának drasztikus csökkenésével a szubvencionált államok száma is csökkent,⁷⁹ így a szubvenciók szerkezete is egyszerűbbé vált. Mindezen tényezők hozzájárultak ahhoz, hogy Poroszország rekordnagyságú, évi 670 000 font sterlinget kitevő pénzügyi támogatásban részesült és 2 680 000 fontos „összjövendelmével” megközelítette az osztrák örökösödési háborúban Ausztria által élvezett juttatásokat. II. Frigyes az angol támogatásból 104 millió talléros háborús költségeinek 19%-át fedezhette.⁸⁰ Anglia 1756 és 1763 között, a tovább emelkedő háborús költségek és állami kiadások mellett, valamivel több, mint 9 millió fontot költött szubvenciókra – kevesebbet, mint az osztrák örökösödési háború időszakában.⁸¹

A hétéves háború időszakának még két olyan momentuma van, mely vizsgálatunk szempontjából érdekes. Az egyik az idősebb William Pitt

⁷⁸ Horn, D.B.: „The Duke of Newcastle and the origins of the diplomatic revolution”, in *The Diversity of History. Essays in Honour of Sir Herbert Butterfield* (ed. by J.H. Elliot – H. G. Koenigsberger, London 1970).

⁷⁹ Anglia a hétéves háború folyamán Hannoveren és Poroszországon kívül csak Braunschweig-Wolfenbüttelnek és Hessen-Kasselnek, illetve a háború utolsó évében Portugáliának juttatott szubvenciókat. Lásd Eldon: *England's Subsidy Policy*, 162-163. o., Dickson: *Maria Theresia*, II. köt., 395. o.

⁸⁰ Dickson: *Maria Theresia*, II. köt., 173. o.

⁸¹ A pontos összeg 9 291 522 font sterling volt, ez az összes állami kiadások 7,3%-át tette ki. Lásd *uo.*, 172. o.

tevékenysége és a neve köré szövődő mítosz, a másik pedig III. György trónralépése. A Pitt – 1757-1761 között északi államtitkár – nevéhez kötött, rendkívül eredményes küzdelem Franciaország illetve mindkét Bourbon hatalom ellen, valamint a személye köré szőtt legenda sok szempontból félrevezető.⁸² Pitt politikusi nagyságának záloga, azon túl, hogy kitűnő belpolitikai taktikázással sikerült megszereznie a Parlament és a politikai közvélemény aktív, és még az őt nem titkoltan ki nem állható II. György hallgatólagos támogatását is, gyakorlatilag a szigetország külpolitikájának csak egyetlen, lényegében hangsúlybeli változásában rejlett. Az 1740-es években és az 1750-es évek elején a parlamenti ellenzék hangadójaként még nagyrészt a szubvenciók és a hannoveri külpolitizálás ellen szónokló Pittnek a Poroszországnak nyújtott, minden addiginál nagyobb anyagi segítség indoklásakor sikerült elkerülnie annak a látszatát, hogy az összegeket közvetlenül Hannover védelmére kell fordítani. Az amerikai érdekek kihangsúlyozása mellett az Ausztria, Franciaország és Oroszország ellen élet-halál harcot folytató „protestáns hős” – II. Frigyes – heroikus küzdelmének rendkívül látványos propagandával kísért segítése, időlegesen széles támogatottságot biztosított számára.⁸³ Katonai stratégiájának alapjait azonban semmiképpen sem nevezhetjük eredetinek vagy zseniálisnak, az a már a spanyol és osztrák örökösödési háborúkban többé-kevésbé hatékonynak bizonyult alapelveken nyugodott:⁸⁴ rajtaütések a francia partokon és a francia kikötők blokádja, egy „megfigyelő hadsereg” Németországban, melyet a szubvencionált államok hadseregei egészítenek ki, valamint erőteljes tengeri-tengerentúli hadműveletek. „Amerikát [ti. Kanadát] Németországban hódítottuk meg” – állította elhíresült mondásában Pitt 1762-ben. A szubvenciókat néhány évvel azelőtt elvből ellenző politikus véleménye azonban valójában éppen az *Old System* híveinek fölfogását igazolta. A kontinensen megvásárolt katonai erő, Hannoverhez kapcsolódó érdekek biztosításán túl, ha látványos katonai sikerekre a franciák ellen nem is volt elég, arra alkalmas volt, hogy biztosítsa a

⁸² Peters, Marie: „The myth of William Pitt, Earl of Catham, Great Imperialist. Part I.: Pitt and Imperial Expansion, 1738-63”, *Journal of Imperial and Commonwealth History* 21 (1993).

⁸³ Ennek részletes tárgyalását lásd Manfred Schlenke: *England und das Friderizianische Preussen* (München 1963).

⁸⁴ J. S. Corbett: *England in the Seven Years War. A study in Combined Strategy*, I-II., London 1918; Middleton, Richard: *The Bells of Victory. The Pitt-Newcastle Ministry and the Conduct of the Seven Years' War, 1757-1762* (Cambridge UP 1985).

tengerentúli expanzió stratégiailag igen fontos kontinentális *Hinterland*-ját és azt, hogy Franciaország esetlegesen Európában szerzett előnyeit később, a béketárgyalások folyamán, ne tudja Anglia tengerentúli szerzeményeinek ellensúlyozására használni.

A másik esemény, III. György (1760-1830) trónra kerülése, 1760-as belpolitikai generáció- és paradigmaváltás, valamint Pitt és Newcastle bukása jelentős külpolitikai következményekkel és az angol szubvenció-politika teljes megváltozásával járt.⁸⁵ Az új uralkodó Angliában született és nevelkedett, Hannover soha életében nem látogatta meg. Apja, Frigyes wales-i herceg halála után (1751) a még fiatal korú trónörökös körül kialakuló politikai csoport, melynek identitásában a whig és tory hagyományos szétválasztás már nem volt meghatározó, kezdetektől markánsan Hannover- és kontinentális-beavatkozás-ellenes politikát tett a magáévá. E csoport vezetője, III. György gyámja később pedig bizalmasa, Lord Bute, ebben a szellemben neveltette a trónörökösöt, és ez tette lehetővé, hogy 1760 után végre hivatalos rangra emelkedhessen az a patrióta beállítottságú doktrína, mely, mint láttuk, 1714 óta mindig is magának tulajdonította Nagy-Britannia valós érdekeinek képviselését.⁸⁶ Ebben, a politikai-személyi változásokon túl, mind a valóságban, mind pedig a propaganda szintjén, segítséget nyújtott az a pánikhangulat, amit a hétéves háború utolsó időszakában az államadósság nagysága váltott ki.⁸⁷

Poroszország számára éppen a legkritikusabb időpontban, 1761 végén, részben a közvélemény háborúval való melegegedettsége és a költségvetési hiány növekedése fölött érzett aggodalom, részben pedig III. György és Bute nyomására a parlament beszüntette a szubvenciók folyósítását II. Frigyesnek. Az angol-porosz szövetség fölbomlásának körülményei – az immáron végleg magára és pénzügyi segítség nélkül is maradt Poroszországot csak II. Erzsébet cárnő 1762-ben bekövetkezett halála és a poroszbarát III. Péter trónra kerülése mentette meg a teljes pusztulástól –, bár ezt a brit külpolitika irányítói egyelőre nem érzékelték, gyökeresen új

⁸⁵ Steven Watson, J.: *The Reign of George III, 1760-1815* (Oxford 1960); Black: *System of Ambition?*, 38-42. o.

⁸⁶ John Almon: *A Review of Lord Bute's Administration*, pamflet (London 1763); Brewer, John: *Party Ideology and Popular politics at the Accession of George III* (Cambridge 1976).

⁸⁷ 1756 és 1763 között az államadósság csaknem megduplázódott (77 millió fontról 133 millió fontra nőtt), és a közvéleményt heccelő pamfletek az állam pénzügyeinek összeomlásával riogattak, lásd pl. Brewer: *Sinews of Power*, 115. o.

külpolitikai környezetbe helyezték az országot, és jó időre megfosztották korábban alkalmazott diplomáciai eszközei használatának lehetőségétől.

A III. György trónraléptét és a párizsi békét (1763) követő időszak négy lényeges következménnyel járt Nagy-Britanniára nézve: döntően (negatívan) befolyásolta politikusainak nézetét a kontinentális szövetségeket illetve azok föltételeit illetően; jelentősen csökkentette Hannover szerepét az angol külpolitika alakításában; az angol-porosz viszony megmérgezésével egy negyed évszázadra negatív hatással volt Anglia diplomáciai lehetőségeit tekintve; és végül bevégezte azt a folyamatot, amelynek során a Szigetország tradicionálisan európai perspektíváit birodalmi, a gyarmatok révén az egész világra kitekintő fölfogás váltotta föl.

Nagy-Britanniától a rendkívüli sikereket hozó hétéves háború befejezése után Európa közvéleménye fokozott aktivitást várt. A porosz szövetség föladása után kibontakozási lehetőséget kínáló és látványos kísérlet az osztrák és hollandi szövetség régi-új alapokon történő fölélesztésére⁸⁸ 1762-63-ban azonban kudarcot vallott. A párizsi béke után, gyarmati-kereskedelmi hódításai révén, rövid időre éppen Anglia találta magát hegemon pozícióban. Hiába maradt az „Old System” gondolata meghatározó tényező az 1763 utáni bizonytalan belpolitikai helyzetben egymást gyorsan váltó *cabinet*-ek számára,⁸⁹ és hiába nyilatkozta III. György még az 1770-es évek elején is, miszerint:

Vallom, politikai alapelveim [III.] Vilmos király rendszerén nyugszanak; Anglia magát az osztrák udvarral és a [Hollandi] Köztársasággal összekötve tudja legbiztonságosabban ellensúlyozni a Családi Egyezményt [Franciaország és Spanyolország között 1733-ban, 1743-ban és 1761-ben], és ha ehhez még Oroszország is csatlakozna, a versailles-i udvar nem lenne abban a helyzetben, hogy ellenségeskedést kezdeményezzen⁹⁰

– a francia hegemonia veszélyét többé nem lehetett egy kontinentális szövetség alapjaként használni.

Jóllehet az angol-francia szembenállás és rivalizálás 1763 után folytatódott, sőt, még fokozódott is, egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy többé már nem a legfőbb kontinentális diplomáciai tényező. Anglia

⁸⁸ Scott: „The true principles”, 78-79. o.

⁸⁹ *I.m.*, 72. o.

⁹⁰ *The Correspondence of King George III. from 1760 to December 1783* (szerk. Sir John Fortesque, 6 kötet, London 1927-28), II. köt., 204. o.

szövetségét sem tradicionálisnak tekintett partnerei (Hollandia, Ausztria, Oroszország), sem a megsértett Poroszország, sem pedig egyetlen más állam sem tartotta szükségesnek illetve kívánatosnak. Ugyanakkor a Bourbon-fenyegetés klasszikus toposzán túl egészen az 1787-es hollandi válságig egyetlen jelentős kontinentális ügy (mint amilyen 1760 előtt a Németalföld, Hannover, vagy éppen az itáliai állapotok kérdése volt) nem került a brit külpolitika figyelmének középpontjába sem. A hétéves háború nyereségeinek megemésztése, a király és környezetének külpolitikai nézetei és a közvélemény pacifista nyomása azt eredményezte, hogy az „utálatos választófejedelemség”, mely „a brit nemzet vérért szívta”⁹¹ gyakorlatilag megszűnt külpolitika-befolyásoló tényező lenni. A békeidőben szubvenciók fizetését elutasító kormányzati elvek következetes alkalmazásával⁹² – retorikai szinten az elv már a század első harmada óta létezett – pedig egyszersmind egy olyan koncepció jelent meg az angol külpolitikában, amely az uralkodói nézetek és a külpolitikai realitások tükrében, a vágyott diplomáciai nyugalom mellett, nem sok kibontakozási lehetőséget ígért.⁹³ Angliának, amellet, hogy nem voltak ambíciói a Kontinensen, nem is volt mit ajánlania potenciális szövetségeseinek.

A Szigetország 1763-74 közötti „fényes elszigeteltsége” nem csupán egy már idejétmúlt gondolkodás továbbélésének tudatos-tudatlan következménye volt,⁹⁴ hanem egy olyan kétirányú folyamat eredménye, melynek során az angol belpolitika izolacionista tendenciái egyenlő szerepet játszottak az Anglia számára kedvezőtlenül alakuló európai erőviszonyokkal. A politikai figyelem, a belpolitikai fermentáció által keltett nyugtalanságot nem számítva, az amerikai gyarmatok ügyére és tengeri-kereskedelmi ügyekre összpontosult. Sem a politikai közvélemény, sem pedig a Parlament nem diktált semmilyen kifejezett külpolitikai doktrínát, ugyanakkor éppen tartózkodásával illetve szubvenciókat elutasító magatartásával behatárolta a diplomáciai lehetőségeket.

⁹¹ T. C. W. Blanning: „That horrid electrateor Ma patrie Germanique?, George III, Hanover, and the *Furstenbund* of 1785”, *Historical Journal* 20 (1977).

⁹² D. B. Horn: „The cabinet controversy on subsidy treaties in time of peace”, *English Historical Review* XLV.

⁹³ William Pitt második kormányzásának idején 1766-ban, a porosz aknamunka mellett éppen a szubvenciók adásának elutasítása játszott fontos szerepet abban, hogy nem jött létre az *Old System* alternatívájaként, az Angliát, Poroszországot, Oroszországot valamint Dániát és Svédországot tömörítő „Északi Rendszer”.

⁹⁴ H. M. Scott: *British Foreign Policy in the Age of the American Revolution* (Oxford 1990), 50-51. o.

Ennek negatív következményei hangsúlyozottan jelentek meg az amerikai kolóniák függetlenségi háborújának kirobbanásakor. Miután az 1760-as évek második felében az európai külpolitika gravitációs centruma Kelet-Európába (Lengyelország illetve a Török Birodalom ügyeire) helyeződött át, a revánsra készülő Franciaország is elszigetelt helyzetben találta magát. A tizenhárom gyarmat harca azonban kiváló diplomáciai lehetőséget kínált. Az angoloknak a háború folyamán (1774-83) a semleges hajózással szemben tanúsított magatartására válaszul a II. Katalin által életre hívott „fegyveres semlegesség ligája” csaknem egész Európát szembeállította Nagy-Britanniával, és a súlyos vereséget csak az angol-ellenes szövetség szervezetlensége révén sikerült elkerülni. Nyilvánvalóan tűnik ama meglátás igazsága, miszerint a XVIII. század egyetlen, brit vereséggel végződő háborúja éppen az amerikai függetlenségi háború volt, melyet Anglia szövetségesek nélkül vívott meg.⁹⁵ Anglia azonban sem nem akart, sem nem tudott kontinentális szövetségeseket szerezni. Az amerikai gyarmatok függetlenné válását a korszak logisztikai föltételei között semmi – még egy európai szövetséges sem – akadályozhatta meg, ugyanakkor az ország (megmaradt) kontinentális pozíciói nem rendültek meg. Gibraltárt sikerült megtartani, a negyedik angol-hollandi háború (1780-1784) a köztársaság teljes kudarcával ért véget, és Franciaországnak sem sikerült stratégiai jelentőségű eredményeket elérnie a tengereken, mi több, pénzügyei az összeomlás szélére sodorták. Az 1776 januárjában Hessennel kötött angol szubvenciószerződés a fentiek fényében gyakorlatilag egy kereskedelmi tranzakció szintjén maradt. Kontinentális konfliktus hiányában a katonavásárlási szerződésnek, azon túl, hogy morális szempontból az európai udvarokban a hesseni uralkodó viselkedése nem váltott ki túlságosan jó visszhangot, nem voltak jelentősebb politikai vonzatai.⁹⁶

*

⁹⁵ Az időszak diplomáciáját tekintve az alapvető mű H. M. Scott: *British Foreign Policy in the Age of the American Revolution* (Oxford 1990); lásd még McKay – Scott: *Great Powers*, 257-265. o.

⁹⁶ A hesseni katonavásárlások ügyéről lásd pl. Charles W. Ingrao: *The Hessian Mercenary State*, a fentiekre különösen 135-153. o.; e pénzügyi manőverek, melyek során 1776 és 1785 között Hessen 21 millió tallérnyi (kb. 750 000 fontnyi) bevételre tett szert, pikantériája, hogy a befolyt összegeket II. Frigyes külföldi hitelekbe és állampapírokba (így pl. brit államkötvényekbe) fektette, *ibid.* 145. o.; Hessenről lásd még pl. Gunst Péter: *M. A. Rothschild, a bankalapító*, 62-65. o.

Bár az 1714-1789 között kifizetett angol szubvenciók a brit politikai eszköztárban előkelő helyet foglaltak el, és a pénzügyi segélyezés politikája a XVII-XVIII. század háborúi után kézenfekvő diplomáciai megoldásnak tűnt, nem függetleníthette magát bel- és külpolitikai koncepcióktól. Európai dimenziókban minden olyan angol vélemény, mely a kontinentális kötelekek és szubvenciók szükségességéről vagy sürgősségéről szólt, 1815-ig csakis az angol-francia szembenállás keretei között volt értelmezhető. Nagy-Britannia esélyei egy (számára) *hasznos* kontinentális szövetség létrehozására tisztán a francia agresszivitás mértékétől függtek. Amikor II. Frigyes 1768-ban epésen megjegyezte: „Az angol rendszer? Az angoloknak nincsen rendszerük...”⁹⁷, az 1760 utáni angol külpolitika teljesítményét tekintve közel állt a valósághoz. A porosz uralkodó, aki a „hítségő Albion” 1761-62-es magatartása után nem sok szimpátiával viseltetett a csatornán túli politikai nézetek iránt, mégis talált valamit, amiben az angolok következetesek voltak: „Anglia szubvenciót fizet neked, és úgy tekint rád, mint egy zsoldosra, akinek, mihelyst elvégezted a rád bízott feladatot, azonnal felmondhat.”⁹⁸

Természetesen, bár 1713 és 1761-62 példája árulkodó, Anglia korántsem volt első a hítségésben és a látszólagos következtelenségben, sőt, mint láttuk, egy szokatlanul koherens külpolitikai doktrína keretei között tevékenykedett, egészen 1756-ig. A XVIII. század körülményei között a szövetségek törekénysége inkább a szabály, mintsem a kivétel volt. Az angol pénzsegélyek esetleges megszüntetése, bár talán látványosabb volt, semmivel sem jelentett nagyobb ámulást, mint például az egyes szövetségek katonai kötelezettségeinek lépten-nyomon előforduló fölruhása. A brit politikusok kezében a szubvenciók képlékeny és hatékony, szeretett és gyűlölt eszközzé formálódtak, melyek alkalmasak voltak szövetségesek megnyerésére illetve elvesztésére egyaránt. Anglia azért folyamodott a „pénz módszeréhez” a XVIII. század folyamán, mert az alternatív megoldások még nagyobb ellenállásba ütköztek, és mert – a megfelelő belpolitikai háttér és ellenőrző mechanizmus, illetve a szövetségesek körében mutatkozó igény következtében – hatékonynak bizonyult; a végcélokat tekintve pedig többnyire bevált. Az 1763-1792 közötti bizonytalankodás időszaka után 1792-1815 között az angol szubvenciók és

⁹⁷ Idézi Baugh: „Blue Water...”, 49. o.

⁹⁸ Idézi Hermann Kantorowicz: *The Spirit of British Policy* (németből ford. W. H. Johnston, London 1931), 45-46. o.

kölcsönök újra a kontinentális diplomácia nélkülözhetetlen eszközévé lettek, nem kis szerepet játszva az immáron minden korábbinál veszélyesebb francia hegemoniatörekvések megakadályozásában.

ADALÉKOK SZAPOLYAI BORBÁLA LENGYEL KIRÁLYNÉ TRÓNRAJUTÁSÁNAK ELŐZMÉNYEIHEZ ÉS URALKODÁSÁHOZ

REKETTYÉS MÁRIA
Miskolci Egyetem, Egyetemes Történeti Tanszék

A magyar uralkodó családok házasságkötései ékes bizonyítékai a keresztény Európa összetartozásának. Uralkodóink házassági politikája az európai normák szerint alakult az évszázadok során.

Az európai királyi családok egyik legjelesebbike a XIV. század végétől a XVI. század végéig a litván-lengyel Jagelló dinasztia volt. A Jagellók tekintélyét és legitimitását senki sem vonta kétségbe. Bevert szokás szerint elvárható volt egy lengyel királytól, hogy valamelyik uralkodó család leányával házasodjon. Krakkóban 1512-ben mégsem ez történt. Jagelló Zsigmond lengyel király, uralkodásának hatodik évében feleségül vette Szapolyai Borbálát, egy magyar főúri kisasszonyt.¹

A Szapolyai család nem dicsekedhetett nagy múltú, történelmi szerepet játszó elődökkel. A szerény vagyonú horvátországi kisnemesi família a Hunyadiaknak köszönhetette felemelkedését. Mátyás király támogatta a Szapolyaiakat a tekintélyes magyar arisztokratákkal szemben, elvárva ezért cserébe tőlük politikája odaadó támogatását.²

A Jagellók magyarországi országlása idején a Szapolyai család birtokainak nagyságát csak Corvin János herceg jószágainak mérete múlta fölül. A Szapolyaiak vagyonuk, országos méltóságaik és családi kapcsolataik révén befolyásuk alatt tarthatták a Felvidéket, Erdélyt és

¹ Nagy Iván: *Magyarország családi címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, Pest 1863, X., 486-491. o. A magyar történetírás ezt a történelmi nevet jobbra Szapolyai formában használja, a továbbiakban én is kapcsolódok ezen névhasználatához. A család „de Zapolya” formában is használta a nevét, s ebben a névalakban szerepel a különböző szláv nyelvek történeti irodalmában. Kubinyi András kutatásai alapján föltételezhető, hogy a Szapolyai-familia rokoni kapcsolatban állt a Hunyadi – Szilágyi családokkal, de ez egyértelműen még nem bizonyított tény.

² Nagy Iván: i. m., 489. o. – *Szapolyai Imre* 1459-től az összes sókamarák grófja; 1464-től horvát-tót-dalmát bán; 1486-87, haláláig nádor. (Felesége: pelsőczy Bebek Orsolya.) – *Szapolyai István* 1471-től vitézkedett Mátyás király hadaiban; 1489 Bécs város főkapitánya, Ausztria kormányzója; 1490-től (vagy 1492-től) nádor haláláig, 1499-ig.

Sziléziát is.³ Szapolyai István, Magyarország nádora (1492-1499), a XV. század 80-as éveiben feleségül vette a sziléziai, tescheni hercegnőt, Hedviget. A tescheni hercegek a lengyel Piast uralkodócsalád oldalági rokonai voltak. A Szapolyai család tekintélyét emelte ez a házasság, de a tescheni hercegek is elégedettek voltak vagyonos, újdonsült rokonaikkal.⁴ A XV. századi Magyarországon a híres Garai családban volt található egy sziléziai hercegnő, Alexandra, mint Garai László nádor hitvese.

Hedvig hercegnő testvérbátyja, Kázmér tescheni herceg, húga férjhezmenetele idején Szilézia helytartója volt. Tescheni Kázmér az úgynevezett cseh párthoz tartozott Sziléziában, ami inkább cseh-német irányt jelentett a politika szemszögéből, a magyar-lengyel orientációval szemben. II. Ulászló magyar és cseh király, hivatkozva az olmützi békére⁵ és a huszita háborúkra, megpróbálta a magyar érdekeket erősíteni a cseh érdekszférával szemben.

Tescheni Kázmér és Kolowrat cseh kancellár azon dolgoztak, hogy a cseh korona Habsburg-párti érdekei érvényesüljenek Sziléziában. A sziléziai urak és a király ellentétei Szapolyai István nádor halála után éleződtek ki. Tescheni Kázmér és Kolowrat még rablóbandákat is felbéreltek érdekeik támogatására, politikai ellenfeleik gyöngítésére.⁶ A király, Jagelló II. Ulászló ekkor már kénytelen volt határozott lépéseket tenni ellenük.

A magyar orientáció erősítésére először is leváltották Tescheni Kázmért a helytartói méltóságából, s utódjául a király Jagelló Zsigmond királyi herceget nevezte ki. Zsigmond herceg 1502-től foglalkozott Szilézia ügyeivel. Magyarországról irányította sziléziai birtokait, amelyeket bátyjától, a magyar és cseh királytól kapott; természetesen szem előtt tartott a Jagelló dinasztikus érdekeket és a magyarok javára igyekezett

³ Barta Gábor: A mohácsi csatától a sztambuli egyezményig. I. János király története (kandidátusi értekezés, 1983), MTA Kézirattár. A szerző alapos ismertetést közöl a Szapolyai-birtokok nagyságáról és a Szapolyaiak rokoni kapcsolatairól.

⁴ Nowogrodski, Stanislaw: *Rzady Zymunta Jagiellonczyka na Śląsku i w Łużycach (1499-1506)*, Kraków 1937, 6-7. o. I. A tárgyalt időszakban a cseh politikai orientáltság igen erős volt. Podiebrad György néhai cseh király gyermekei is Sziléziában éltek, birtokaikon. – E. Kovács Péter: *Matthias Corvinus*, Budapest 1990, 23-24. o. E szerző föltételezése szerint is rokoni kapcsolat állt fenn a Szapolyai és a Hunyadi család között, s bár érvelése nem egészen meggyőző, de mindenesetre figyelemreméltó.

⁵ Hóman Bálint – Szekfü Gyula: *Magyar történet*, II. köt., Budapest 1942, 536. o.

⁶ Klose Salamon von Breslau: *Dokumentierte Geschichte und Beschreibung*, Breslau 1780, t. III., 495-971. o.

ellensúlyozni a cseh befolyást.⁷

Szilázia kormányzásában vezető helye volt a boroszlói püspöknek is. A boroszlói püspöki székből Róth János, még a néhai Mátyás király híve ült, de idős korára való tekintettel időszerűvé vált egy koadjutor kinevezése is. Tescheni Kázmér herceg Frigyes nevű fiának szánta a püspöki széket, de miután annak elnyerésében a Thurzók is érdekeltek voltak, így a király őket támogatta. Thurzó János, a neves humanista 1502-ben meg is szerezte a koadjutorságot, s később (1506-tól, Róth János püspök halála után) a püspöki széket.⁸

Tescheni Hedvig hercegnő, aki 1499-ben megözvegyült, mint a magyar nádor özvegye, gyermekei jövőjének egyengetésén fáradozott. Jelen volt az udvari eseményeken: Budán, 1502-ben a királyi esküvőn és a királyné koronázásán is, Jagelló Zsigmonddal együtt, 1503-ban pedig a kis Jagelló Anna keresztelőjén mint keresztanya vehetett részt.⁹ Legidősebb fia, János számára megkérte a kis királyleány kezét, ám sikertelenül. György fia részére viszont Corvin János herceg és Frangepán Beatrix, Erzsébet nevű kislányának a kezét próbálta elnyerni. A tervbevett házasságot csak azért nem lehetett realizálni, mivel a kislány még gyermekkorában elhunyt.¹⁰

Tescheni Hedvig és Szapolyai István nádor leánya, Szapolyai Borbála, 1494-95 körül születhetett. Édesapja, a nádor 1499-ben halt meg, s a kisleány neveltetése teljesen édesanyjára maradt. Borbála Trencsénben nevelkedett, természetesen – a kor szokásainak megfelelően – erősen vallásos szellemben, amint erről későbbi életvitele is tanúskodik.¹¹

Jagelló Zsigmond herceg gyakran megfordult Trencsénben utazásai során, s így feltételezhetően ismerte gyermeklányként későbbi feleségét. Természetesen a királyi házasságkötéseknek elsődlegesen politikai okaik voltak: így volt ez Jagelló Zsigmond és Szapolyai Borbála házassága esetében is.¹²

Zsigmond király nem volt ugyan házasember, de nem is élt

⁷ Nowogrodski: i. m., 74-751. o.

⁸ Wenzel Gusztáv: „Thurzó Zsigmond, János, Szaniszló és Ferenc; négy egykorú püspök a bethlenfalvi Thurzó családból (1497-1540)”, *Értekezések a történelemtudományok köréből* VII. 9 (1878)

⁹ Hóman – Szekfű: i. m. 579. o.

¹⁰ Szilágyi Sándor: *A magyar nemzet története*, IV. köt., Budapest 1896, 376. o.

¹¹ Wyczanski Andrzej: *Zygmunt Stary*, Warszawa 1985, 7. o.

¹² Pawinski Adolf: *Młode lata Zygmunta Starego*, Warszawa 1893, 220-232. o. A szerző közli Zsigmond herceg teljes itineráriumát.

önmegtartóztató magányos életet, egészen negyvenöt éves koráig. Ismeretes, hogy huszonéves korától kezdve állandó élettársi kapcsolatot tartott fenn egy Katherina Telničerin nevű morva polgárlánnyal. Katherina állandó társa volt, akit Magyarországra is magával hozott, amikor 1499 és 1505 között itt vendégeskedett, testvére, a magyar király meghívására.¹³ Föltételezhető, hogy ez az élettársi kapcsolat kiegyensúlyozott és mindkét fél részére megfelelő volt. Zsigmond hercegről nem keringtek udvari pletykák sem Budán, sem Krakkóban, s a herceg számadáskönyvében gyakran szerepelt Katherina neve kisebb-nagyobb összegekkel.¹⁴ Ebből az élettársi viszonyból három gyermek is született. Egy fiú, János, litván herceg, akit apja egyházi pályára szánt, és a későbbiekben is egyengette életútját, vilnai, majd poznani püspök lett, de viszonylag fiatalon meghalt. A két leánygyermek, Regina és Katherina valószínűleg Budán születtek, majd felnövekedvén lengyel főnemesek feleségei lettek.¹⁵

Jagelló Zsigmond herceg, a későbbi lengyel király, a legkisebb Jagelló-fiú volt a családban, és birtok nélkül maradt. Eleinte testvéreitől: legidősebb bátyjától, Ulászló magyar és cseh királytól, illetve az egymást a lengyel trónon követő bátyjaitól várta anyagi helyzetének rendezését. Harminchárom esztendőskorában kapta meg az első önálló birtokadományt II. Ulászló magyar és cseh királytól: Glogau majd Troppau hercegségét, Sziléziában.¹⁶

Glogau hercegségét hivatalosan egy 1500. szeptember 4-én kiállított adománylevélben kapta meg Zsigmond. A birtokadományról szóló dokumentumot Bakócz Tamás esztergomi érsek kancelláriája állította ki.¹⁷ Troppau hercegsége Corvin János tulajdonában volt, aki csak úgy volt hajlandó lemondani birtokáról, ha a király, II. Ulászló, kinevezi őt horvát-szlavón bánná. Dengelegi Pongrác bán halála után, 1501 nyarán lehetővé vált Corvin János kérésének teljesítése, így került Jagelló Zsigmondhoz Troppau.¹⁸

¹³ Wyczanski: i. m. 6-7. o.

¹⁴ Pawinski: i. m. 160-166. o.

¹⁵ Pociecha, Wojciech: *Królowa Bona (1491-1555). Czasy i ludzie Odrodzenia*, I-IV. köt., Poznań 1949-1988, 20. o.

¹⁶ Nowogrodzky: i. m., 20. o. – XII. köt., Troppau (Opava), 1501, 1. o.; Dogiel: *Codex diplomaticus Poloniae*, I. köt., 546-548. o.; Eans, F.: *Das Oppoland oder der Troppauer Kreis*, Wien 1835, 90. o.

¹⁷ Novogrodzky: i. m. 15. o.

¹⁸ A Glogau és Troppau hercegségek Jagelló Zsigmondnak történő adományozására vonatkozó eredeti dokumentumok elvesztek, viszont másolatok maradtak, melyekre már a

Zsigmond, mint sziléziai herceg, halasztgatta a házasságát, amit végül is trónra kerülése tett elengedhetetlenül szükségessé. Mégis, teljes három évi csend után, a lengyel országgyűlésnek kellett foglalkoznia az uralkodó házassági kötelezettségeivel, és felszólítani a királyt, hogy rendezze magánéletét.¹⁹ Tulajdonképpen arról volt szó, hogy a király nem tudott lemondani hűséges élettársáról, Katherina Telničerinről, gyermekeinek anyjáról. Ám a királynak végül be kellett látnia, hogy az országnagyoknak igazuk van, amikor törvényes feleséget és királynét, s a későbbiekben törvényes utódokat kívánnak az országnak. Zsigmond elhatározta, hogy mindenekelőtt Katherinát megfelelő módon férjhez adja. A király kérésére az ország tárnokmestere, Andrzej Kosciielecki vállalta, hogy feleségül veszi Katherinát. A tárnokmester, Kosciielecki 1509-ben tett eleget királya kívánságának, amivel kivívta Zsigmond elismerését, de magára vonta saját családjának haragját: olyannyira, hogy testvérei, tiltakozásuk jeléül, a szenátus üléséről is ünnepélyesen kivonultak, amikor bátyjuk, a tárnokmester ott megjelent.²⁰ De Katherinát is rá kellett beszélni erre a házasságra: az udvari pletykák szerint, amikor megtudta, hogy királyi élettársát el kell hagynia, bosszúból botrányos „szerelmi” ügyekbe keveredett az udvar több tagjával.²¹ Mivel az államérdek azt kívánta, hogy Katherina ne legyen tovább a király mellett, így kapóra jöttek ezek a pletykák is; jóllehet bizonyítani senki nem tudott semmit.

A lengyel király ebben a helyzetben jobbnak látta sürgősen hadba vonulni, elhagyni Krakkót és Katherinát, s megvárni, amíg a kedélyek lecsillapodnak. A kiélesedő lengyel-moldovai ellentét okot adott a távolmaradásra, s így csak két év múlva, 1511-ben került ismét terítékre a király házassági ügye. Ekkor már konkrétan a magyar Szapolyai Borbálával kötendő házassági tervek szövögetésével foglalkozott a király és környezete.

Az 1511-es év fordulópont volt a lengyel-magyar politikai kapcsolatokban. A lengyelek számára meghatározó lengyel-porosz

XIX. század második felétől hivatkoznak a szerzők. – Lásd Wien, Nationalbibliothek, Hs. Ser. Nova 45., 1. fol. 45 r. – kézzel írott krónikát tartalmaz (1498. évnél). Boroszlóban (Wroclaw) a II. világháború előtt szintén volt egy másolt példány, de ez elveszett. Erre a példányra hivatkozott L. Gołębiowski: *Drzieje Polski za panowania Kazimierza, Jana Olbrachta i Aleksandra*, III., Warszawa 1848, 433. és 94. j.

¹⁹ Przezdiescki, Adolf: *Jagiellonki polskie w XVI. wieku*, Kraków 1868-1878. I. köt., 6-7. o.
²⁰ *Acta Tomicianae*. I-II. köt., 12-13. o.

²¹ Ossolinski J. M.: „Historia mlodosci Zigmunta I.”, *Czasopismo naukowe Im. Ossoll*, VII., 1834, 270. o.

konfliktusban a magyarok, a Habsburgokhoz hasonlóan, támogatták a poroszokat a lengyelek ellen. A magyar udvarban jelentős volt a Habsburg-pártiak aránya, sőt maga a király is híve volt a császárral való együttműködésnek, éppen a Szapolyai-párttal szemben.²² A Szent Liga azonban 1511-ben már komoly belső konfliktusokkal küzdött, s ezek elvonták Miksa császár figyelmét a lengyel-porosz ügyektől. A lengyel király megragadta a lehetőséget, hogy a Habsburg-ellenes Szapolyai-párttal szövetkezzen érdekei védelmében.

A lengyel király és Szapolyai Borbála házasságának politikai indítékait a történétírók különbözőképpen magyarázták. A régebbi lengyel történétírás véleménye az volt, hogy Zsigmond erősíteni kívánta bátyja trónját ezzel a házassággal.²³ Ezt az állítást erősíti, hogy Zsigmond, még herceg korában, 1505-ben, a magyar országgyűlésen fölvállalta a békítő szerepkörét királyi testvére és a Szapolyai párt között, s ezt a későbbiekben is gyakorolta, ami levelezéséből is kiderül. Egyértelműen úgy tűnik, hogy valóban erősíteni kívánta a Jagelló érdekeket ezzel a házassággal. Zsigmond valószínűleg értesült azokról a titkos tárgyalásokról, amelyeket bátyja és Habsburg Miksa folytatott már évek óta, a királyi és császári gyermekek összeházasításának érdekében.

A XX. század lengyel történétírás két neves kutatója, Wojciech Pociecha²⁴ és Krzysztof Baczkowski²⁵ úgy vélik, hogy Zsigmond király házasságával a Szapolyai-pártot kívánta támogatni, nem pedig politikai helyzetét javítani. Ezt az állítást megerősíti az 1512-ből származó Jagelló-Szapolyai titkos szerződés, amely csak a XX. század 30-as éveitől vált ismertté egy véletlen folytán.²⁶

A két nézet nem zárja ki egymást, s föltételezhetően mindkettő igazolható, mivel mindkét megközelítés a lengyel érdekek védelmét célozta.

A politikai érdekek mellett nem szabad figyelmen kívül hagyni a lengyel gazdasági célokat sem. A lengyeleknek komoly hasznot hozó magyar-lengyel kereskedelem erősen kapcsolódott azokhoz a magyar területekhez, amelyek a Szapolyai-Thurzó érdekszférába estek.

²² Hermann Zsuzsanna: *Az 1515. évi Habsburg-Jagelló szerződés. Adalékok a Habsburgok magyarországi uralmának előkészítéséhez*, Budapest 1961, 42-43. o.

²³ *Acta Tomiciana*, II. Nr. 1. (Commentarius); 1.1. – Stanislaw Górski, az *Acta Tomiciana* első értelmezője így látta.

²⁴ Pociecha, Wojciech: *Królowa Bona (1494-1557). Czasy i ładzie edrodzienia*, I-IV.

²⁵ Baczkowski, Krzysztof: *Zjazd Wiedeński 1515*, Warszawa 1975.

²⁶ Pociecha: i. m., IV. köt.

Mindenekelőtt a magyar feketerez Visztulán történő szállítására, illetve a nyersréz lengyelországi kohósítására kell gondolnunk, ami komoly hasznot jelentett.²⁷

A Jagelló-Szapolyai házassági tárgyalások eredményeképp a felek 1511-ben megállapodtak a menyasszony hozományában. Szapolyai Borbála hozománya százezer körmőci aranyat tett ki. Egy összegben ennyi pénz igen nagy summa volt, s még egy Habsburg hercegisasszony hozománya sem volt ennél nagyobb.²⁸ A lengyel kincstár éppen kongott az ürességtől, ami ugyan már korábban is gyakran megesett, de Zsigmond király országlására nem ez volt a jellemző. A háborúk azonban Zsigmondnak is sokba kerültek. Lengyelország 1505-1508-ban hadat viselt a Moszkvai Nagyfejedelemség ellen, majd 1509-1510-ben Moldovával háborúzott.²⁹ Állandó politikai csatározásokat kellett folytatni jogai érvényesítéséért a Német Lovagrenddel is, így nem csoda, ha 1511-ben Krakkóban jó hozományra vadászva szövögették a lengyel király házassági terveit.

Piotrkówban volt 1511. január-februárjában a lengyel országgyűlés. A tanácskozás lényeges személyi változásokat eredményezett a lengyel vezetésben. Az ország kancellárja, Jan Laski gnieźnoi hercegprímás lett, alkancellár pedig Krzysztof Szydłowiecki, a király gyermekkori testi-lelki jóbarátja.

A magyar történetírásban elsőként Engel Frigyes vetette föl annak a lehetőségét,³⁰ hogy éppen Szydłowiecki pártfogolta a Szapolyaiakat a lengyel királynál.³¹ Hiányoznak ugyan az erre vonatkozó dokumentumok, s csak mint feltételezés fogadható el mindez, de ismerve Krzysztof Szydłowiecki életútját, a föltételezés nagyonis valószínű. Szydłowiecki kora gyermeke volt, s nem vetette meg a pénzt; a későbbiekben pedig egyidőben volt a Habsburg-császár és a lengyel király „zsoldján”. Politikai pályája kezdetén miért ne lehetett volna a Szapolyaiak bizalmasa is, megfelelő honoráriumért? Szydłowieckinek nem lehetett nehéz meggyőzni királyát a Szapolyai Borbálával kötendő házasság helyességéről, viszont számítania kellett a magyar udvar ellenállására, ami ti. a magyarországi Habsburg-

²⁷ Paulinyi Oszkár: „Johann Thurzó, Bischof von Breslau”, in *Breslau, schlesische Lebensbilder*, 1931, 9-25. o.

²⁸ Kieszkowski, Jan: *Kancelerz Krzysztof Szydłowiecki*, Poznań 1912, I. köt. 175. o.

²⁹ Uo., 180. o.

³⁰ Engel János-Keresztély: *Geschichte des Ungarischen Reiches*, Wien 1813, III. köt. 136. o.

³¹ A lengyel történetírás erre hivatkozva ezt valószínűnek tartja, mind a mai napig.

³¹ V.ö. még Hermann: i. m. 43. o.

pártot jelentette, Szathmári György kancellárral az élén.³² E tény Zsigmond királyt taktikázásra kényszerítette. Igyekezett rávenni bátyját, Ulászlót, hogy magától ajánlja föl neki házastársul Szapolyai Borbálát.

Zsigmond király a kényes missziót egy régi barátjára, Sziléziából ismert és kedvelt ivócimborájára, Piotr Tomicki krakkói főesperesre bízta. A lengyel országgyűlés ülései alatt II. Ulászló magyar és cseh király és kisleánya (a későbbi II. Lajos) Sziléziában vendégeskedtek, ahol vendéglátójuk a boroszlói püspök, Thurzó János volt. (Előzőleg Prágában a két Thurzó-testvér, Szaniszló olmützi és János boroszlói püspökök cseh királlyá koronázták a gyermek Lajost.) Ulászló és Lajos 1511. január 25-én érkeztek kíséretükkel Boroszlóba, ahol majdnem két hónapot töltöttek, hogy fogadják a sziléziai rendek hűbéresküjét, amit Ulászló mint magyar király kívánt tőlük. A sziléziai rendek azonban kéthavi ülésezés dacára sem tettek eleget királyuk e kérésének, ami a cseh párt politikai erejét bizonyítja. A király és kísérete így dolgvégezetlenül utazott Neissébe, ahol a boroszlói püspök nyári rezidenciája volt, s úgy remélték az előzetes ígéretek alapján, hogy ott találkozhat a két koronás testvér, Zsigmond és Ulászló. Ez a találkozó azonban megghiúsult, a mai napig nem tudni pontosan, hogy miért.

Föltehetően a porosz ügyek aggasztották a lengyel királyt. Sziléziában csatlakozott Ulászlóhoz Brandenburgi György, mint Jagelló unokatestvér, hivatkozva a közeli Jagelló-rokonságra; ténylegesen viszont a könnyen befolyásolható Ulászlót volt hivatva megnyerni a német lovagrend érdekeinek.³³ Zsigmond maga helyett Tomickit küldte Sziléziába bátyjához. Boroszlóban fogadta az uralkodó a lengyel követet, aki a török, a moldovai, valamint a magyar-lengyel határkérdések elintézésére kapott instrukciót királyától.³⁴ Tomicki küldetésének titkos része viszont a Szapolyai Borbálával történő házasságra vonatkozott.³⁵ A háttérben működött a Szapolyaiak „beépített” embere is, Hammel Mihály, aki udvari orvos és II. Ulászló gyónatója is volt. Tomicki és Hammel, az egyik érvekkel, a másik az érzelmekre hatva, végülis elérték céljukat. Különösen Hammel tisztelendő fáradozott sokat az ügyben, mert csak az év vége felé jelentkeztek Krakkóban a magyar király követei: nevezetesen Hammel

³² AT., I. 159. o.

³³ AT., I. Nr. 205, 153-163. o.; Nr. 207, 166-167. o.; Nr. 208, 167-168. o.

³⁴ Baczkowski, Krzysztof: *Zjazd wiedeński 1515*, Warszawa 1975, 75. o.

³⁵ AT., II., Nr. 3-4. o.

Mihály és Kázmér tescheni herceg.³⁶ November végén került sor a végleges döntésre a lengyel udvarban.³⁷ Zsigmond király a nyári hónapokat használta föl arra, hogy közös lengyel-magyar akciót kezdeményezzen a törökök felé: 10 évre szóló békét javasolt és közös lengyel-magyar követeket. December 5-én hívta össze Zsigmond a lengyel szenátust, ahol hivatalosan bejelentette, hogy megházasodik.³⁸

Természetesen a külföldet is értesítette Zsigmond a küszöbön álló házasságról. Habsburg Miksa csak ezen hivatalos bejelentés után értesült a szóban forgó eseményről, ami a Szapolyai-diplomácia jó munkáját dicséri, mert ezek szerint semmi sem szivárgott ki a házassági terveket illetően. A császár, miután értesült a dologról, azonnal menesztette követét, Sterlz Georgot, Krakkóba, hogy beszélje le Zsigmondot a Szapolyai Borbálával kötendő házasságáról, és egy olasz, mantovai hercegekisasszonyt ajánlott fel Zsigmondnak menyasszonyként. De a lengyel király nem változtatta meg elhatározását.³⁹ A magyar udvartól Szatmári indult személyesen követségbe Krakkóba, hogy támogassa a Habsburg-célokat: a későbbiekben a lengyel király követe, Piotr Tomicki fejére is olvasta II. Ulászló királynak a befolyásolhatóságát, s ez Szatmári követségére vonatkozott.⁴⁰

Szapolyai Borbála, a fiatal menyasszony, Trencsénben várta a fejleményeket, anyja mellett. Hivatalosan lemondott az őt megillető magyarországi birtokairól testvérei javára,⁴¹ majd fogadta a lengyel király követeit. Ján Lubránski poznáni püspök és titkára, Andrzej Krzycki („Cricius”) valamint Krzysztof Szydłowiecki sandomierzi várnagy és alkancellár voltak a követek. Külön is említést érdemel, hogy a jelenlévők közt volt még Lukás Górka fősztarosza,⁴² aki a lengyel király egyik legkitűnőbb diplomatája és egyben gazdasági szakembere is volt.⁴³

³⁶ Decius Jodoci: *De Sigismundi regis temporibus liber*. A szerző 1521-ben Krakkóban kiadott „Contente” c. munkája utolsó kötetében található az itt említett könyv. A szerző jobbára szemtanúként átélt eseményeket ír le 1507-1516 között. A továbbiakban a lengyel nyelvű fordításra hivatkozom: Jodok Ludwik Decjusz: *Ksiega o Czasach Zygmunta*, Warszawa 1960 (ford. W. Czermak).

³⁷ AT., I., Nr. 242, 194. o.; Nr. 244, 194-195. o.; Nr. 245, 195-196. o.; Nr. 257, 260. o.

³⁸ AT., II., Nr. 16, 12-13. o.

³⁹ AT., II., Nr. 16, 12-13. o.

⁴⁰ AT., II., 56. o.

⁴¹ Baczkovski: i. m., 85. o. – A szerző ott az alábbi forrásra hivatkozik: Bibl. Czartoriska, kézirat 253., Nr. 253, 145.

⁴² AT., II., Nr. 20, 170. o.

⁴³ Decius: i. m., 56 o.

A menyasszony és kísérete 1512 januárjában indult el Trencsénből Krakkóba. Borbálával együtt ment édesanyja, Hedvig hercegnő, továbbá és a nagybácsi, Kázmér tescheni herceg is, valamint a két Szapolyai-fiú, János és György, 800 felfegyverzett katona élén.⁴⁴ Kemény tél volt ebben az évben, és nagy hó a hegyekben. A menyasszony és kísérete szánokon érkezett Krakkó alá, ahol az esküvői menet fogadására Lobzów falucskában került sor. Ezt a fogadást és a teljes esküvői szertartást és ünnepségeket Decius udvari történetíró írta meg mint résztvevő, tehát ennek alapján rekonstruálhatók az események.

A menyasszony üdvözlése Lobzówban sokban hasonlított Anne de Foix 1502-ben történt székesfehérvári fogadásához. Föltehetően még a díszes esküvői kocsik is azonosak voltak, hiszen ezeket II. Ulászló ajándékba küldte követeivel az esküvőre öccsének. Decius leírása szerint Lobzówban a díszes sátrak közt, hóra terített vörös posztóra lépett a menyasszony és kísérete a szánokból, de ezen nem voltak keleti szőnyegek, mint Székesfehérváron 1502-ben. (A lengyel udvarban abban az időben egyáltalán nem voltak még keleti szőnyegek.) A királyi menyasszonyt Jan Laski, gnieznói hercegprímás üdvözölte lengyel nyelvű beszéddel. Ez szokatlan volt a gyakorlatban, hiszen minden orációt latin nyelven adtak elő, s hogy most mégis lengyel nyelven hangzottak el az üdvözlő szavak, talán annak tudható be, hogy a menyasszony családja, a Piast-leszármazott tescheni hercegek beszélték vagy legalábbis értették a lengyel szót.⁴⁵

A királyi esküvőre és a királyné koronázására 1512. február 8-án, vasárnap került sor Krakkóban. II. Ulászló magyar király két követet küldött erre az ünnepélyes eseményre, Thurzó János boroszlói püspököt és Sárkány Ambrust. A király követein kívül jelen voltak még más magyarországi küldöttek is. Zsigmond lengyel király magyarországi barátai szinte mind elküldték követeiket a királyi esküvőre, de Bakócz Tamás, Szatmári György, Váradi Péter, Gosztonyi János és Thurzó Szaniszló is képviseltették ott magukat egy-egy követtel.⁴⁶

A királyi esküvő és koronázás alkalmából költői versengést szerveztek a királyi udvarban, amin részt vettek mindazok a költők, akik Lengyelországban és Sziléziában már nevet szereztek maguknak. Sziléziából Thurzó János boroszlói püspök mecénási támogatását élvező két

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Jelicz, Antonia: *Krzycki, poezje*, Warszawa 1962.

⁴⁶ Uo. 57-58. o.

ifjú költő állt ki versenyezni: Laurencius Corvinus és Georgaius Logus (Logus Silesius). A krakkói királyi udvar részéről Piotr Tomicki krakkói főesperes unokaöccse, Andrzej Krzycki (Cricius), továbbá Ludovicus Danticus és Pawel z Krasna (Paulus Craosensis), továbbá Eobanus Hessus verselték meg a királyi esküvőt. A költői versengés győztesének kijáró babérkoszorút Cricius nyerte el, amit Borbála királyné adott át, és koronázása után személyi titkárává nevezte ki a költőt.⁴⁷ A későbbiekben Cricius lett Lengyelország legjelentősebb újlatin költője. Ő krakkói egyetemi évei után Bolognában Beroaldonál tanult, s hazatérve Lubránski poznani püspök mellett volt titkár. Lubranski kíséretében került Trencsénbe, ahol a trencsényi dalok versciklusát írta, magasztalva ebben királya menyasszonyának szépségét és egyéb kiválóságait.

A leghíresebb versei e témára a következők:

- Tune haec es virgo toto nunc inclita mundo;
- Virgo Sismundi nowa nupta regis;
- Nil te diva guit tot praestancius orbe.⁴⁸

A politika szempontjából sem volt eseménytelen a királyi menyegző Krakkóban. Egy 1512. február 19-i keltezésű dokumentum egy titkos megállapodásról szól a Szapolyai-család és Zsigmond király között. A titkos szerződés másolata a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban található, és először Pociecha lengyel történész publikálta a Bona Sforzáról szóló kétkötetes monográfiájában.⁴⁹ A dokumentum szerint Zsigmond király biztosította Borbála királyné testvéreit a lengyel királyi kegyről, pártfogásáról és támogatásáról. „Őket [a Szapolyai testvéreket] minden javaikkal és örökölt jószágaikkal együtt különleges védelmünk és oltalmunk alá fogadjuk, ígérve, hogy minden ellenségük és riválisuk ellen segítséget nyújtunk nekik a jövőben, mind tanácsainkkal, mind erőnk szerint hadainkkal is. Hasonló segítséget kötelesek nyújtani a Szapolyaiak is a lengyel királynak.” A szerződés mindenekelőtt a Habsburgok ellen és a magyarországi Habsburg párt ellen volt hivatott védelmet nyújtani a Szapolyaiaknak, s éppen ezért volt titkos. A lengyel történészek erősen vitatják napjainkban is e szerződés jelentőségét.

Mindenesetre Zsigmond király 1512-ben elküldte Piotr Tomicki követét Magyarországra egy olyan határozott Habsburg-ellenes

⁴⁷ Uo. 59-60. o.

⁴⁸ Pociecha, Wojciech: „Barbara Zapolyówna”, in *Polski Słownik Biograficzny*, 1945, I. köt. 293. o.

⁴⁹ Pociecha, Wojciech: *Królowa Bona (1494-1557)*, I-II.

programmal, amelyet a követ csak titkos magánkihallgatáson mert elmondani II. Ulászlónak. Zsigmond király, követén keresztül, óva intette bátyját a Habsburgokhoz történő túlzott közeledéstől, mert „hacsak egyszer beengedjük a németet a mi királyságainkba, soha nem lehet majd kezeik közül kiragadni javainkat”.⁵⁰ Ennek a meggyőződésnek az értelmében Zsigmond, követén keresztül, Ulászlónak azt ajánlotta, hogy fiatalkori régi barátját Frangepán Gergelyt tegyék meg hercegprimásnak Bakócz után, mivel ismert volt Frangepán Gergely Habsburg-ellenessége. Az ajánlat aktualitását az magyarázta, hogy ez idő tájt dőlt el Bakócz pápasága is Rómában. Amennyiben valóban sikerült volna Bakóczot az apostoli székbe beültetni, megüresedett volna az esztergomi érsekség, s így valóban sor kerülhetett volna az új hercegprimás kinevezésére. Zsigmond föllépett Szatmári kancellár ellen is, és rajta keresztül azon terv ellen, hogy Habsburg Miksát nevezzék ki Magyarország gubernátorának. Ulászló elzárkózott Zsigmond beavatkozási kísérletei elől, és egyben megnyugtatta öccsét, hogy egyelőre nincs szándékában senkit gubernátornak kinevezni: a ki nem mondott kérdésre válaszolva tehát Szapolyait sem.⁵¹

A lengyel király éles Habsburg-ellenességét magyarázta a Lengyelország ellen alakult Habsburg-koalíció, ami a Német Lovagrend és Moszkva egyezségét is jelentette. Magyarországon a központi probléma a török kérdés volt, ami bizonyos mértékig indokolta az udvar Habsburg-pártiságát. Vitéz János már a XV. század derekán azt mondotta nevezetesen a magyar-török viszonyról, hogy elkerülhetetlen a konfliktus. Mindez érvényes volt a lengyel-orosz kapcsolatokra is, azzal a különbséggel, hogy a lengyel-orosz háborúk a csak XV. század végén kezdődtek el. A török elleni háború szempontjából a magyarországi Habsburg-párt támogatót remélt a császári házban, és pedig inkább ott, mint a Jagelló-családnál. Ezt a kérdést maga Ulászló is így látta, tehát a Habsburgok útját egyengette családi szerződéseivel. Mindezt a politikai célt Zsigmond másként értékelte Krakkóból: ő országa déli szomszédjának a trónján inkább a magyar Szapolyait kívánta, nem egy Habsburgot.

Vilnában 1513 januárjában meghalt Heléna, a néhai Jagelló Sándor lengyel király özvegye. Az idős királyné a moszkvai nagyfejedelem testvérhúga volt, s míg életben volt, nem kellett tartani nagyobb orosz támadástól. Halála viszont kiélezte az egyébként is labilis litván-orosz

⁵⁰ Wojciechowski, Zygmunt: *Zygmunt Stary*, Warszawa 1946.

⁵¹ Wojciechowski, Zygmunt: *Zygmunt stary*, 47. o.

viszonyt. Zsigmond király tehát útnak indult Poznanon keresztül Vilnába, s magával vitte hitvesét Borbálát is, aki másállapotban volt: 1513. március 25-én megszületett a királyi pár első gyermeke, a kis Hedvig.⁵² A gyermek világrajötte és keresztelője is Poznanban történt. A fiatal királyné gyorsan fölépült a gyermekágyból, s férjével együtt tovább utazott Vilnába. Az újszülöttet Krakkóba vitték, ahol Zsigmond király testvérhúga, a 40 évesen még pártában lévő Erzsébet hercegnő viselte gondját a kis kiráyleánynak.

A királyi pár útját Litvániába igen sürgössé tette az a tény, hogy orosz részről nagy katonai támadás fenyegetett. III. Vaszilij moszkvai nagyfejedelem azon fáradozott, hogy mindazon földeket, ahol pravoszlávok éltek, országához csatolja. Litvániában a hivatalos vallás a római katolikus volt, de a litvániai szlávok többsége valójában pravoszláv volt. Litvánia litván nemzetiségű népessége volt katolikus, míg a később ukránnak nevezett szlávok pravoszlávok voltak.

Orosz részről már 1513 márciusában megindult a háború azzal, hogy Szmolenszk várát ostrom alá vették. A litván helyőrség eleinte sikeresen visszaverte a támadásokat, s várta a királyi felmentő seregeket, de hiába. A kora őszi fagyok és az orosz csapatok gyöngesége azonban lehetővé tette, hogy Szmolenszk sikeresen védekezzen. A lengyel király és kísérete ugyan időben megérkezett Vilnába, de Zsigmond királynak nem állt rendelkezésére kellő mennyiségű, harcra vethető katonai egység, s így csak 1514-re állhattak hadba a litván-lengyel egyesített csapatok.⁵³

Lengyelország fölött komor felhők gyülekeztek. Kelet-Poroszország és az Inflanti területek lojalitására nem lehetett számítani, hiszen épp ott a hadiutakon vonultak moszkvai területre a zsoldosok és a harci felszereléseik. A Német Lovagrend nagymestere Albert, élvezte Habsburg Miksa támogatását. A császár 1514 februárjában kötött szövetséget III. Vaszilij nagyfejedelemmel, természetesen a lengyel-litván hatalom ellen. Rómában X. Leó pápa hivatalból is maximálisan támogatta a német törekvéseket.

A lengyel királyi pár tehát Vilnában volt, amikor 1514 májusától ismét támadásba lendültek az orosz csapatok Szmolenszk ellen. A cár legjobb tanácsadója egy litván, Glinski nevű úr volt. A Glinski család

⁵² Uo. 48-49. o.

⁵³ AT., II., Nr. 230, 168-176. o. – A pápa Piso Jakab követén keresztül kérte a lengyel királyt, hogy ne folytassa tovább az oroszok elleni háborút, hanem jöjjön segíteni a magyaroknak a parasztfelkelés leverésében. A pápa Zsigmond királyban látta a keresztes hadak elleni sereg igazi vezérét.

eredetileg a Jagellók alattvalója volt, mint litván, bár pravoszláv vallású család. Glinskinék volt köszönhető minden eddigi, lengyelelles orosz győzelem. Glinski szervezte meg Vaszilij seregét, ő intézte a lengyelelles szerződéseket orosz részről, s végül az ő haditerve alapján sikerült bevenni az orosz seregeknek Szmolenszk várát 1514. július 30-án.⁵⁴ A Glinski név a későbbiekben sokáig ragyogott a cári udvarban.

Magyarországon éppen ebben az időben zajlott a Dózsa György vezette parasztfölkelés. A magyarok tehát nem tudtak a lengyeleknek segíteni, sőt a pápa szerint még ők szorultak volna segítségre a lengyelektől. A pápa el is küldte Piso Jakab magyar követét Vilnába ez ügyben, s egyben azért is, hogy a hadban álló feleket kibékítse.⁵⁵ Piso nem járt sikerrel. Néhány nap múlva a nyílt mezőkön, Orsa mellett ütköztek meg a litván-lengyel csapatok Vaszilij hadával, s most fényes győzelmet arattak a lengyelek (1514. szeptember 8). Zsigmond király tehát megnyerte ugyan a döntő ütközetet, Szmolenszk várát azonban már nem tudta visszafoglalni.⁵⁶

Zsigmond 1514 nyarát a katonai táborban töltötte, s felesége Vilnában várt rá. Az orsai győzelem után, Zsigmond király és kísérete díszmenetben vonult be a litván fővárosba.⁵⁷ A vilnai győzelmi ünnepségek után az idő hidegre fordulta ellenére, megindult az udvar a királyi párral Krakkó felé. Krakkóban újabb diadalmenet következett. Az orsai győzelmet Cricius méltóan megénekelte, nem sajnálva a dicshimnuszokban szereplő túlzásokat a királyi pártól. Borbálát antik istennőként méltatta, többször hangoztatva, hogy ő imádkozta ki a győzelmet, mind férje csapatainak Litvániában, mind testvérének Magyarországon.⁵⁸

A fiatal királyné Krakkóban végre viszontláthatta gyermekét, a másfél éves Hedviget. A családi idill teljessé vált, annál is inkább, mert a királynő ismét áldott állapotban volt. Zsigmond király és az udvar nagyon várta a trónörökös világra jöttét, tehát nagy várakozás előzte meg az újabb királyi gyermek világrajöttét.

A politika kerekai közben nem álltak meg, sőt küszöbön állt a „Bécsi királytalálkozó” néven ismert esemény, amely nem csak Lengyelország politikáját határozta meg a későbbiekben, hanem érdekszférákra osztotta fel Kelet-Közép-Európát is. A létrejött megegyezés lényegében Kelet-Közép-

⁵⁴ Decius: i. m. 60. o.

⁵⁵ Uo. 61. o.

⁵⁶ Jelicz, Antonia: *Krzycki, poezje*, Warszawa 1962.

⁵⁷ Hermann: i. m., 31. o.

⁵⁸ Uo. 43. o.

Európa újrafelosztását eredményezte a két versengő dinasztia, a Habsburgok és a Jagellók között.⁵⁹

A találkozó először Pozsonyban volt esedékes, ahol a Jagellók meg is jelentek 1515 kora tavaszán, de végülis Hainburgba, majd Bécsbe tevődött át. Borbála királynénak Krakkóban kellett maradnia, hogy biztonságban világra hozhassa gyermekét, az esetleges trónörököst, lengyel földön.

Zsigmond tudta, hogy országa politikájában meg kell változtatni a Habsburg-ellenes vonalat, ami egyben azt is jelentette, hogy vissza kell vonulnia mind a magyar, mind a cseh érdekszférától. A lengyel érdekeknek megfelelően, ez volt az egyetlen reális út arra, hogy az ország kikerüljön a koalíció gyűrűjéből, amelynek fennmaradása esetleg a végromláshoz vezethetett volna. Többen is fölismerték Zsigmond környezetében ezt a ténytet.

A Fugger-Thurzó gazdasági társulás mindenekelőtt a Habsburg-politikát támogatta. Fugger Jakab számára a Habsburg-család bankárának lenni összehasonlíthatatlanul nagyobb dolog volt, mint a Jagelló-Szapolyai politikát támogatni. Tulajdonképpen Fugger Jakab határozott az uralkodó érdekszférák újrafelosztásáról, amikor finanszírozta a bécsi királytalálkozót.⁶⁰

Szapolyai Borbála mint királyné viszontlátni kívánta volna Trencsént és az egész Felvidéket, ahol gyermekeiket töltötte: neki ez igazi diadalmenet lett volna. Ehelyett csak kisleánya és a megüresedett Wawel maradt a számára. Titkára, Cricius gyakran írt levelet a királyné nevében urának: a sorokon átüt a meleg szeretet, ami összekapcsolta a királyi párt. Zsigmond kérte nejét, ne imádkozzék sokat a templomban, inkább sétálgasson a várkertben. Gondoskodott jó orvosokról felesége számára. Bizonyosan sajnálta Borbálát, amiért nem vihettem magával. Bécsben kapta a hírt, hogy felesége ismét csak egy kisleánnyal ajándékozta meg: a várva-várt trónörökös tehát nem született meg. Sietett haza, ahogy tudott, Krakkóba, az általa jól ismert magyarországi, felvidéki utakon. Ám otthon szomorúság fogadta – felesége nem heverte ki a gyermekágyat. A kedves, hűséges fiatalasszony a szeme láttára hervadt el: október 3-án halt meg a krakkói várban. Borbála haldoklását nem tudta nézni Zsigmond király, akinek a

⁵⁹ Kosáry Domokos: *Magyar külpolitika Mohács előtt*, Budapest 1978.

⁶⁰ Hermann Zsuzsanna: „Államháztartás és pénzügyek a Mohács előtti Magyarországon”, *Századok* 1975.

gyászhiért végül Crisius, a királynő titkára vitte meg egy közeli szobába. (Királynője halálára a hűséges titkár gyönyörű latin elégiát írt, ezzel a verssel búcsúzott úrnőjétől.) Borbála királynét a waweli vár katedrálisának királysírai között helyezték örök nyugalomra. Zsigmond király elhatározta, hogy méltó emléket állít szeretett feleségének, s ez az emlékmű a reneszánsz templomépítészet gyöngyszeme lett: a Jagelló-kápolna a Wawelban, a koronázó vártemplomban, amely napjainkban is hirdeti az utolsó magyar származású lengyel királyné emlékét.⁶¹

Borbála királyné szomorú halála politikai szempontból kapóra jött viszont a lengyel politikának. Az 1515. évi „bécsi királytalálkozó” határozatai értelmében, Lengyelországnak le kellett mondania a magyar és a cseh királyságban betöltött szerepéről a Habsburgok javára. Cserébe ezért a Habsburgok nem támogatták tovább a lengyelekkel szemben a Német Lovagrendet. Lengyelország legnagyobb és legkitartóbb, legveszélyesebb ellenfele a Német Lovagrend volt, tehát a lengyel érdekeket figyelembevéve érthető, hogy eleget tettek a Habsburgok követeléseinek, azért, hogy szabad kezut kapjanak a Német Lovagrenddel szemben. A magyar érdekek ettől kezdve idegenné váltak, sőt a későbbiekben egyenesen kellemetlen volt emlékeznie Zsigmond királynak arra, hogy a Szapolyai-családból való volt az első felesége. Trónörökös, mint láttuk, nem született e házasságból.

A történelemtudomány diszkréten hallgat arról, hogy az alig 20 éves, amúgy egészséges királyné 4 hónappal második gyermeke születése után miben is halt meg. A szülés esetleges szövődményei ugyanis már alig jöhettek számításba. A lengyel politikának azonban útjában volt a magyar származású királyné, s így megfogalmazható a kérdés, amit eddig nem tett föl a történelemtudomány. Talán megmérgezték a királynét?

Erre a kérdésre biztos választ csak a sír fölbontása és a csontok alapos, biológiai átvizsgálása adna, de mindez a mai napig nem történt meg. Föltehetően senkinek sem állt érdekében kutakodni Borbála királyné halálát illetően.

A XVI. századi lengyel politikai érdek világos volt a főtebb említettek alapján. Szapolyai részéről pedig igen fontos volt, hogy az ex-sógorral, I. Jagelló Zsigmonddal a békés és baráti viszonyt fönntartsa. A királynét föltámasztani úgysem lehetett, tehát mindenki (és a történelemtudomány is) elfogadta a megtörténtekeket.

A királyné temetését sürgőssé tette egy kolerajárvány, amely éppen

⁶¹ Decius: i. m. – *Księga o nasach króla Zygmunta*, Warszawa 1960.

ekkor dühöngött a környéken. A járvány ellenére azért a lengyel királynét az őt megillető tiszteességgel helyezték örök nyugalomra a Wawelban. A gyászoló férj sürgősen elhagyta Krakkót, hogy Vilnában, a Jagellók ősi fészkeben gyászoljon; ott határozta el, hogy szép sírkápolnát építtet fiatalon elhunyt felesége tiszteletére. A kápolnát valami módon „magyar mintára” kívánta fölépíttetni. Ezért magyarországi, piszkei vörös márványt használtak az építkezéshez, igaz, nem olyan mennyiségben, mint a Bakócz-kápolnánál, amit Zsigmond király látott, ha nem is egészen kész állapotában. A Jagelló-kápolna bronz rácsozatának rajzát maga Zsigmond rajzolta Esztergomban a bazilikában, saját kezűleg, s a gyönyörű reneszánsz sírkápolna elrendezésére is erősen rányomta bélyegét a Bakócz-kápolna megformálása.⁶²

Bár a krakkói sírkápolna későbbi, mint az esztergomi Bakócz-kápolna, és már az érett reneszánsz stílusjegyeit viseli magán, mégis érződik az esztergomi hatás. A témát a művészettörténet többször tárgyalta, bár le nem zárta.⁶³ Decius szerint – és az egész lengyel vonatkozó irodalom aláhúzza ezt az állítást – a király magyar felesége részére emeltette a sírkápolnát, ahol a király maga is nyughelyet kívánt találni. A megbízások és szerződések 1517-re datálják az építkezések megkezdését.

A király, államérdek-diktálta következő házassága Bona Sforzával 1518-ban kötött. Bona fiatalsága (24 éves volt ekkor) és jól megkomponált, divatos szépsége (pl. festett szőke haja), no meg tűzrőlpattant itáliai temperamentuma hamar elfeledtette a királlyal előző feleségét. Az öregedő király – aki 30 évvel volt idősebb nejénél – mindenben kereste igit-vérig reneszánsz felesége kedvét.

A sírkápolna ezek után a „Jagelló-kápolna” nevet kapta, és Szapolyai Borbála, akinek készült, seholsem kapott semmiféle emléket a sírkápolnában, sem epitáfium, sem emlékszobor formájában. Borbála királyné ma is egy szerény bronzkoporsóban nyugszik a Wawel altemplomában, a többi királysír között, szinte jeltelenül, ahogy szinte jeltelenül eltűnt a magyar érdekszféra is a lengyel politikából. Mindamellet Szapolyai Borbála lengyel királyné rövid, 3 éves uralkodása ténylegesen az egész XVI. század folyamán még valamilyen módon jelen volt a két szomszéd ország politikájában.

⁶² Decius: i. m., 107-115. o.

⁶³ Horler Miklós: *A Bakócz-kápolna*, Budapest 1987, 12-13. o.

A MAGYAR TÖRTÉNELEM KÍVÜLRŐL SZEMLÉLVE, AVAGY A RÓKA ÉS A SÜNDISZNÓ A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

SCHIMERT PÉTER

Miskolci Egyetem, Egyetemes Történeti Tanszék

Fél évszázaddal ezelőtt, 1953-ban jelent meg a neves, orosz származású brit irodalmár és filozófus, Isaiah Berlin esszéje Tolsztoj történelemértelmezéséről, *A sündisznó és a róka* címmel.⁽¹⁾ A cím Arkhilokhosz görög költő egy töredékére utal: „A róka sok mindent, a sündisznó egy fontos dolgot tud.” A példázat sokféleképpen értelmezhető, ezek közül az egyik lehetséges értelmezés az, amely szerint bármily ravasz is a róka, a sündisznó tüskéit, egyetlen védekező fegyverét, mégsem tudja legyőzni. Berlin szerint az állítás képletes fölfogása rávilágít egy olyan megközelítésbeli különbségre, mely megosztja az írókat és talán az egész emberiséget is. Ebből a szempontból nézve hatalmas szakadék tátong azok gondolkodásmódja között, akik mindent egy rendező elv, egy többé-kevésbé koherens rendszer fényében vizsgálnak, akiknek mondanivalója csak ennek az univerzális szervező elvnek a megvilágításában értelmezhető, és azok értelmezési módszere között, akik sok szerteágazó célt hajszolnak, melyek nem állnak egymással szorosabb összeköttetésben, vagy néha akár még ellentétesek is egymással. Ez utóbbi típusú gondolkodó élete, cselekedetei inkább centrifugálisak, mint centripetálisak, gondolatai szétszórtak, sok eltérő szinten mozognak; ő a lényegét különböző tapasztalatokban keresi, anélkül hogy a talált eredményeket egy vezérlő elvhez rendezné. Az első csoporthoz tartozó értelmiségit példázatunkban a sündisznó, míg a második csoportba sorolhatót a róka személyesíti meg.

Berlin szerint néhány európai gondolkodót különösebb nehézségek nélkül lehetne az egyik vagy a másik oldalra állítani – így Plátón és Dante a sündisznó, Arisztotelész és Shakespeare pedig a róka csoportjába tartozna. Nem kizárólagos érvennyel, de inkább a sündisznó típusához sorolhatnánk Lucretiust, Pascalt, Hegelt, Dosztojevszkijt, Nietzsche-t, Montaigne, Goethe, Puskin, Joyce a róka típusához állna közelebb. Természetesen abszurd eredményekhez vezethet az efféle kategorizálás túlzásba vitele, ugyanakkor a fölvetés érdekes gondolatfuttatásra is serkenthet. Berlin esszéje Tolsztoj történelemről alkotott képének elemzésével foglalkozik, s bár részletes vizsgálati eredményeire nem áll szándékomban kitérni, végeredménye azonban említésre méltó. Eszerint Tolsztoj, életművét tekintve, a róka

típusához sorolható inkább, ám a történelemről formált nézetei arra vallanak, hogy sündisznó módjára igyekezett fölfogni a világot. Ez a törekvése azonban kudarcot vallott, hiszen a benne rejtőzködő róka megsemmisített minden értelmezhető alapelvet és rendszert, amit csak talált.

Jelen tanulmányban két olyan történész magyar történelemmel foglalkozó munkáiról fogok beszélni, akik – nem magyar születésűek lévén – kívülről szemléltek a magyar történelmet. Rá kívánok világítani azokra a perspektívikus lehetőségekre, melyeket az nyújthat, hogy William McNeill és Robert J. W. Evans itt vizsgált tanulmányai a koramodern magyar történelmet kívülről-felülről szemlélve, egy tágabb szintézis részeként kísérlik meg bemutatni és elemezni. Munkáik nem kizárólagosan a magyar koraújjkorral foglalkoznak, de a térség áttekintésekor Magyarország helyzetét, az itt történt eseményeket is fontosnak tartják értékelni, s megpróbálják elhelyezni a korszak és a térség történelmi palettáján. Tanulmányaiban mindkét történész bizonyos értelemben Tolsztojra hasonlít, hiszen csakúgy, mint az orosz irodalom óriása, olyan rókáknak tűnnek, akik egy átfogó szintézis fölállítása érdekében sündisznóként igyekeznek megközelíteni a világot.

William H. McNeill

Bevezetőjében McNeill globális makrotörténeti áttekintést ad az általa vizsgált korszak előtti fejlődési vonulatokról.(2) A vizsgált térség Eurázsianak azt a tágan értelmezett sávját alkotja, mely széles elválasztóvonalat képez mind földrajzi, mind kulturális értelemben Európa és Ázsia között.(3) McNeill ezt az övezetet az „európai sztyeppe határvidékének” nevezi. E fogalom alatt a Kárpát-medence és hozzávetőlegesen a mai Lengyelország valamint Ukrajna területét érti. Véleménye szerint ez a térség egy sajátos történeti-földrajzi egységet képez, melynek karakterét fekvése, gazdálkodása és lakosságának életmódja, politikai szerveződése teszi a maga nemében egyedülállóvá. Fekvésében meghatározó, hogy ebben a sávban a nagy eurázsiai sztyeppét hegyláncolatok keresztezik. Adottságait tekintve a terület sztyepei része az 1500-as évek előtt ugyan alkalmas lett volna virágzó mezőgazdasági termelés kibontakozására, ám hiányzott a fejlettebb mezőgazdasági kultúra megteremtéséhez szükséges technológia. A földjeik fölszántására alkalmas eke csak évszázadokkal később jelent meg a mezőgazdasági technológiában, ennek hiányában pedig a „termőföld nagy része megműveletlen maradt, és csupán legeltetésre használták. A hegyekben a

mezőgazdaság helyett a bányászat honosodott meg, a dombvidékeken pedig egészen a XIV. század végéig sok helyen még mindig az égetéses, ún. *slash and burn* termesztési módszer használata volt gyakorlatban, melynek hatékonyságát azonban korlátok közé szorította a rendelkezésre álló földterület kiterjedése.

Ezt a fajta hagyományos mezőgazdaságot csak egy hivatásos hadsereg lett volna képes megvédeni a sztyeppe határain kívül élő nomádok katonai fölényével szemben (a sztyeppe határain most és a későbbiekben a főntebb megadott területi meghatározást értjük), de egy efajta védelmi föladatra alkalmas hivatásos hadsereget a helybeli társadalmak nem tudtak fönntartani, egészen a XVII. század végéig. A X. század előtt a magyarok is e nomádok közé tartoztak, akik a hadizsákmány reményében portyázó beütésekkel fenyegették a már letelepedett, földművességgel foglalkozó népességet. A támadások idején a lakosság a hegyekbe, illetve biztonságos helyre menekült. A X-XIV. században hol a kunok, hol a tatárok, hol más nomádok veszélyeztették a termést és a lakosságot, később pedig a törökök támadásai jelentették a fő veszélyforrást a megszilárdulóban lévő gazdaság és társadalom számára. A sztyeppe-vidék lakossága a letelepedéssel együtt lassanként elveszítette a korábbi nomád harcos életmód katonai erényeit és mobilitását. Szétfoszlott a hadi fegyelem, s a korábban parazita életmódot folytató nomádokból kialakult egy nomád földbirtokos réteg. Földbirtokosként azonban már nem voltak képesek megvédeni a társadalmat, ez pedig utat nyitott a kívülről jövő nomád támadások sikere számára.

Ezek a beütések a magyarok letelepedése után sem szűntek meg, ám a fenyegetett részek határa a magyarok Kárpát-medencében történt megállapodása után keletebbre tolódott. A Közép-Ázsiából induló nomád támadások 1000 után általában elkerülték a Kárpát-medencét, s egyre inkább dél felé irányultak. A nagy sztyeppei birodalmak fönnmaradása ezentúl is bizonytalan volt, a lakosság száma ingadozott a járványok, természeti csapások és idegen beütések miatt, így ideiglenes virágzásuk egy-egy karizmatikus uralkodó tehetségén alapult. Szent Istvántól kezdve a Duna-medence urai egy fejlettebb társadalmi és kulturális modellt kaptak Nyugat-Európától, mely a későbbi olasz és francia származású uralkodók alatt még dominánsabbá vált.

McNeill megállapítja, hogy 1500 előtt a Kárpát-medence területeinek jellege fokozatosan változott nyugatról kelet felé haladva. Bécs és környéke még egyértelműen Nyugat-Európa társadalmi és gazdasági

képét mutatta, sőt még a Kisalföldet is ide sorolhatjuk. A Nagyalföld és Erdély azonban már egy átmeneti térséget képezett Európa és a Kárpátokon túli sztyeppe-vidék között. Ezen a viszonylag gyéren lakott területen az árvizek nyaranta elárasztották a folyó menti vidékeket, s rendszeresek voltak a konfliktusok a földesurak és jobbágyaik között. A felszínen az itteni társadalom is a nyugat-európai formákat tükrözte, de valójában egy sajátos társadalmi formációról van szó, mely felépítésében valahol a nyugat-európai és a sztyeppe vidéki parazitizmus között helyezkedett el.

A térség önmagában sem mutatott egységes képet. A Nagyalföld északi részét és Erdélyt sűrűbben lakták, a talaj minősége kedvezőbb volt, s a társadalom a német városoknak és a szabad parasztok illetve a székelyek nagyobb számának köszönhetően európaibb irányba fejlődött. Még keletebbre haladva Moldovát és Havaselvét még a XV. század elején is égetéses gazdálkodást gyakorló fél-nomádok lakták. Uraik próbálták utánozni a magyar és lengyel földbirtokosi réteg életmódját, de később mégis inkább a törökök szövetségeseül szegődtek, mert a törökök politikája kevesebb változást idézett elő társadalmukban, mint akár a magyar, akár a lengyel katolikus főurak behatása tette volna. Az ő szemükben a törökök politikailag toleránsabbnak tűntek. A határvidék legkeletibb övezete, a Fekete-tengertől nyugatra és északra terjedő sztyeppe csekély számú lakossága körében a muzulmán kultúra terjedt el. A Krim-félsziget egészen az 1660-as évekig a kalandozók központjának számított, a nomád lovasok végleges veresége csak ez idő után következett be.

McNeill, ezeket a vonulatokat áttekintve megállapítja, hogy a XVI. századba lépve még nem volt nyilvánvaló az eurázsiai térségben, hogy a következő évszázadokban három nagy birodalom: a török, az orosz és a habsburgi fogja dominálni a Kárpát-medencét és a Fekete-tengertől északra eső sztyeppe-vidéket. A légifelvétel-szerű bevezetés után a könyv három fő része kronológikus és tematikus alapon osztja föl a tárgyalni kívánt korszakot, kezdve a török birodalom előrenyomulásával 1570-ig, folytatva a viszályok korával 1570 és 1650 között, végül a bürokratikus birodalmak győzelmével lezárva 1740-ben.

Az oszmán térhódítás lehetséges okait vizsgálva a térségben, Magyarországról beszélve McNeill kiemeli az I. Mátyás király halála után bekövetkezett fejleményeket.(4) A központosítási kísérlet után a nemesek visszaállítják megnyírbált pozícióikat és szétverik a Fekete Sereget, mely az egyetlen ütöképes katonai erőként állhatott volna a törökök ellen. II. Ulászló és II. Lajos uralma alatt az ország a nagy földesurak rivalizálásának

színterévé vált, a társadalom belső rendje megbomlott, ez nyilvánult meg az 1514-es parasztlázadásban is. A korábban megszerzett perifériális tartományok kicsúsztak a királyság kezéből, s ez lehetetlenné tette a délről jövő támadások föltartóztatását, az ország szívéből való távoltartását. Az ország védelmének megszervezhetősége szempontjából a szerző ugyancsak negatív eredményként értékeli Werbőczy *Hármaskönyvének* megszületését is, minthogy ez nagyobb figyelmet szentel annak, hogy a nemesség jogait védelmezze illetve a pereskedéseket szabályozza, mint annak, hogy az ország védelmét szolgáló szerepüket meghatározza. Mindezek következtében az 1514 utáni ötven évben a helyi túlkapások és erőszakoskodások általánossá váltak Magyarországon, az anarchia és a társadalmi devolúció pedig a szabad lovas katonák rétegének fölemelkedését eredményezte.

A Kárpátokon túl ez a visszafejlődési tendencia még nagyobb méreteket öltött. E folyamatban kulcsszerepet játszott a rabszolgaszerezés érdekében indított tatár betörések sora. A rabszolgák problémája nemcsak a békés földművelő lakosságot érintette, hanem súlyos nehézségeket okozott a török birodalmon belül is. Egyrészt zavarta a Konstantinápolynak oly fontos mezőgazdasági kereskedelmet, hiszen gátolta a város gyorsan duzzadó lakosságának rendszeres élelemellátását (McNeill adatai szerint a város 1453 körül 100 000 főre becsült lakossága 1600-ra mintegy 700 000 főre duzzadt), másrészt a balkáni térségben gyarapodtak az összetűzések a muzulmán földesurak és a szultán rabszolga-hivatalnokai között. A törökök számára éppúgy problémát jelentett a katonaság eltartása, mint akármely birodalomban az „európai sztyeppe határvidéken” belül, annál is inkább, mert az oszmán birodalomban a földművelőket viszonylag enyhén adóztatták. A központi hatalmat csak úgy tudták fönntartani, ha katonáik rendszeresen fosztogatták a birodalom periferiáját.

Nem volt ez azonban másképp Mátyás király hadi központosítása esetében sem. A Fekete Sereg szükségleteit a balkáni területek nem tudták kielégíteni, ezért Csehország, Morvaország, Szilézia és Ausztria lett a zsákmányszerző portyák célpontja. Mátyás halála után a nemesség központosítást ellenző törekvései megghiúsították a Fekete Sereg fönmaradását, s McNeill úgy gondolja, hogy „az erőszak decentralizálása [...] lehetővé tette a parasztok intenzívebb helybeli kizsákmányolását a militáris arisztokrácia által. Bizonyos értelemben az egyenlőtlenségek, melyek bármely központosítottabb rendszer velejárói, feloldódtak egy közös győtrelemben – hiszen a zabolátlan arisztokrácia nem tudott annyi sikeres

kicsapást mérni a határvidékekre, sem az otthoni erőforrásokkal olyan hatékonyan gazdálkodni, mint egy központosított katonai autokrácia”.(5)

A Kárpátoktól északra a lengyel-litván arisztokrácia hosszabb ideig élvezhette hatalmi pozícióját, s nem kellett ezért olyan nagy árat fizetniük, mint a magyaroknak. Magyarország I. Mátyás király korában bizonyos téren hasonlított a török birodalom berendezkedésére: e hasonlóságok közé sorolhatjuk a központosított hadsereg alkalmazását, vagy a viszonylagos kulturális nyitottságot, melyet Magyarországon a reneszánsz megjelenése, Konstantinápolyban pedig a bizánci kultúra megőrzése hozott magával. A XVI. századra azonban a két térség fejlődése nagyon eltávolodott egymástól, a különbségek áthidalhatatlanná váltak.

McNeill meglátása szerint a birodalmi kormányzás problémáira eltérő megoldásokat kerestek, s a talált megoldások a törököket az adott pillanatban előnyösebb helyzetbe hozták. Szelim és Szülejmán uralkodása idején az Anatóliában vallási alapokon kitört síita lázadásokat visszaverték, a Német Birodalomban viszont V. Károlynak nem sikerült megbirkóznia a protestantizmus térnyerésével. Míg Magyarországon a mágánások erősen korlátozták az uralkodó hatalmát, s a királyt mintegy *primus inter pares*nek tekintették, a törököknél autokratikus szultán uralkodott, nem alakult ki egy mágánás-rend, s az örökösödési elv is viszonylag gyöngye volt. Ezeket az előnyöket fokozta még a jól kiépített adminisztrációs rendszer és a kitűnően képzett, erős hadsereg.

Hosszabb távon azonban ezek az előnyök a törökök gyengéivé váltak, mivel a török haderő akkor volt igazán hatékony, ha a szultán vezette – ám a szultán nem tudott hosszú időre távol maradni Konstantinápolytól. A jól szervezett központi adminisztráció szintén csak a szultán hatókörében működött olajozottan. Mindez az 1570-es évekre a török terjeszkedés megtorpanását eredményezte.

Az 1570 és 1650 közötti időszakot McNeill a viszályok korának nevezi, viszályokat találva a térség egész területén és a török birodalmon belül is.(6) A török problémák elsődleges forrása a hódítások megtorpanása volt, mely a magyar várrendszer ellenállásának, az orosz haderő bekapcsolódásának és a krími tatárok szövetsége kiszámíthatatlanságának volt köszönhető. A janicsárok közül sokan a katonai föladatokat és elegendő hadizsákmány híján a letelepedést választották, vagy ha nem, a belterületeket kezdték prédálni és fölkeléseket szerveztek. A korábban jól működő adminisztrációs rendszer is remegni kezdett, hiszen az ő fönmaradása is a hadsereg szerzeményein alapult. A török birodalmon

belül ugyanaz a feszültség volt kialakulóban az örökösödési jogra támaszkodó földesúri réteg és az uralkodói bürokratikus abszolutizmus illetve az örökösödési jogokkal csak alig rendelkező hivatalnokréteg között, mint amely már tipikusnak volt mondható ebben az időben a Habsburg-, az orosz és a lengyel birodalmon belül, sőt Indiában és Észak-Afrikában is. E feszültségek föloldása reformok bevezetését kívánta volna meg, de a hatalmon lévő érdekcsoportok ellenezték az újítás minden formáját, még inkább a haderőn belüli innovációkat. Konzervativizmusuk pedig hosszútávon aláásta a szultánok hatalmát.

A Habsburg-birodalom belső viszályait vizsgálva a szerző abból indul ki, hogy itt szó sem volt a törökökéhez hasonló központosított rendszerről, a birodalom autonómiák, immunitások és privilégiumok rendszerére épült. Az ausztriai és német területektől eltérően Magyarországon a városok nem játszottak fontos szerepet, a vallásos megosztottság viszont annál inkább. McNeillt a vallás kérdésében leginkább a politikai következmények érdeklik. Meglátása szerint az ellenreformáció részben azért diadalmaskodott, mert Habsburg támogatói tartózkodtak az adminisztrációs és politikai központosítástól a királyi Magyarország területén, s nem fenyegették sem az országgyűlés, sem a nemesek privilégiumait. Ezen kívül a katolikus egyháznak sikerült magát a jogszerűség és az alkotmányosság védelmezőjeként beállítania, így a nemesek nem érezték, hogy meg kell menteniük az alkotmányt, azaz a privilégiumukat szentesítő alapokiratot. Ezzel a protestantizmus potenciális politikai vonzereje sok nemes számára elsorvadt, s a katolikus propaganda valamint az azt közvetítő oktatás – mely cgyfajta hazafias áhítatosság köntösét magára öltve újra meg újra azt hangsúlyozta, hogy Magyarország a kereszténység védőbástyája, amely a pápa különleges védelme alatt áll – sikeres ellenállás nélkül tudott diadalmaskodni.

A protestantizmus természetesen nem tűnt el egészen, megmaradt a kisebb, McNeill véleménye szerint kevésbé tanult nemesek körében, akik gyanakvással nézték az ellenreformáció által irányított szellemi életet. A korszak egészét domináló vallási feszültségek ellenére a Habsburg Birodalom végeredményben sikeresebben tudott kiemelkedni a konfliktusok közül, mint a Török Birodalom, elsősorban azért, mert a konfliktusokat Bécsben rugalmasabban tudták kezelni, mint a konzervatív szultáni udvarban. Bár a korszak végére sem tisztázódott teljesen az uralkodó, a nemesek és a városok közötti jogi és hatalmi viszony, a jezsuita iskolák elősegítették az uralkodó és a nemesek kibékülését. A központi bürokrácia

ugyan nem lett racionálisabb, de helyi kompromisszumok, megegyezések születtek. A harmincéves háború, pusztításai ellenére, az állandó hadsereg kialakulását eredményezte, mely létszámát tekintve ugyan nem volt jelentősnek mondható, mégis lehetett rá építeni, a XVII. század végére pedig már úgy megerősödött, hogy helyt tudott állni akár a törökökkel, akár más európai hatalommal szemben. Ez nagy változást jelentett a harmincéves háború idejéhez képest, amikor az osztrák ház újra meg újra mások segítségére szorult, vagy tehetetlennek bizonyult a mindent fölperzselő, prédáló zsoldos seregekkel szemben.

A határvidék egy másik régiójában, Lengyelországban, e korszakban a nagy földesurak dominálták a társadalmat. Dominanciájukat annak köszönheték, hogy számottevő anyagi haszonra tettek szert a mezőgazdasági nagykereskedelem útján, s nem voltak különösképpen fenyegetve külföldről. Báthory István győzelmeit túl drágának gondolták, s úgy vélték, hogy nincs szükségük állandó hadsereg fölállítására. Ebben a szellemben szintén nem támogatták III. Zsigmond ismétlődő próbálkozásait a svéd korona megszerzésére, hiszen szerintük az már fél évszázados „céltalan” háborúskodást hozott Svédországgal.

A kisebb tartományok közül McNeill elsőként Erdélyről beszél, ahol három korszakot különít el a viszályok korában. Elsőként a Báthoryak próbáltak létrehozni egy nagyobb birodalmat a keleti térségben, Lengyelországgal és Litvániával együtt; s a kálvinisták és a lutheránusok támogatták ezt, mert megijedtek a radikálisabb protestáns irányzatoktól. A tizenöt éves háború és még inkább Basta zsoldosai hatalmas károkat okoztak Erdélyben, s a pusztítások elleni tiltakozás Bocskai lázadásának támogatásában fejeződött ki. Bocskai a fosztogató Habsburg-hadak kiűzése után sikeresen erősítette meg Erdély autonómiáját, s megszilárdította a magyar nemesek pozícióját a Habsburgokkal szemben. Erdély Bocskai után is Habsburg-ellenes maradt, s az osztrákok helyett inkább a törökökkel kereste a szövetekezés lehetőségét. Bethlen Gábor is török támogatással került hatalomra Erdélyben, s bár a magyar korona megszerzéséért is eséllyel indulhatott volna, a magyar urak, kiváltságaikat féltve, jobban tartottak abszolutista törekvéseitől és állandó hadseregétől, mint a Habsburg-uralkodóktól.

Moldovában és Havaselvén az erdélyi helyzettől lényegesen eltérő tendenciákat figyel meg a történetíró. Az uralkodók gyakran váltogatták egymást, a tárgyalt időszakban Moldovában huszonhárom, Havaselvén pedig huszonhat uralkodóváltás történt. McNeill szárazon és frappánsan

elemzi a hatalom megszerzésének két alapvető módszerét: először erőszakkal megragadni a hatalmat és utána lepélni az illetékes hivatalnokokat Konstantinápolyban, vagy először lepélni a hivatalnokokat és utána megragadni a hatalmat. A kereskedelmi összeköttetések és kulturális kapcsolatok mindkét tartományt Konstantinápoly felé irányították. Jelentős volt a görög befolyás, a katolikus és protestáns kihívások megerősítették és fokozták a konzervatív görög ortodoxia meggyökeresedését. A gyors politikai és társadalmi változások nagy mértékű korrupcióhoz és egyfajta groteszk politikai erkölcstelenséghez vezettek.

McNeill meglátása szerint a XVII. század első felében az egész térségen belül kétfajta társadalmi berendezkedés állt egymással szemben.(7) Helyi szinten az igazgatást vagy az örökös földesurak egy csoportja által irányított helyi kormányzási intézmények, vagy a távoli uralkodó által kinevezett hivatalnokok gyakorolták. (Ez utóbbiak nem okvetlenül a helybeli lakosság köréből kerültek ki.) A térség nagy birodalmi, a Habsburg-, a Török és a Romanov-birodalmak 1650 után bürokratikus monarchiákat építettek ki. Valamilyen formában mindannyian elismerték a helybeliek önigazgatási törekvéseit, talán ennek is volt köszönhető, hogy 1711-re a bürokratikus birodalmak győzelme elvitathatatlan lett.

Ezután már csak a kivitelezés, berendezkedés pontos részleteinek kidolgozása maradt hátra számukra. Az újfajta államszerkezetben a hadseregek hivatásos, képzett katonákból álltak. A seregeken belül a lovasság szerepe visszaszorult, csak az ellenfél zavarására és a végső diadalhoz vezető támadás végrehajtására alkalmazták. Nélkülözhetetlenné vált viszont a katonai sikerek eléréséhez a gyalogosok, a tüzérség és a lovasság precízebb együttműködése. Ez a sereg rendszeresen megállta helyét a csatatéren, de egy ilyen szervezett had fönntartását a XV. században csak a határvidékek rendszeres fosztogatása tette volna lehetővé. A perifériák forrásai azonban hamar kimerültek, nem lettek volna elegendők a katonaság folyamatos ellátásához. A zsákmány helyébe így most az adók léptek, s ezen keresztül a katonák élelmezésébe a városi lakosság, a parasztok, sőt helyenként még a földesurak is bekapcsolódtak.

A török birodalom újra megerősödött 1648 után, a Köprülü-nagyvezírek vezetése alatt. Mehmed és fia, Ahmed hatékonyra tudta tenni a bürokrácia működését, ezzel egyidejűleg enyhült a szunnita ortodoxia, s a dervisek szabadabb teret kaptak. Erdélyben kudarcot vallottak II. Rákóczi György birodalmi próbálkozásai, és helyét a törökök szemében

megbízhatóbb és kevésbé nyughatatlan Apafi Mihály foglalta el a fejedelmi székhelyben. Moldovában és Havaselvén is új uralkodókat neveztek ki a törökök: választásuk olyan jelöltekre esett, akik a konstantinápolyi görög Phanar kerületből származtak, s kiknek az otthon maradt rokonaik garantálták lojalitásukat. Erejük tudatában tovább kívántak volna terjeszkedni, de hiába támogatták ennek érdekében Magyarországon a Thököly felkelést, s hiába kísérelték meg újra Bécs megszállását, hódító törekvéseik ezúttal sikertelennek bizonyultak.

A Török Birodalom katonai kudarcait részben az okozta, hogy a bürokratikus hatalom megerősödése nem jelentette az arisztokrata urak teljes visszaszorítását, s a törökök nem tudtak lépést tartani a technológia új vívmányaival. Ebben az időben több olyan vallási mozgalom is elterjedt a törökök között és Oroszországban, mely a világvégét jövendölte. E látnokok megjelenése a központosító hatalmak megerősödését segítette, hiszen a világvége közeli eljövételébe vetett hit értelmetlenné tette az ellenállást a központosítással szemben.

A vizsgált terület másik fölemelkedő nagyhatalma a Habsburg Birodalom volt. Csapatai 1683 és 1699 között sikeresen kiverték a török hadakat Magyarország területéről, ami részben annak volt köszönhető, hogy a törökök inkább területeket áldoztak föl, mintsem belső reformokat hajtsanak végre. A Habsburgok ügyesen alkalmazták a XVII. század francia és olasz újításait, meghonosították a hivatásos hadsereget, melynek tagjai rendszeres fizetést és ellátást kaptak, a fegyelmet és edzettségüket napi gyakorlatokkal tartották fenn, a katonák egyenruhát viseltek és kaszárnnyákba költöztek. Kialakították az előmeneteli rendszert is, ezáltal fokozva a katonai szolgálat társadalmi elismertségét.

A Habsburgok az 1680-as évek után is folytatták a magyarok által ellenszenvvel követett lépéseket. Ezek közé tartozott a *Commisio Neo-acquistica*, melynek működése nyomán a töröktől visszaszerzett területek oroszlánrészét végül a Habsburg-udvarhoz lojális urak kapták, s ezzel a dinasztia ellenfeleit lényegében kizárták a hatalomból. Az sem nyerte el a magyarok tetszését, hogy a déli határokon katonai-adminisztratív területet alakítottak ki, melyet közvetlenül Bécsből irányítottak. Erdélyt nem egyesítették Magyarországgal, mellőzték a protestánsokat és a hivatásos sereget magyar földön állomásoztatták. A sokoldalú elégedetlenség a Rákóczi-felkelésben jutott kifejezésre, de ennek leverése, 1711 után a magyar nemesek megbékéltek a Habsburg-igazgatás új formájával, s békétlenkedés helyett inkább egymást perelték.

William McNeill megkísérelte fölhívni olvasói figyelmét az „Európa sztyeppei határát” alkotó térségen belül föllelhető hasonlóságokra. Szintézisében a geográfiai sajátosságok kiemelkedő hangsúlyt kaptak. Meglátása szerint a térség földrajzi képének egysége a helyi variációk figyelembe vételével is hasonló típusú társadalmakat hívott életre, hasonló jellemvonásokkal, mely közösségek hasonló problémák megoldásával birkóztak, s végeredményben e problémák megoldására is hasonló megoldásokat találtak. McNeill értékelésében e közösségek geográfiai helyzete játszott kulcsszerepet alapvonásaik meghatározásában és későbbi fejlődésükben.

Robert J. W. Evans

Rudolf császárral foglalkozó tanulmányában Evans – Rudolf, az uralkodó eszmevilágán és a prágai udvari élet bemutatásán keresztül a XVI. század végének szellemi klímáját vizsgálja.(8) Megállapítja, hogy a történelemben három egymástól eltérő kép alakult ki és maradt fenn II. Rudolf császárról.(9) Az egyik egy gyöngye, instabil, elszegényedett uralkodót lát benne, aki nem tudott élni politikai örökségével. Bár uralkodását ragyogó politikai kilátásokkal kezdhette, élete utolsó napjaiban rab volt saját várában, elveszítette hatalmát és befolyását a német birodalomban, kiszorították Ausztriából és Magyarországról, és még a cseh tartományokban sem játszott szerepet többé.

Egy másik ábrázolás a kor nagy mecénását láttatja velünk, aki a művészetek és tudományok állhatatos védelmezője és támogatója volt. A köréje gyűlt művészekről és tudósoktól kiemelkedő alkotásokat és teljesítményt követelt, messzelátó művészetpolitikája kulturális aranykort teremtett a XVI. század végére.

A harmadik fölfogás szerint a császár az okkult, titkos tudományok rossz hírű támogatója volt, aki a titkos tudást örültségbe hajló elszántsággal hajszolta. Csaknem mániákus vonzódása az alkímiához legendássá vált, de ezen kívül érdekelte még az asztrológia, a hermetizmus, a kabalisztika és akármely hétköznapi babona is.

Evans munkájában a három, egymástól nagyon különböző profil összeillesztésére törekszik, megállapítva, hogy bár eltérők, mégis sok szempontból fedik egymást, s voltaképpen egyenként és együttesen is a XVI. század szellemi légkörének leképeződései. A késői XVI. század embereit általában jellemezte az univerzalizmusra törekvés. Erőfeszítéseket tettek a kereszténység szellemi és politikai egységének megőrzésére,

mindenáron szerették volna elkerülni a vallási szétszakadást – úgy gondolták, hogy a kereszténységen belüli béke megőrzése segít megmenteni Európát a törököktől. A humanisták, akár katolikus, akár protestáns felekezetűnek vallották magukat, még mindig egy egyesült kozmopolita tudótestület tagjai közé számítanak, s ugyanígy a manierista művészek is egy nemzetközi elit képviselői voltak.

Rudolfon keresztül Evans a XVI. század végére eső korszakváltás jegyeit is vizsgálni kívánja.(10) A latin humanizmus 1600 körül kezd fokozatosan visszaszorulni, s helyét lassanként átadja a barokknak. Rudolf még a hagyományos világnézetet képviselte, a hagyományos kozmológiát és a mágia iránti vonzalmat részesítette előnyben, ahogyan II. Fülöp udvarától sem volt idegen az okkult tudományok és a varázslás iránti érdeklődés. Európa stabilitását azonban több oldalról is támadás érte, s a konfesszionális politizálás politikai összeomláshoz vezetett, az új tudományos, empirikus elképzelések pedig a szellemi harmónia megbomlását eredményezték.

A korszak kérdéseit megválaszolando gyakorlati és szellemi megoldások óhatatlanul konfliktusba keveredtek. Rudolf idején kiéleződött a harc a passzív és az aktív megoldásokhoz ragaszkodó nézetek között.(11) A régi kozmológia, bár voltak aktív komponensei, a kontemplálást tartotta a legfelsőbb emberi célnak, a világ elfogadását az üdvözülés reményében. Az 1555. évi augsburgi egyezmény éles ellentétbe került a tridenti zsinat döntéseinek szellemével, s végül ez az ellentét a fokozódó krízisek sorozatán keresztül a harmincéves háború kitöréséhez vezetett és még karakterisztikusabbá tette az állásfoglalásokat. Az aktivista pártok egyre inkább konfesszionális alapokra helyezkedtek, és eltolódtak a felekezeti dogmatizmus irányában. A kiéleződött feszültségek azonban sokakat inkább a politikától való visszahúzódásra indítottak, visszavonulásra az okkult tudományokba, a magángyűjteményekbe, az impraktikus álmodozásba. Ők annyira respektálták a hagyományos értékeket, hogy kritika nélkül ragaszkodtak a régi univerzális rendhez, s fő céljuknak a megbomlani látszó hétköznapi és szellemi harmónia visszaállítását tekintették, passzív intellektuális eszközök segítségével.

Evans meglátása szerint 1600 táján a világ megváltozott Rudolf körül. A konfesszionális politizálás egyre inkább előtérbe került, a szellemi életben pedig mindinkább háttérbe szorultak vagy kihaltak azok, akik a hagyományos kontemplatív világot képviselték. A császár ezzel nem akart vagy nem volt képes szembenézni. Kissé modern terminológiával kifejezve, nem tudott alkalmazkodni a rendszerváltáshoz, bár kezdetben még ő is

mutatott némi hajlandóságot arra, hogy részt vegyen a politikai fordulatban, főként személyi változtatások révén. Menesztette protestáns alkancellárját, Jan Zelinskijt; titkárát, Jan Milnert; a Hofkammer elnökét, Ferdinand Hoffmant; valamint Rumpfot, a titkos tanács elnökét. Utánuk az úgynevezett spanyol párt került hatalomra, a kancellár Zdeněk Lobkovic lett és Filippo Spinelli nuncius kulcsszerepet kapott a döntésekben.

Rudolf kezdetben remélte, hogy az új tanácsadók dinamikussága megerősíti az ő hatalmi befolyását. Tetszettek neki a nagyratörő tervek, melynek részeként ő egész Európa vezetője lett volna, rá osztották volna a kereszténység védelmezőjének és a törökök legyőzőjének szerepét. Egyedül nem remélhette ezeknek megvalósítását, viszont sem a Német Birodalom, sem a spanyolok, sem a pápa nem nyújtott hathatós támogatást. A szervezetlen hadakozás frusztrálta, a túlzottan dogmatikus vallásosság sem vonzotta. A politikai téren elszenvedett csalódások Rudolfot egyre jobban visszaszorították a művészet és a mágia világába. Mivel nem tudta megragadni, elsajátítani ezt az újfajta, barokkos aktivitást, elbarikádozta magát a harmónikus szépség és a titkos tudományok nagykönyvei közé. Evans, munkája legnagyobb részében, ezt a Rudolf körül kialakult mágikus és manierista környezetet vizsgálja.

Egy másik fontos szintézisre törekvő tanulmánya a Habsburg Birodalom formálódását tekinti át 1550 és 1700 között.⁽¹²⁾ Itt abból indul ki, hogy a XVI. század elejére három nagy változás alakította át Közép-Európát. Az első egy szellemi megújulás, a reneszánsz, mely részben I. Mátyás udvari kultúrájának köszönhetően terjedt el a térségben. A közép-európai reneszánsz nemzetközi stílusáramlatot, katolikus humanizmust jelentett, melynek megjelenése bizonyos irányokban reformokra ösztönzött.

A következő egy vallási megújulás, az 1520-as évek körül megjelenő reformáció, mely a közép-európai térségben szenvedélyes támadást indított a tradicionális elképzelések ellen. Erőteljes fölbukkanása számos forrásból eredeztethető. A török támadás előrenyomulása, a meglévő huszita hagyományok, a német városi lakosság egyházellenes kritikái, a népies prédikátorok millenarista elvárásai és az alpesi völgyek lakosságának hagyományos ellenállása támogatta kibontakozását, terjedését. A humanisták és reformátorok gyorsan megtalálták a közös hangot, párhuzamos érdeklődéssel fordultak a bibliai szövegmagyarázatok és a nép oktatása felé.

Végül a harmadik tényezőt Evans abban látja, hogy a politikai fejlemények új lehetőségeket és problémákat jelentettek a Habsburgok

számára. A mohácsi csata az ő számukra váratlan szerencsét jelentett, ám a német császári korona birtoklása konfliktushelyzeteket teremtett a német fejedelmekkel fennálló kapcsolatukban. Az osztrák területeket így sok apró, helyi sérelem háborgatta, mindemellett problémát jelentett a cseh királyság elszigeteltsége, a magyar területeken az állandó török veszély és az erőteljesen megnyilvánuló magyar nemzeti öntudat.

Ebben az ellenmondásos helyzetben, a szétszórt elemek összefogásában és a problémákkal való megbirkózásban a Habsburg siker nagyrészen annak függvénye volt, véli Evans, hogy miként viszonyultak a reneszánsz és a reformáció megjelenéséhez. A XVI. században a reneszánsz és a reformáció dominálta a térséget, a társadalom nyitott volt az új eszmeáramlat, művészeti stílus és vallási irányzat befogadására. A Habsburg hatalom nem követte ezt a fajta kitárulkozást, továbbra is formális maradt. A XVII. század kezdetére a Habsburgok hatalma megszilárdult Közép-Európában, a társadalmi nyitottság pedig bezárult, visszatért a tradicionális keretek közé. A dinasztia sikerének alapjait egy univerzális birodalmi ideológia kidolgozása és az ezt támogató kozmopolita katolikus egyház fölélnkült népszerűségének gyors növekedése teremtette meg. A XVI. században a monarchia különböző részei még különállóak voltak, és nagyjából saját forrásaikból éltek. Ezt az önállóságot a Habsburgok akkor még nem fenyegették, és sok helyen még a XVII. századba átnyúlva is megmaradt.

A XVI. század elemzésében Evans főként a reneszánsz kultúrával és a reformáció terjedésével foglalkozik a birodalom egyes részeiben. Különös fontosságot tulajdonít a reneszánsz kultúra összefonódásának a reformációval és a katolikus elittel is. Az előbbit tárgyalva Melanchton és Erasmus kiemelkedő szerepét hangsúlyozza, míg az utóbbinál a katolikus egyházat irányító humanista főpapok kapnak külön említést. A késő reneszánsz gondolkodók igyekeztek kibékíteni az ellentéteket és harmonizálni az „összes tudást”, de hamar rá kellett döbenniük, hogy ez többé nem lehetséges egy ember számára. Ezért arra a következtetésre jutottak, hogy az alapfeltételt, az egész világ egységét kell bebizonyítani – ámde ez sem sikerült. Egyre jobban irracionális érvekkel próbálták támogatni ezt a racionális álláspontot, de nem voltak képesek szintézist teremteni, vagy megvédeni a régi keresztény egységet. A manierista civilizáció tehát túlságosan ingatag egyensúlyra támaszkodott, és sok támogatója a fokozódó dogmatizmus és fanatizmus réme elől talált ebben menedéket. Ezt a fajta visszahúzódot mutatja Rudolf és udvara is.

A szellemi és politikai válság csúcsa Evans szerint a XVII. század első felére tehető. A század végére a Habsburg tartományokban a sokféleség dacára is létrejött egy egységesült kultúra, s ez a kulturális kötelék nélkülözhetetlen volt a dinasztia fennhatósága alatt álló területek összetartásához. Természetesen politikai, társadalmi és gazdasági tényezők is jelen voltak, de a szellemi közösség meghatározónak tekinthető az egység fenntartásában.

Az ellenreformáció kultúráját vizsgálva Evans megállapítja, hogy az uralkodó elit és a privilégiumokkal nem rendelkezők közötti szakadék tágabb lett, és csak azok rendelkeztek szabad önkifejezési lehetőségekkel, akik részt vehettek az elit kultúrájában. A szellemi élet kibontakozása három alapvető korlátba ütközött: a konfesszionális ortodoxia, a főnálló rend tiszteletben tartása, s a latin nyelv használata nehezítette a kultúra populárisabbá válását.

A szellemi rendszerben bár jelen volt az empíricizmus is, Arisztotelész megtartotta központi szerepét. A tudomány nem kerülhetett ellentmondásba az uralkodó dogmarendszerrel, így kísérleteket főleg a hagyományos elképzelések bizonyítására lehetett alkalmazni. A hangsúlyt a passzivitás, a belenyugvás filozófiája kapta. A korszakban végig megmaradtak a mágikus világ utáni érdeklődés elemei is, leginkább az alkímia vonzotta a tudós elméket. Evans a szellemi szintézis utáni vágy és kutatás egyik legérdekesebb alakjának Athanasius Kirchnert tartja, aki a filozófiát és a teológiát a mágián keresztül próbálta összekapcsolni: ennek alapján állította például, hogy a hieroglifák a keresztény igazságok okkult formában megfogalmazott tanúbizonyságai. Kirchner sikertelen szintéziskísérlete egy olyan szellemi hagyomány folytatódását jelentette, mely egyesítette a Habsburg-Monarchia elitjének kultúráját. Az ellenreformáció politikai bevezetését közös gondolkodási szokások is támogatták, a konformitás alapját a legtöbb esetben az elfogadás, és nem a kényszer teremtette meg. Ennek eredményeképpen a birodalom káprázatos sokfélesége a közös gondolatmeneteken keresztül lassan összeolvadt és egybecsiszolódt.

*

A két történész törekvései és érvei a magyar történelemnek egy nagyobb történeti és a térség egészére kiterjedő szintézisbe állítására, több érdekes kérdést vetnek föl. Először is a szintézisek nem okvetlenül támogatják, de

ugyanakkor nem is zárják ki egymást. Az egyik a közös földrajzi elhelyezkedést, a másik a közös kultúra kialakulását hangsúlyozza. Evans tanulmánya jóval részletesebben vizsgálja tárgyát, s emiatt meggyőzőbbnek tűnhet. Mindazonáltal McNeill érdekes áttekintést nyújt egy nagyobb térségről, melyet nem gyakran szoktunk egységes egészként fölfogni, s talán éppen emiatt tud rávilágítani bizonyos hosszútávon újra észlelhető vonásokra, melyek segítséget adhatnak számunkra e társadalmak jobb megértéséhez.

Másodszor, mint kívülállóknak, megadatott számukra, hogy a magyar történelemhez más perspektívából közelítsenek, mint a Magyarországon élő vagy magyarnak született történészek teszik, vagy tennék. Teremteni próbált szintézisük a közös földrajzi sajátosságokon, illetve közös kulturális jellemvonásokon alapul – ezek hagyományosan nem azok a területek, melyeket magyar történészek hasonlóképpen hangsúlyosnak választanának.

Harmadszor, ha elfogadjuk Berlin intellektuális osztályozását a rókákról és sündisznókról, s amennyiben McNeill és Evans (csakúgy mint Tolsztoj) olyan rókák, akik annak a módját keresik, hogy a világot sündisznóként értelmezhessék, értékelnünk kell, hogy ők alapvetően azzal az igénnyel nyúlnak a magyar történelem tanulmányozásához, hogy a részletek „róka”-módra történő gyűjtésén kívül, azokból nagyobb léptékű szintézist teremtsenek. Ezt példaértékű törekvésnek tekinthetjük a XX. század második felének magyar történetírásában.

Végül, ha Evans föltevése helyes, és a térség többé-kevésbé közös elit kultúrája ténylegesen döntő szerepet játszott a Habsburg Birodalom kialakulásában, vajon máig hatóan létezőnek tekinthetünk-e egy közös elit-kultúrát a térségen belül, vagy ennek meglétét egészen elhomályosította a modern nacionalizmus fölemelkedése és a XX. század világfölforgató eseménysorozata? Tovább lépve: e potenciálisan létező közös elit kultúrában él-e még a szintézisteremtésre való törekvés?

Jegyzetek

1. Berlin, Isaiah: *The Hedgehog and the Fox: An Essay on Tolstoy's View of History*, Ivan R. Dee, Chicago 1993 (1. kiad.: 1953)
2. McNeill, William H.: *Europe's Steppe Frontier: 1500-1800*, University of Chicago Press 1964
3. Uo. 3-13. o.

4. Uo. 16-47. o.
5. Uo. 34. o.
6. Uo. 54-122. o.
7. Uo. 126-177. o.
8. Evans, Robert J. W.: *Rudolph II. and his World: A Study in Intellectual History, 1576-1612*, Clarendon Press, Oxford 1973
9. Uo. 1-2. o.
10. Uo. 9. o.
11. Uo. 9. o.
12. Evans, Robert J. W.: *The Making of the Habsburg Monarchy, 1550-1700: An Interpretation*, Clarendon Press, Oxford 1979

AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK ÉS A HOLOKAUSZT: AZ AMERIKAI VÁLASZADÁS MOZGATÓRUGÓI

SZISZKOSZNÉ HALÁSZ DOROTTYA
Miskolci Egyetem, Egyetemes Történeti Tanszék

A második világháború óta számos, az Egyesült Államok holokauszt alatti politikájának miérettjeit firtató tanulmány és kötet látott napvilágot, amelyek – amellet, hogy politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális tényezők együtthatasára engednek következtetni –, fölvetik a kérdést: milyen szerepet játszott a végkifejletben a washingtoni kormányzat, valamint az ország keresztény és zsidó közössége. Bár atekintetben, hogy hibáztatható-e vagy sem, megoszlanak a vélemények, abban mégis valamennyi szerző egyetért, hogy az Egyesült Államok keveset tett a nácizmus hatmillió zsidó áldozataért. A tények tükrében nyilvánvalóan fölösleges vitatni ezt az állítást, fontos azonban föl hívni a figyelmet arra a különbségre, ami az amerikai kormány és társadalom bizonyos szegmenseinek az ún. zsidókérdéshez való viszonyát 1944 előtt illetve azt követően jellemezte.

Hiszen míg nyugodtan kimondhatjuk: a holokauszt időszakának nagy részében a kérdés hidegen hagyta Amerikát, egy új kormányügynyökség, a Háborús Menekültügyi Hivatal alapítása 1944 elején változást jelzett. Erre az időpontra – a Szovjetunióban élő zsidók kivételével – a háború dúlta Európában már csak Magyarországon éltek nagyobb számban zsidók (de 1944 végére közülük is több mint félmillióan életüket vesztették).¹ E túlélők a kontinens legnagyobb zsidó közösségét alkották, s az elpusztításukra szőtt náci tervek megghiúsításában az új amerikai hivatal alapvető szerepet volt hivatott játszani. Ezért e tanulmánynak, azon túl, hogy számba veszi az amerikai zsidópolitika alakulásában lényeges körülményeket, célja az 1944-ben bekövetkezett változás mibenlétének érzékeltetése is, elsődlegesen a magyar zsidóság tragédiáján keresztül.

Szűkebb értelemben véve a holokauszt időszaka a második világháború éveit foglalja magában, bár a németországi zsidóság megpróbáltatásai jóval korábban, Hitler 1933-as hatalomra kerülésével elkezdődtek. Ebben az évben Franklin D. Roosevel vezetésevel az Egyesült

¹ Lásd Randolph L. Braham: *The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary*, I-II. köt. (Columbia UP, New York 1994); *A népirtás politikája. A holocaust Magyarországon* címmel magyarul is megjelent (Belvárosi Kiadó, Budapest 1997).

Államokban is kormányváltásra került sor, s a demokrata párti politikus 1945-ben bekövetkezett haláláig irányította az ország bel- és külpolitikáját. Figyelmét az 1930-as években a belügyek, nevezetesen az 1929 óta tartó gazdasági válság megoldására tett kísérletek kötötték le, s érthetően nemigen törődött a Németországban folyó eseményekkel. Pedig ebben az időszakban a fasiszta állam elsődlegesen még nem a zsidónak minősített személyek fizikai megsemmisítésére, hanem emigrációjuk kikényszerítésére törekedett, így az Egyesült Államok segítségére lehetett volna az üldözötteknek, ha hagyományainak megfelelően utat nyit előttük. Ekkorra azonban, a tartós gazdasági visszaeséssel is összefüggésben, éppenséggel korlátozó tendenciák váltak dominánssá az ország bevándorlási politikájában.²

Bár alapvetően gazdasági jelenség volt, az összeomlás az élet minden területén érezte hatását, s mind a kormánypolitikában, mind a társadalom gondolkodásában meghatározó tényezővé vált. Mivel egyik legkorábban megmutatkozó kísérőjelensége a munkanélküliség ugrásszerű növekedése volt, az amerikai népesség többsége a munkaerőpiacon versenytársként jelentkező bevándorlók számának visszaszorítása mellett foglalt állást, amire az 1920-as évek korlátozó rendelkezései lehetőséget is adtak.³ A közvélemény határozott fellépése bírhatta volna rá csak a

² A bevándorlókkal szembeni ellenszenv a XIX. század végén, az ún. „új emigránsok” megjelenésekor erősödött föl. Amellett, hogy minden korábbinál nagyobb tömegben érkeztek, az őket befogadó társadalom averzióját kulturális különbségeik (vallás, nyelv, szokások) is fokozták. Az 1880-as évektől ugyanis az újonnan érkezők jelentős része nem a hagyományos, azaz észak-nyugat-európai fehér közösségekből került ki, hanem Ázsiából és Dél-Kelet-Európából, s ez utóbbiak körében különösen magas volt a zsidók száma: 1880 és 1900 között 600 000, az elkövetkezendő húsz évben pedig 1,8 millió; miközben 1880 és 1924 között évi átlag 500 000 bevándorló érkezett. Lásd Abraham J. Karp (ed.): *Golden Door to America. The Jewish Immigrant Experience* (Viking Press, New York 1976), 14; Szabó Éva Eszter: „Bevándorlás és faji diszkrimináció az Egyesült Államokban (1880-1925)”, *Századok* 1999, 5. sz., 985-997, 988. o.

³ David S. Wyman (ed.): *The World Reacts to the Holocaust* (Johns Hopkins UP, Baltimore 1996), a továbbiakban: *World*, 700. o. Az amerikai bevándorlási politika alapelve az 1920-as évektől az ún. kvótarendszer lett, amelynek bevezetésére 1921-ben került sor. Többszöri módosítást követően, végső formáját 1929-ben nyerte el az elképzelés, amikor is évi 150 000-ben maximálták az Egyesült Államokba beengedhető emigránsok számát. Ez a korábbinak a töredékét jelentette, hiszen az 1905 és 1914 között tetőző európai bevándorlással évente átlag 1 millió fő érkezett az USA-ba. A rendelkezés továbbá kimondta, hogy az egyes országokból érkező emigránsok száma legföljebb két százaléka lehet annak a számnak, ahányan az adott nemzetiségből 1890-ben az USA-ban éltek. Mivel

kormányzatot a bevándorlási törvények liberalizálására, a gazdasági válsággal együtt járó nehézségek azonban mind a keresztény, mind a zsidó közösség nagy részét visszaretentették a változás követelésétől. Ennek folytán az ország törvényei alapvető módosítások nélkül éltek tovább az 1930-as években, sőt a holokauszt idején is.

A gazdasági bajokból fakadó problémák visszafogó ereje mellett a keresztény lakosság közömbös vagy negatív hozzáállását az európai fajúldozáshoz az Egyesült Államokban látenszen mindigis jelenlévő antiszemita érzelmek okozták. A zsidóellenes érvelés, amelynek egyik központi gondolata a zsidóknak a kommunistákkal való azonosítása volt, különösen 1917 után, az USA-ban eluralkodó „vörös pánik” idején kapott erőre, s népszerűsítésében olyan hírességek játszottak közre, mint Charles Coughlin atya, Henry Ford vagy Charles Lindbergh, akik a zsidóság világhatalmi törekvéseit hangoztatták. Emellett a világháborúk közötti években olyan fantazmagóriák is hódítottak, miszerint a genetikailag alsóbbrendű, Közép-Kelet-Európából és Dél-Európából származó bevándorlók veszélyt jelentenek az angolszász és germán fajokra, s így az óvilágból érkezők között a zsidók kétszeresen is nehéz helyzetbe kerültek, lévén, hogy őket antiszemita és nativista előítéletek egyaránt sújtották.⁴ Mindezekből kifolyólag az amerikai keresztény lakosság túlnyomó része, különösen a katolikus fele, mindvégig közömbös maradt az üldözöttek megpróbáltatásaival szemben.

Mindazonáltal el kell ismerni azon prominens magánszemélyek (pl. Wendell Willkie, Herbert Hoover) és egyházak (pl. kvékerek, unitáriusok, mennoniták) tevékenységét, akik fölemelték szavukat a zsidóság érdekében, s a menekültek megsegítésére hajlandók voltak a zsidó szervezetekkel való együttműködésre is. Ahogyan szaporodtak és kegyetlenebbé váltak a nácik antiszemita támadásai, úgy vált egyre nyilvánvalóbbá a keresztény támogatás fontossága a közvélemény (és ezen keresztül a politika)

a Közép-, Kelet- és Dél-Európából – ahol a legtöbb zsidó élt – elszármazottak aránya csak az ezt követő évtizedekben nőtt meg lényegesen, az intézkedés kiváltképp érzékenyen érintette az ebből a térségből elvándorolni szándékozókat. Lásd Keith Fitzgerald: *The Face of the Nation. Immigration, the State, and the National Identity* (Stanford UP 1996), 128, 131; Arieh Tartakower – Kurt R. Grossmann: *The Jewish Refugee* (Institute of Jewish Affairs of the American Jewish Congress and World Jewish Congress, New York 1944) 85; Wyman: *World*, 696. o.

⁴ Wyman: *World*, 696-697, 700-701; Fitzgerald: i. m. 143; Robert A. Divine: *American Immigration Policy, 1924-1952* (Yale UP, New Haven 1957), 11-12. o.

alakításában. Mivel elterjedt nézet volt, hogy a problémák zsidók általi kezelése az antiszemitizmus erősödését vonhatja maga után, az együttműködés keretétől szolgáló közös bizottságokat általában zsidó forrásból finanszírozták ugyan, s a vezetőség több tagja is zsidó volt, elvileg e szerveződések egyetlen vallási irányzathoz sem kötődtek. A kooperáció olyannyira felemásan működött, hogy számos, kifejezetten keresztények által és keresztények érdekében létesített szervezet anyagi támogatásáról is a zsidóság gondoskodott.⁵

Ahhoz viszont, hogy a menekültek biztonságát szavatolni lehessen, a segélyezésen túl az amerikai bevándorlási kvóták fölszabadítása is szükséges lett volna, ám ezt, legalábbis kezdetben, az ország zsidó vezetői is visszafogottan támogatták. A társadalom jó részének ellenzésén kívül oka volt ennek, hogy izraelita közösségek hagyományosan külső segítség nélkül szervezték meg rászoruló hittársaik ellátását, a megnövekedett lélekszám viszont természetesen nagyobb anyagi megterhelést jelentett volna, kivált az 1930-as évek viszontagságai közepette. Így a zsidó szervezetek ténykedése elsődlegesen az emigráció föltételeinek könnyítésére irányult, nem pedig a kvóták fölemelésére. Kedvező irányú változást indított el a bevándorlók iránti féltelmek csökkenése a közvéleményben, köszönhetően azoknak a szakembereknek, akik 1939-ben kimutatták, hogy az újonnan érkezők nagy hányada a nem-termelő szektort gazdagítja, míg vállalkozásaik a munkahelyek számát gyarapítják. Vagyis nemhogy rontják, de épphogy növelik a gazdaság talpraállásának esélyeit.⁶ Fordulatra a bevándorlók ügyében mégsem került sor, annál is inkább, mert ugyanebben az évben a második világháború kitörése az Egyesült Államok esetleges katonai szerepvállalására irányította a társadalom figyelmét, miközben a terjeszkedő Harmadik Birodalom is egyre kisebb hajlandóságot mutatott a zsidók elengedésére.

Az amerikai népesség körében jelenlévő nativista tendenciák és a

⁵ David S. Wyman: *The Abandonment of the Jews. America and the Holocaust, 1941-1945* (Pantheon Books, New York 1984), a továbbiakban: *Abandonment*, 317-318; Haim Genizi: „American interfaith cooperation on behalf of refugees from Nazism, 1933-1945”, *American Jewish History* 70, March 1981, 347-361; 348-349, 351, 353; Robert W. Ross: *So It Was True. The American Protestant Press and the Nazi Persecution of the Jews* (University of Minnesota Press, Minneapolis 1980), 271. o.

⁶ David Brody: „American Jewry, the refugees and immigration restriction (1932-1942)”, in Abraham J. Karp (ed.): *Selected Studies from the Publications of the American Jewish Historical Society*, vol. 5: *At Home in America* (Ktav Publishing House, New York 1969), 322, 324, 327. o.

gazdasági nehézségek mellett saját belső fejlődése is hátráltatta az ország zsidó közösségét abban, hogy megfelelő módon reagáljon a náciizmus kínálta kihívásra. A világháborúk között fölerősödő antiszemita érzelmek körükben alapvetően kétféle reakciót generáltak: a fiatalabbakat radikális gondolkodásra bátorították, míg az idősebbekben a bizonytalanság érzését erősítették. Az egy időben érvényesülő modernizációs, szekularizációs, asszimilációs folyamatok tovább csökkentették a zsidóság egységes föllépésének lehetőségét, és hozzájárultak a közösségen belüli kommunikáció megromlásához. A zsidó társadalom megosztottsága több szinten érvényesült. Az első szinten a különbség alapját az öndefiníció szolgáltatta, azaz hogy az egyén magát elsősorban amerikaiként határozta-e meg, s csak azután zsidóként, vagy épp fordítva.⁷ Az első csoportba tartozók asszimilációja jóval előrehaladottabb volt, s ők általában nem kérdőjelezték meg az amerikai politika fő irányvonalának helyességét. Több kezdeményezőkézségre lehetett számítani a zsidóságukat hangsúlyozóktól, de ők sem voltak egységesek. Vezetőik egyetértettek atekintetben, hogy a mentőmunka megszervezése elengedhetetlen, ám fontos megosztó erőként jelentkezett a cionizmus, s az abban rejlő feszültségek további távolodásra adtak alapot.⁸

A korszak két meghatározó személyisége Stephen Wise és Abba Hillel Silver voltak, akiknek ideológiai ellentéteit a generációs különbség is fokozta. Az idősödő Wise rabbi vezette többség bízott Rooseveltnél a színpadok mögötti működésének sikerében, a Silver képviselte kisebbség viszont a cionizmus kérdésének politikai megoldását sürgette.⁹ Törekvésük sikertelen maradt, s európai hitsorsosaik ügyét sem mozdította előre, mivel elterelte a figyelmet a konkrét problémáról: az azonnali (célállomástól független) mentés szükségességéről. A konzervatív többség választotta út sem kínált megoldást, már csak sokuk megalkuvó magatartása miatt sem. Megdöböntő példája ennek Wise 1939-es kijelentése a *Wagner-Rogers Bill* tárgyalása kapcsán, mely törvényjavaslat célja két éven belül 20 000 zsidó gyermek bebocsátása volt az Egyesült Államokba. Mivel a rendelkezés nem jelentette volna a bevándorlási törvények megváltoztatását – a jövőbeni kvótákat egyszerűen 20 000-rel csökkentették volna – a közvélemény

⁷ Henry L. Feingold: *Bearing Witness. How America and Its Jews Responded to the Holocaust* (Syracuse UP 1995), 11-13. o.

⁸ Wyman: *Abandonment*, 328. o.

⁹ Milton Plesur: *Jewish Life in Twentieth-Century America. Challenge and Accommodation* (Nelson Hall, Chicago 1982), 113-114. o.

jelentős része támogatását adta a javaslatához. A rabbi mégis úgy nyilatkozott, hogy amennyiben az ország és a gyermekek érdeke összeütközésbe kerül, úgy „természetesen, az ország élvez elsőbbséget”.¹⁰ Eredményesebb volt azon csoportok és szervezetek működése, melyek felismerték, hogy az adott körülmények között félre kell tenni az államiság túlfentartását és bonyolult kérdését, s az azonnali mentésnek kell prioritást adni. Közéjük tartozott a Peter Bergson (egy 1939-ben Palesztinából érkezett fiatal aktivista) vezette bizottság (Emergency Committee to Save the Jewish People of Europe), melynek célja az európai zsidók érdekében kezdeményezett akciók haladéktalan megindítása és egy kifejezetten a mentés problematikájával foglalkozó kormány szerv felállítása volt.¹¹ Törekvései 1944-ben a Háborús Menekültügyi Hivatalban realizálódtak.

Ami a hivatalos kormánypolitikát illeti, láttuk, hogy az 1930-as években nem került sor a bevándorlási törvények korlátozó jellegének főloldására, amerikai menekültpolitika mint olyan pedig gyakorlatilag nem létezett. Ellentétben az Egyesült Államok hagyományos szerepével és alapelveivel, a Roosevelt-adminisztráció alatt az ország nem szolgált az emigránsok és üldözöttek menedékeként. Következménye volt ez a korábban vázolt idegenellenes és zsidóellenes hangoknak, de nemzetbiztonsági megfontolásoknak is.

Már 1940 tavaszán, jóval az USA hadba lépése előtt eluralkodott a félelem, hogy menekültek álcázott ellenséges ügynökök hatolhatnak az országba. Bár az aggodalom nem volt alaptalan, a sokszor külügyminisztériumi tisztviselők által terjesztett túlzások hisztéria-közei állapotokat eredményeztek. „Kapuinkon belüli ellenségekre” hívták föl a figyelmet, a menekülteket „Hitler rabszolga-kémeinek” nevezték, s még Rooseveltnél is modern „trójai falovak” ellen figyelmeztetett. Breckinridge Longnak, az 1940 elején kinevezett és a menekültpolitikáért felelős külügyminiszter-helyettesnek meghatározó szerepe volt az ilyen és hasonló teóriák születésében. Tevékenysége negatívan befolyásolta a bevándorlási politika alakulását is, amit sokatmondóan jellemez arra vonatkozó elképzelése, hogy hogyan kell elérni az emigránsok számának drasztikus visszaesését: „Időlegesen csökkenthetjük és effektíve

¹⁰ Brody: i. m. 331. o.

¹¹ Wyman: *World*, 706-707. o. Részletesen a csoport munkájáról lásd Monty Noam Penkower: „In dramatic dissent. The Bergson boys”, *American Jewish History* 70, March 1981, 281-309. o.

befagyasztthatjuk az Egyesült Államokba érkező emigránsok számát. Megtehetjük ezt úgy, hogy egyszerűen azt tanácsoljuk konzuljainknak, minden akadályt gördítsenek az útba, kérjenek további bizonyítékokat és vessenek be különféle adminisztratív eszközöket, melyek csak késleltetik és késleltetik a vízumok kibocsátását.”¹²

A külföldi ügynököktől való félelem mellett egyéb nemzetbiztonságot célzó mérlegelések is szerepet játszottak az amerikai politika alakulásában, különösen 1941 decemberét követően, amikor az USA is hadviselő fél lett. Már ekkor körvonalazódott az Egyesült Államoknak az a – részben ma is érvényes – Közel-Kelet politikája, melynek alapja a zsidó és arab érdekek közti törékeny egyensúly fönntartása. Bár Izrael megalakulása 1948-ig váratott magára, a kérdéses időszakban a cionista eszmék támogatói, köztük az amerikaiak, világszerte egyre határozottabban sürgették az önálló zsidó állam megalakulását. Rooseveltnél ígéretet is tett, hogy amennyiben 1944-ben újraválasztják, egy Palesztina területén létrehozandó zsidó állam érdekében fog munkálkodni.¹³ A katonai helyzet azonban, különösen 1941-1944 között, visszafogottságra intette az USA vezetését, mivel félt, hogy egy leplezetlen cionistabarát politika az arab vezetők elidegenedését fogja maga után vonni. Márpedig az amerikai érdekek a szaúd-arábiai olajkoncessziók és az arab világ semlegességének biztosítását diktálták, főleg, mert a Szovjetunió felé vezető utánpótlási vonalak arab területeken vezettek át. Ilyen hintapolitika-megfontolások érvényesültek még 1945-ben is, amikor Rooseveltnél a következő hihetetlen szavakat intézte Ibn Szaúd királyhoz: „A németek úgy tűnik meggyilkoltak három millió lengyel zsidót, így kell, hogy legyen hely Lengyelországban hontalan zsidók letelepítésére.”¹⁴

Az amerikai zsidópolitika alakulásában az is rendkívüli súllyal bírt, hogy az ország nem függetleníthette magát fő szövetségesei, Nagy-Britannia és a Szovjetunió álláspontjától. Márpedig Moszkva félresöpörte a kérdést, London pedig legalábbis ódzkodott annak megvitatásától, a gyakorlati segítségnyújtásról nem is beszélve.¹⁵ Így alakult ki az az általánosító

¹² Wyman: *World*, 704; Herbert Druks: *Failure to Rescue* (Robert Speller & Sons, New York 1977), 10-11. o.

¹³ Plesur: i. m., 113. o.

¹⁴ Selig Adler: „The United States and the Holocaust”, *American Jewish Historical Quarterly* 64, Sept. 1974, 14-23: 15, 17. o.

¹⁵ Wyman: *World*, 705. o. A Szovjetunió nem volt hajlandó még csak fontolóra sem venni menekültek segítségét vagy befogadását, s ezt a politikát a háború kései szakaszában sem

szemlélet, amelyben a Hitler ellen szövetkezők számára a konfliktusnak egyetlen dimenziója, a katonai vetülete létezett. Kizárólagos céljuk volt véget vetni a német térhódításnak és fölszámolni a Harmadik Birodalmat, miközben minden egyéb másodlagossá vált. Szemben Hitlerrel, kinek elképzeléseiben a katonai sikerek mellett tényleges háborús célként jelent meg a zsidóság elpusztítása – különösen a háború utolsó évében, amikor totális harctéri veresége már csak idő kérdése volt – a szövetségesek az ellenség ellenállásának mihamarabbi megtörésében látták a probléma egyedüli megoldását. Azt sem akarták elismerni, hogy a zsidók valamiféle kétes első helyet foglalnak el a nácik terveiben, nemhogy külön erőforrásokat mozgósítottak volna a mentésükre. Természetesen a zsidóság valóban csak egyike volt a nácizmus áldozatainak, s így a szövetséges vélekedés szerint nem érdemelt megkülönböztetést – ámde rajta kívül egyetlen etnikai, vallási, vagy politikai csoport szisztematikus megsemmisítése sem szerepelt a Harmadik Birodalom terveiben, s ez a tény kimondatlan maradt.

A holokauszt áldozatainak megmentésére tett csekély erőfeszítés miatt számos vád érte és éri az egykori Hitler ellenes koalíció tagjait, köztük az Egyesült Államokat. Kézenfekvő és sokat hangoztatott válasz lenne e kritikákra az európai helyzetre vonatkozó információk hiánya, ám a tények másról tanúskodnak. A zsidóság németországi és a megszállt területeken folyó üldöztetéséről szóló hírek folyamatosan érkeztek az USA-ba, és számos sajtóorgánumban, rádióközleményben és filmtudósításban közlésre kerültek.¹⁶ Vagyis az ismeretek megszerzéséhez szükséges források minden állampolgár számára elérhetők voltak, a nagypolitika irányítóit nem is említve. Így a problémát alapvetően nem a tájékoztatás teljes hiánya okozta, hanem az, ahogyan a média prezentálta, illetve a publikum értékelte a híreket. A társadalom meglehetősen visszafogott reakciójában szerepet játszott a zsidóság helyzetével foglalkozó tudósítások elégtelen száma, tartalmi hiányosságaik (felszínesség, pontatlanság), valamint az is, hogy a holokauszt témája sokszor elsikkadt a világméretű konfliktus egyéb, fontosabbnak ítélt eseményeiről szóló beszámolók mellett. Ez történt 1944

adta föl. Lásd John Pehle 1944. március 13-18-ra vonatkozó összefoglalóját, Franklin D. Roosevelt Library, Hyde Park / NY (a továbbiakban FDRL), Records of the War Refugee Board (a továbbiakban WRB), Box 28, Weekly Reports.

¹⁶ Lásd Ross: i. m.; Wyman: *Abandonment*. Az előbbi az amerikai protestáns sajtó elemzésén keresztül cáfolja az információhiányra vonatkozó állításokat, míg az utóbbi a katolikus és zsidó sajtó, valamint a média egyéb ágazatainak szerepét ismerteti.

júniusában is, amikor a magyarországi zsidóságot hajtották vágóhídra, a közvélemény figyelmét azonban a normandiai partraszállás történései kötötték le.¹⁷

Mindamellett lélektani tényezők is csökkentették a nyilvánosság elé tárt információk hatását. Hitler antiszemita politikája természetesen nem a második világháború éveiben vette kezdetét: 1933 óta a németországi és a német uralom alá kerülő zsidók helyzete fokozatosan romlott, miközben az erről tudósító közlemények úgyszólván megszokottá váltak. Márpedig a megszokott dolgok kisebb föltűnést keltenek, az pedig egyetlen józan gondolkodású ember fejében sem fordult meg, hogy a folyamat népiértásban fog kiteljesedni.¹⁸ Igaz, Hitler 1939. január 30-án a Reichstagban kijelentette: „ha háborúra kerül sor, az a zsidó faj kiirtását fogja jelenteni Európában”,¹⁹ ám figyelmeztetését a külvilág nem vette komolyan, főképp, miután egyelőre úgy tűnt, mégis megelégszik a zsidóellenes rendeletekkel és az erőltetett emigrációval. Nagyon kevesen voltak, akik időben fölsímerték, mit is tartogat a náciizmus a zsidóság számára. Közéjük tartozott egy amerikai misszionárius, aki – miután saját szemével látta hogyan zajlik a gettósítás Európában – a következőket írta: „A legutóbbi világháború után 3 000 000 zsidó lett koldussá. Mielőtt ez a háború véget ér, 7 000 000 lesz halott.”²⁰ Ez az 1940 márciusában megfogalmazott jóslata hátborzongatóan pontosan közelítette meg az áldozatok majdani tényleges számát, ráadásul kb. másfél-két évvel előre jelezte a népiértást. A „végső megoldás” politikájának kivitelezésére vonatkozó legfelsőbb német döntés ugyanis csak valamikor 1941/42 fordulóján született meg, a tényleges munka pedig a következő év elején indult. Eredményképpen az első, gázkamrákkal fölszerelt haláltáborok 1942 tavaszán léptek működésbe.²¹

A náci népiértási politika híre hamarosan az Egyesült Államokba is eljutott. Ám ahogy sokasodtak a tudósítások, úgy vált tartalmuk egyre

¹⁷ Wyman: *Abandonment*, 252, 318-323. o.

¹⁸ Még maga a német zsidóság többsége sem ismerte föl, hogy halálos veszélynek van kitéve: az egyre elviselhetetlenebb körülmények ellenére 1937 végéig is csak kb. 25%-uk látta jobbnak emigrálni. Wyman: *World*, 701-702. o.

¹⁹ Idézi Elizabeth E. Eppler: „The rescue work of the World Jewish Congress during the Nazi period”, in Yisrael Gutman – Efraim Zuroff (eds.): *Rescue Attempts during the Holocaust. Proceedings of the Second Yad Vashem International Historical Conference, April 8-11, 1974* (Jerusalem 1977, 47-69: 52. o.

²⁰ Ross: i. m. 276. o.

²¹ Wyman: *World*, 705; Michael Mashberg: „Prejudice that meant death. The West and the Holocaust”, *Patterns of Prejudice* 12, May-June 1978, 3. sz., 19-32: 22. o.

horrorisztikusabbá, s ezzel együtt egyre hihetlenebbé. Így volt ez már a legelső, a megsemmisítés szörnyűséges mozzanatait még nem taglaló leírások esetében is, s a kétkedés a politikai élet vezetőit éppúgy áthatotta, mint a civil társadalom tagjait. A „végső megoldás” tervének létezését elsőként meggyőzően bizonyító dokumentum 1942 augusztusában érkezett az amerikai külügyminisztériumba a Zsidó Világkongresszus (World Jewish Congress) svájci képviselőjétől. Eszerint a nácik a befolyásuk alatt álló területeken élő valamennyi zsidónak minősülő személy (az adott pillanatban kb. 4 millió fő) meggyilkolását készítik elő. A külügyi hivatal a közlés tartalmát olyannyira irreálisnak találta, hogy még az Amerikai Zsidókongresszus (American Jewish Congress) tájékoztatását is fölöslegesnek ítélte, s csak három hónap elteltével döntött úgy, hogy elegendő megbízható információval rendelkezik ahhoz, hogy napvilágra hozza az értesüléseit.²² A hihetőség illetve hihetlenség problematikája mégsem tűnt el, sőt a háború végéig felszínen maradt. Egy 1944 decemberi közvéleménykutatás is azt mutatta, hogy bár az amerikaiak többségének tudomása volt a nácik zsidókkal szembeni kegyetlenkedéseiről, mégis csupán 27 százalékuk gondolta, hogy a tömegmészárlások áldozatainak száma elérte a 100 000-et, s mindössze 4 százalékuk hitte el, hogy az 5 milliót is meghaladta.²³ Mindez annak ellenére, hogy egy hónappal korábban már széles publicitást kapott az amerikai sajtóban az az „Auschwitzi Jegyzőkönyvek” néven ismertté vált, a haláltáborból megszökött foglyok beszámolóit tartalmazó dokumentum, amely igazolta a megsemmisítő táborok létezéséről szóló korábbi állításokat, s részletesen ismertette az auschwitz-birkenai mindennapokat, az ottani élet és halál borzalmait.²⁴

²² Wyman: *World*, 705; Mashberg: i. m. 22-23. o.

²³ Henry L. Feingold: *The Politics of Rescue. The Roosevelt Administration and the Holocaust, 1938-1945* (Holocaust Library, New York 1970), 289. o.

²⁴ Martin Gilbert: *Auschwitz and the Allies* (Henry Holt, New York 1981), 328-329; Tony Kushner: „The meaning of Auschwitz. Anglo-American responses to the Hungarian Jewish tragedy”, in David Cesarani (ed.): *Genocide and Rescue. The Holocaust in Hungary, 1944* (Berg, Oxford 1997), 159-178: 171. o. A hitetlenkedés nem volt amerikai sajátosság. A brit külügyminisztérium menekültreszlegének vezetője még 1945 tavaszán is az alábbiakban reagált arra a Moszkvából érkező tudósításra, hogy mit találtak a szovjet erők Auschwitz felszabadításakor: „Ez egy furcsa távirat: szó szerinti olvasatban jelentheti azt, hogy 4 millió főt gyilkoltak meg [Auschwitz-Birkenauban], de szerintem nem erről van szó. Szerintem azt jelenti, hogy az ottani följegyzések erre engednek következtetni egész

Amerikának a vészkorszak idején folytatott politikája tárgyalásakor végül nem hagyható figyelmen kívül az ország első emberének szerepe és felelőssége. A történeti irodalom vitatja, hogy létezett-e Rooseveltnak számára a választottól eltérő út, vagy a körülmények kényszere alatt cselekedett. A történészek többsége azonban kritikusan ítéli meg az elnök ténykedését.²⁵ A legtöbbet hangoztatott magyarázat Rooseveltnak határozott fellépésének elmaradására, hogy az elnök politikai megfontolásból nem állt ki a menekültkérdésben fordulatot követelők mellett. A legtöbb zsidó állampolgár rokonszenvét így is, úgy is élvezte; ellenkező esetben viszont főnnállt a veszély, hogy szavazatokat veszít a négyévenként ismétlődő elnökválasztásokon.²⁶ Bármilyen is motiválta, egy biztos: 1944-ig gyakorlatilag semmit sem tett a zsidóság érdekében. A réalpolitikus Rooseveltnak 1944 elején látta csak elérkezettnek az időt, hogy a Háborús Menekültügyi Hivatal fölállításával utat nyisson a változást követelők táborának. Ekkorra a zsidó szervezetek – prominens kormányzati tényezőkkel összefogásban – sürgették egy kimondottan a mentést koordináló szerv létrehozását, mialatt a közvélemény is kedvező fordulatot vett, s 1943 óta a hadiszerencse is egyre többször szegődött a szövetségesek mellé.²⁷ Fordulatról mégsem beszélhetünk, sem az elnök hozzáállását, sem a külpolitika általános irányvonalát tekintve: megalapításán túl, Rooseveltnak nemigen foglalkozott a Menekültügyi Hivatallal, mely mindvégig nélkülözni kényszerült a munkájához elengedhetetlen kormánysszerveket, főleg a kül- és hadügyminisztérium hathatós támogatását, a maradvány európai zsidóság megmentése pedig továbbra sem lett háborús céljá.

Az 1944. január 22-én elnöki rendelettel létrehozott új kormányügynökség a Háborús Menekültügyi Hivatal nevet kapta, mely elnevezés már önmagában sokat elárul az amerikai politika felemás voltáról.²⁸ Rooseveltnak a szervezet megalapítását sürgetők törekvésével ellentétben a Hivatal föladataként általában a náci elnyomás alatt élő

Európára vonatkozóan; máskülönben a szám bizonyosan nagyon eltúlzott.” Pedig Auschwitzban valóban 2 millió zsidót és 2 millió más foglyot öltek meg.

²⁵ A roosevelti politikát megértéssel fogadók táborának reprezentánsa a már több ízben idézett Henry L. Feingold, míg az ellentábor legharcosabb képviselője David S. Wyman.

²⁶ Wyman: *Abandonment*, 312. o.

²⁷ Bővebben a Menekültügyi Hivatal megalakulásának körülményeiről uo. 183-204. o.

²⁸ A rendelet teljes szövegét lásd Franklin D. Rooseveltnak: Executive Order No. 9417. Establishing a War Refugee Board, January 22, 1944. In U.S. War Refugee Board: *Final Summary Report of the Executive Director, War Refugee Board* (Washington/DC, 1945, U.S. Government Printing Office).

európaiak mentését és segélyezését jelölte meg, vagyis a zsidóság csak egy lett a hitleri megszállás alatt senyvedő kontinens számos, támogatásra szoruló etnikai, vallási és politikai csoportja között. Mi több, a rendelet nemcsak hogy nem mutatott rá a zsidóság helyzetének speciális voltára, de lévén, hogy a „zsidó” vagy „zsidóság” szavak hiányoztak belőle, egyértelmű utalást sem tett arra, hogy szükséges lenne egy kizárólag az ő érdekeiket szolgáló akcióterv kidolgozása. A tény, hogy visszatekintve a szövetséges hatalmak közül mégis az Egyesült Államok mérlege a legjobb az üldözött izraelitákért tett erőfeszítések terén, a Hivatal munkatársainak volt köszönhető.²⁹

A szervezet megalakulásakor John Pehle, a Menekültügyi Hivatal újdonsült vezetője, rendkívül nehéz helyzetben találta magát. Nagyon rövid idő alatt gyakorlatilag a semmiből kellett megszerveznie egy olyan apparátust (létszáma sosem volt több néhány tucatnál), ami képes fölvenni a harcot a többéves tapasztalattal rendelkező, tudományos módszerekkel tökéletesre fejlesztett, roppant hatékonysággal működő náci gépezettel szemben, melynek 1944-re több millióan, köztük kommunisták és szocialisták, cigányok és homoszexuálisok estek áldozatul. A pusztítás azonban a legnagyobb mértékű, előreláthatóan, a Hitler által fő ellenségnek titulált zsidók körében volt. Ennek következtében 1944-ben már csak egyetlen nagyobb európai zsidó közösség létezett relative sértetlenül, az ekkor 762 007 főt számláló magyar.³⁰ A Menekültügyi Hivatal ezért – az alapító rendelet általánosító szövegezése ellenére – a zsidóság mentését és körülményeinek javítását helyezte tevékenysége középpontjába, s azon belül is, bizonyos kezdeti késlekedést követően, a magyar zsidóság ügye került fókuszba.

Késlekedésre adott okot, hogy a hivatal figyelmét 1944 első

²⁹ Uo. a Hivatal céljainak, tevékenységi körének, alkalmazott eszközeinek és eredményeinek rövid összefoglalása.

³⁰ Braham: i. m. II. köt. 1297. o. – A Hivatal létrejöttét megelőzően kb. 63 000-re tehető a magyarországi zsidóság vesztesége, többségében munkaszolgálatra behívottak. Nagy tömegben történő lemészárlásukra elsőként 1941 nyarán, Galiciában került sor, egy hontalan zsidók kiutasításáról intézkedő belügyminiszteri rendelet folyományaként. Herbert C. Pell, budapesti amerikai követ mindhiába tiltakozott a deportálás körülményei ellen, ami az érintett zsidók túlnyomó részének (kb. 20 000 fő) legyilkolásával végződött. Lásd M. Kir. Belügyminiszter rendelete valamennyi I. fokú rendőrhatóság vezetőjének, 1941. július 12 és 14; dátum és aláírás nélküli feljegyzés külföldiek kiutasításáról; Pellnek címzett levél piszkozata aláírás nélkül, 1941. augusztus 2. Magyar Országos Levéltár K63, 85. cs., 1941-10/7.

hónapjaiban a szerveződés, információszerezés és a mentés-segélyezés alapstratégiáinak kidolgozása kötötte le, továbbá hogy megtévesztő, változatlanul kedvező körülményekről tudósító hírek érkeztek Magyarországról, aminek alapján a Menekültügyi Hivatal nem látta szükségét az ottani zsidóság érdekében mentőakció tervezésének.³¹ A magyar zsidó közösség sorsát a többé-kevésbé váratlan március 19-i német megszállás pecsételte meg, s ezzel az ország megszűnt a helyi és a környező területekről menekült zsidók mentőváráként létezni. Miközben a Harmadik Birodalom késedelem nélkül megindította a holokauszt történetének leggyorsabban kivitelezett támadását a magyar zsidók ellen, a Menekültügyi Hivatal – nem ismerve föl a helyzet kritikus voltát – tovább tétlenkedett. Ez a körülmény is közrejátszott abban, hogy egy július 15-én kelt memorandumban John Pehle kénytelen volt elismerni: hivatala eladdig sikertelenül próbálta megfékezni a nácik magyarországi akcióit.³²

Pedig a Menekültügyi Hivatal számtalan eszközzel élt a probléma megoldása érdekében. Munkatársai – naivan – mindvégig hittek benne, hogy lehetséges az üldözöttek legalább egy részének kimenekítése az országból legális úton, a szervezet tudtával és támogatásával folyó tárgyalások következményeként.³³ Csakhogy a háborúnak ebben a szakaszában a német politika már nem volt hajlandó zsidókat ellenszolgáltatás nélkül szabadon bocsátani. Cserébe leggyakrabban anyagi juttatásokat követelt, és – miközben folytatta a megállapodás által nem érintett zsidók deportálását – a kiutazáshoz nélkülözhetetlen német engedélyek általában még e kondíciók teljesítése esetén is elmaradtak.³⁴

³¹ Wyman: *Abandonment*, 209-215. o.; Harrison (svájci amerikai követ) levele, 1944. február 12. FDRL WRB Box 58, Jews in Hungary; Hirschmann (törökországi megbízott) Pehlehez, 1944. március 6. FDRL Morgenthau Diaries Book 709, 240 p.; Pehle összefoglalója az 1944. február 2-ig terjedő időszakról. FDRL WRB Box 28; Magyar menekültek mentésére vonatkozó memorandum, 1944. április 7, Pehle összefoglalója a magyar zsidók érdekében indított akcióiról, 1944. július 13. FDRL WRB Box 34, Hungary No.1.

³² Pehle memorandumja munkatársaihoz, 1944. július 15. FDRL WRB Box 28.

³³ Ilyen irányú tárgyalásokat folytattak Magyarországon szolgáló náci vezetőkkel (pl. Adolf Eichmannal, Edmund Veessenmayerrel) kezdetben a magyar zsidóság képviselői (pl. Brand Jenő, Kasztner Rezső), majd a magyar hivatalos szervek, végül pedig semleges delegátusok is egészen 1944 végéig.

³⁴ A német vízumok visszatartása hiúsította meg Horthy 1944. júliusi kezdeményezését is, ami lehetőséget nyújtott volna kivándorlásra a svéd állampolgárságú vagy Svédországban rokonai illetve üzleti kapcsolatokkal rendelkező zsidóknak, a palesztin bevándorlási engedéllyel rendelkezőknek és tíz év alatti gyermekeknek. Benoschofsky Ilona – Karsai

Éppen ezért igen hamar meggondolás tárgyává lettek illegális eszközök is, mint a zsidónak minősülő személyek elrejtése, de még inkább biztonságos helyre való szöktetése. Ez utóbbi kiváltképp komplikáltak és veszélyesnek bizonyult egy olyan országból, ahonnan tenger hiányában csak a lassúbb szárazföldi útvonalak nyújtottak lehetőséget a menekülésre, és amely mélyen a németek által megszállt és ellenőrzött területek szívében feküdt. Így azon szerencséseknak, akiknek sikerült elhagyniuk az országot, a határátlépést követően újabb ellenséges vidékeken kellett keresztülhaladniuk. Helyzetüket könnyítendő, a Svájcban és Törökországban székelő menekültügyi delegátusok nagy hangsúlyt tettek rá, hogy meggyőzzék a Magyarországgal szomszédos országok vezetését: tegyék lehetővé az illegálisan érkezők belépését illetve áthaladását. Ezen túl támogatták az üldözöttek kimenekítését végző földalatti csoportok munkáját és részt vettek a zsidó életek pénzzel való megváltását célzó titkos tárgyalásokban.³⁵

A Menekültügyi Hivatal nem láthatta előre fönti törekvései jó részének kudarcát, s ezért hozzálátott, hogy a megmentettek számára új lakóhelyről gondoskodjon. E célból sürgette az amerikai vízümpolitika kiterjesztését, kérte Nagy-Britannia segítségét, valamint a latin-amerikai és semleges országok együttműködését. Ha áttörést nem is, bizonyos enyhítést sikerült kieszközölnie az Egyesült Államokba érvényes beutazási engedélyek terén. A nyár folyamán a hivatal megkapta a külügyminisztérium jóváhagyását, hogy az 1941. július 1-jét követően kiadott és időközben lejárt vízumokat újakkal helyettesítsék, ha a tulajdonos nem tudta elhagyni az ellenség ellenőrzte területet és továbbra is üldöztetésnek volt kitéve. Továbbá a külügy hozzájárult engedélyek kiadásához az Egyesült Államokban élők kvótán kívüli vagy preferencia-

Elek (szerk.): *Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez*, 3. kötet: 1944. május 26 – 1944. október 15. *A budapesti zsidóság deportálásának felfüggesztése* (Magyar Izraeliták Országos Képviselte, Budapest 1967), 158-160; Monty Noam Penkower: *The Jews Were Expendable. Free World Diplomacy and the Holocaust* (University of Illinois Press, Urbana 1983), 197-198. o.

³⁵ A Hivatal svájci (Roswell D. McClelland) és törökországi (Ira A. Hirschmann) megbízottainak tevékenységére vonatkozóan lásd az FDRL alábbi forrásait: WRB Box 28; WRB Boxes 34-36 Hungary Nos.1-8.; WRB Boxes 57-58, 60 General Correspondence of Roswell McClelland; WRB Box 71, Saly Mayer. Továbbá John Mendelsohn (ed.): *The Holocaust. Selected Documents in Eighteen Volumes*, vol. 15: *Relief in Hungary and the Failure of the Joel Brand Mission* (Garland, New York 1982); Ira Hirschmann: *Caution to the Winds* (David McKay Co., New York 1962).

vízumra jogosult rokonai számára, és lehetővé tette 5000 bevándorló vízum kibocsátását 16 év alatti gyermekek számára. Mivel azonban az amerikai vízum megszerzésének feltétele volt, hogy az érintett személy megjelenjen valamely semleges országban székelő USA követségen, a terv eleve bukásra ítéltetett.³⁶

Nagy-Britannia együttműködését a Palesztinába irányuló menekültmozgás elősegítése érdekében kívánta megnyerni a hivatal, de London viszonya mind a menekültkérdéshez, mind a Hivatalhoz mindvégig hűvös, s a legjobb esetben is tartózkodó maradt. A brit politikusokat elrémisztette annak lehetősége, hogy zsidók nagy létszámban szövetséges területre, főképp Palesztinába érkezzenek, nehogy ez a brit-arab kapcsolatok rovására menjen.³⁷ Nagyobb sikerrel járt a hivatal, amikor a Budapesten svájci képviselettel rendelkező latin-amerikai országokat sürgette cselekvésre. Ezek kormányai beleegyeztek, hogy olyan, magukat valamely térségbeli állam polgárának valló személyeket is sajátjuknak ismerjenek el, akik erre vonatkozóan semmilyen, de legalábbis kétes hitelességű dokumentációval rendelkeznek. Azon felül, a semleges országokkal egyetemben, hasonlóan pozitívan reagált Latin-Amerika a Hivatal 1944. augusztusi fölkérésére is, amelyben magyar zsidó gyermekek befogadását kérte.³⁸ A várt menekültáradat mégsem indult meg. Kevés kivételtől

³⁶ Külügyminisztérium (a továbbiakban KM) a Berni Amerikai Követséghez, #2605, 1944. július 28. FDRL WRB Box 58; KM a Stockholmi Amerikai Követséghez, #1701, 1944. augusztus 24. FDRL WRB Box 34, No. 2.; beszámoló a Hivatal magyar zsidók érdekében végzett tevékenységéről, 1944. október 9. FDRL WRB Box 34, No. 1. A Hivatal levelezését a külügyminisztériumon keresztül intézte, ezért az itt és az alábbiakban feltüntetett üzenetváltások a hivatal munkáját dokumentálják.

³⁷ Jól példázza a brit magatartást az a halogató taktika, ami Nagy-Britannia részéről az 1944. júliusi Horthy-ajánlat kapcsán megmutatkozott. Lásd FDRL WRB Box 70, Hungarian (Horthy) Offer. Másfelől politikájának alapját az 1939-es ún. *White Paper* szolgáltatta, ami 75 000 főben maximálta a Szentföldre bevándorlók számát 1940-1944 között. David S. Wyman (ed.): *America and the Holocaust. A Thirteen-Volume Set Documenting the Editor's Book The Abandonment of the Jews*, vol. 7: *War Refugee Board. Basic Rescue Operations* (Garland, New York 1990), 76. o.

³⁸ KM egyes amerikai köztársaságokban székelő diplomatákhoz, 1944. augusztus 1-3 (körtávirat), Berni Amerikai Követség a KM-hoz, #6292, 1944. szeptember 22. FDRL WRB Box 36, No. 7.; *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers, 1944*, vol. 1: *General* (Washington/DC 1966, U.S. Government Printing Office), 1120, 1149-1150. (A továbbiakban: *FRUS.*); KM a Berni Amerikai Követséghez, #3004, 1944. augusztus 31. FDRL WRB Box 58; Harrison Marcel Pilet-Golazhoz, 1944. szeptember 23; KM a Berni Amerikai Követséghez, #3496, 1944. október 13. FDRL WRB, Box 57; Berni

eltekinve a németek nem engedélyezték zsidóknak az ország elhagyását, s a földalatti csatornákon át történő mentés is szerény mértékkel zárult.

Annál nagyobb fontosságra tettek szert a Menekültügyi Hivatal azon törekvései, melyek az országhatárokon belül maradtak életkörülményeinek javítását és testi épségének megőrzését célozták. Mivel az Egyesült Államok és Magyarország viszonyában fönnálló hadiállapot nem tette lehetővé, hogy hivatalosan is képviseltesse magát Budapesten, a Hivatal leginkább a pszichológiai hadviselés erejében bízott. Igaz a rádióközlemények és röplapok formájában Magyarországra juttatott fölhívások és fenyegetések nem érték célt, s a külföldi (semleges országokbeli, vöröskeresztes és vatikáni) jelenlét növelésére tett erőfeszítések – arra számítván, hogy visszafogó erőként fog hatni a kegyetlenkedőkre, ha minden a külvilág, azaz a győzelem utánra megígért, háborús bűnösök elleni perekben potenciális tanúként szolgálók szeme előtt zajlik – szintén csak részleges eredményeket hoztak. Ez utóbbiak rendkívüli jelentősége 1944 második felében drámai módon bizonyosodott be.

A zsidóság deportálása magyar területekről május 15-e óta teljes erővel folyt, minek következtében kb. 440 000 főt hurcoltak el a szinte biztos halált jelentő auschwitz-birkenauai koncentrációs és megsemmisítő táborba.³⁹ A halálvonatok július 8-án Horthy Miklós parancsára leálltak, de az Auschwitzi Jegyzőkönyveket most megismerő kormányzó döntésében (a katonai helyzet mellett) a rá nehezedő nemzetközi nyomásnak volt alapvető szerepe. A Vatikán, Svédország, az USA és a Nemzetközi Vöröskereszt tiltakozásához vezető folyamatban a Menekültügyi Hivatal tevékenysége

Amerikai Követség a KM-hoz, #4506, 1944. július 14, Lisszaboni Amerikai Nagykövetség a KM-hoz, #2594, 1944. augusztus 22, KM a Berni Amerikai Követséghez, #3255, 1944. szeptember 21. FDRL WRB Box 34, No. 2; Ideiglenes Ügyvivő, Caracas, a KM-hoz, #6374, 1944. augusztus 18. FDRL WRB Box 36, No. 7; San José-i Amerikai Nagykövetség a KM-hoz, #A-390, 1944. június 16. FDRL WRB Box 36, No. 6.

³⁹ Braham: i. m., I. köt. 674. o. A deportáltak 90 százalékát rögtön érkezés után elgázositották, így számukra egyedül az adhatott volna reményt, ha a szövetségesek hajlandók muníciót áldozni az Auschwitzba vezető vasútvonalak és a megsemmisítő létesítmények bombázására. Pehle első ízben a nyár folyamán hívta fel az amerikai hadügyminisztérium figyelmét e lehetőségre, de határozottan csak novemberben, a komplett Auschwitzi Jegyzőkönyvek elolvasása után állt ki az ügy mellett. A hadügy mindkét esetben nemleges választ adott, a német eljárás gyorsasága miatt ez azonban voltaképpen már nem befolyásolta az elhurcolt magyarok sorsát. Lásd Pehle 1944. június 24-i memorandumát. FDRL WRB Box 35, No. 5; Wyman: *America*, vol. 12: *Bombing Auschwitz and the Auschwitz Escapees' Report*, 184-185; Wyman: *Abandonment*, 296-298; Gilbert: i. m. 327-328. o.

komoly súllyal bírt.⁴⁰ Emellett július elején – hivatalosan a svéd diplomáciai kar tagjaként, ténylegesen azonban a Menekültügyi Hivatal titkos, és egyetlen a frontvonalak mögött működő küldötteként – Budapestre érkezett Raoul Wallenberg.⁴¹ Ekkorra a munkaszolgálatra behívottak kivételével már csak a fővárosban és környékén éltek zsidók, kiknek nagy része közvetve vagy közvetlenül az ő kitartásának, elhivatottságának és leleményességének köszönhette életét. Egyebek között, a többi Budapestre akkreditált külföldi delegátussal együtt, a kormány politikájának hivatalos bírálataival, védőokmányok kibocsátásával és a mentés-segélyezés egyéb módszereinek alkalmazásával (pl. élelem, ruházat, gyógyszer biztosítása) járult hozzá Wallenberg az országban maradt zsidók védelméhez, aminek jelentősége leginkább a nyilas terror idején mutatkozott meg.⁴²

Bár a béke beköszöntével kiderült, hogy a magyar zsidóság mintegy 255 000 tagja (144 000 a fővárosban) túlélte a vészorszakot, a több mint félmillió ember vesztesége mégis hihetetlen méretű volt.⁴³ A tragédiát fokozta, hogy mindez a mészárlás a második világháború utolsó évében történt, amikor Németország és szövetségeseinek veresége már bizonyosnak látszott, s amikor a nyugati hatalmak tisztában voltak vele, mit takar a „végső megoldás” politikája. Nem véletlenül éri oly sokszor a vád Amerikát, hogy megkésve lépett a tettek mezejére. Ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az ország politikája alapvetően a hadiszerencse függvénye volt, s az Egyesült Államok belső fejlődésében is későn, 1944-re értek be azok a folyamatok, amik kedvező körülményeket teremtettek a kormánynak, hogy – ha csak burkoltan és áttételesen is – de

⁴⁰ Barcza (korábbi vatikáni magyar követ) Montinihoz (a Vatikán külügyminisztere), 1944. június 26. FDRL WRB Box 58; Berni Amerikai Követség a KM-hoz, #4473, 1944. július 13. FDRL WRB Box 35, No. 3; *FRUS*, 1088-1089; Braham: i. m. 2: 1218, 1234-1235; Benoschofsky – Karsai: i. m., 101-102, 169-170. o.

⁴¹ A Hivatal szerepéről Wallenberg budapesti kinevezésében és működésében lásd Feingold: *Bearing Witness*, 152-153; Braham: i. m. II. köt. 1236. o.; Stockholmi Amerikai Követség a KM-hoz, #2360, 1944. június 28, #2412, 1944. július 1, KM a Stockholmi Amerikai Követséghez, #1353, 1944. július 4. FDRL WRB Box 34, No. 2.

⁴² Wallenberg tetteinek jelentősége a nemzetközi és a központi gettó túlélőinek (összesen 94 000 fő) védelmében fölbecsülhetetlen volt. Braham: i. m. II. köt. 1297. o. Tevékenységére vonatkozóan lásd még Per Anger: *Raoul Wallenberggel Budapesten. Visszaemlékezések a háborús évek Magyarországra* (Belvárosi Könyvkiadó, Budapest 1999); Kati Marton: *Wallenberg* (Random, New York 1982); végül, de nem utolsósorban Raoul Wallenberg: *Letters and Dispatches, 1924-1944*, ed. by Timothy Bent (Arcade, New York 1995).

⁴³ Braham: i. m. II. köt. 1297. o.

fölvállalja az európai zsidóság ügyét.

A Háborús Menekültügyi Hivatal megkísérelt változtatni az 1944 előtt érvényesülő amerikai hozzáálláson, de teljes fordulatot elérni képtelennek bizonyult. Kivált, mert nem hagyhatta figyelmen kívül azt a dogmává merevedett szövetséges elképzelést, miszerint a népirtó terv egyedüli ellenszere a náci birodalom fölött aratott katonai győzelem; márpedig a szervezetet létrehozó elnöki rendelet egyértelműen kimondta, hogy a hivatal akciói nem veszélyeztethetik a háború sikerét. A Hivatal hatékonyságát tovább csökkentette, hogy naivan hitt a pszichológiai hadviselés erejében, lassan reagált az Európából érkező hírekre, és 1944 őszén már túlzott optimizmussal a zsidómentő akciók beszüntetését tervezte; úgy vélte ugyanis, a háború decemberre véget ér.⁴⁴ A hibák és tévedések ellenére a Menekültügyi Hivatal életre hívása volt az Egyesült Államok vészkorszakbeli politikájának csúcspontja. Mindenekelőtt azért, mert a Hivatal maroknyi csapata bebizonyította: megfelelő elszántsággal keresztülvihető az, amiről a legtöbben az ellenkezőjét állították; lehetséges többet is tenni a zsidóságért, mint a lehető leggyorsabban megnyerni a háborút.

⁴⁴ Wyman: *Abandonment*, 286. o.

KELET- ÉS NYUGAT-EURÓPA AGRÁRTÁRSADALMI DUALIZMUSA – TAVALYI HÓ?

VÁRI ANDRÁS

Miskolci Egyetem, Egyetemes Történeti Tanszék

1. A kelet-nyugati regionális társadalomfejlődési tipológiák 1945-ig

A tavalyi hó, mellyel kapcsolatban azt a kérdést tesszük föl, hogy vajon tényleg elolvadt-e, több mint száz éve gyűlik. Klasszikus formájában, vagyis mint a parasztok fölötti uralom regionális tipológiáját Georg Friedrich Knapp és Georg von Below fogalmazták meg.¹ Az alábbiakban visszapillantunk fejlődési útjának állomásaira, fölhasználási lehetőségeire, majd megkockáztatjuk a tézist, hogy valószínűleg jobban járnánk, ha nem magában véve szemlélnénk az uralom típusait, hanem a paraszti társadalmat és az azt uralni – alávetni törekvő intézményeket szorosabb egységben vizsgálánk. Ez a német agrár-társadalomtörténetben is egyre elfogadottabbá váló álláspont. Hiszen a parasztok fölötti uralom a paraszti társadalom intézményeire épít, azokat használja föl. Másrészt az uralom intézményei formálják magát a paraszti társadalmat is. Ezt korábban is így tudták, és bár e gondolat sohasem merült feledésbe, a kutatókat némileg elcsábította a kontinentális, de legalábbis országnyi tereket átfogó történelmi fejlődéstipológiák varázsa. Bár folyamatosan kritizálták e koncepciók sematikusságát, azok mégis használatban maradtak, valószínűleg azért, mert nem volt jobb, ami a helyükre kerülhetett volna.² Mostanra talán már van.

Az alábbiakban az olvasó távolról sem kap teljes eszmetörténetet. Csak megpróbáljuk földézni az egyes fogalmak, koncepciók kialakulását és

¹ Georg von Below: „Der Osten und der Westen Deutschlands. Der Ursprung der Gutsherrschaft”, in *Territorium und Staat*, München-Leipzig 1900; Georg Friedrich Knapp: *Die Bauern-Befreiung und der Ursprung der Landarbeiter in den älteren Theilen Preußens*, Leipzig 1887.

² Az agrártársadalmi dualizmus elutasítása nem különösebben új: "In essence, the insistence hitherto upon dualism in German agrarian history owes more to ideology than to historical analysis of the facts". J. A. Perkins: „Dualism in German Agrarian History”, in *Comparative Studies in Society and History* 28. évf. (1986), 287-306. o. Knittler, egész Alsó-Ausztriát átfogó monográfiájában, szintén elégtelennek tartja az agrártársadalmi terek uralmi szempontú tipológiáját, v.ö. „Zwischen Ost und West. Niederösterreichs adelige Grundherrschaft 1550-1750”, in *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* 4. évf. (1993), 2. sz., 191-218. o. Ha tehát e dichotómiát továbbra is alkalmazzák, az csak az alternatív koncepciók hiányából eredhet.

módosulását. Ez annál is szükségesebb, hiszen részben ma is élnek.

A német „Agrarverfassung” (magyarul talán vidéki társadalomszerkezetként visszaadható) fogalma – úr és alávetett paraszt viszonya, a településszerkezet, a népesség nemzetiségi viszonyai, az állami politika által alakított bonyolult résztársadalom értelmében – már a XIX. század első felében is létezett. Ennek ellenére a fogalom karrierjét és vele a kelet-nyugati agrártársadalmi dualizmusról szóló vitát csak Georg Friedrich Knapp indította el, 1887-ben megjelent művében. Knapp aktív tagja volt a Verein für Socialpolitiknak, de művével nem voltak harci vagy ideológikus céljai, „mindössze” az állami társadalompolitika lehetőségeire és felelősségére kívánta fölhívni a figyelmet. Max Weberrel együtt Knappot is foglalkoztatta a keleti területek agrárproletariátusának problémája, valamint a jobbágyfölszabadító rendeletek szerepe ezen tömegek sorsának alakításában. Művének csak előszavában adott visszatekintést a „Gutsherr” és a „Bauer”, a majorkodó földesúr és a paraszt viszonyáról. Ez az előszó persze hatalmas figyelmet keltett. Úr és paraszt egymáshoz fűződő viszonyát Knapp, koraközépkori alapjait tekintve, azonosnak véli Kelet- és Nyugat-Németországban, vagy a településtörténet szempontjából nézve „Ó-Németországban” és a később betelepített új keleti területeken. Szerinte csak két vonatkozásban mutatkozik valamelyes különbség. Az egyik a újkeleti területek fejlődésének a betelepedés későbbi időpontjából fakadó megkésettisége. A másik pedig a szláv parasztság jelenléte keleten, akik részben eredetileg, tehát a hódítás előtti viszonyaikat tekintve, részint pedig éppen a hódítás kapcsán minden vonatkozásban jelentősen gyöngébbek voltak a régi német területek parasztjainál. Ezek a tényezők akkor kezdtek hatni, amikor a lovagság katonai szerepe véget ért, s a lovagból gazdálkodó lett. Bár Knapp sehol sem ad kifejezett „elvi állásfoglalást”, az induláskor meglévő különbségeket kevésbé hangsúlyozza, mint a „folytatás” eltérő föltételeit. Ezek között messze kiemelkedő helyre tette azután a XVI. század gyöngé, rendjeik által megszorított, illetve parasztjaikat rendjeik szemével néző keleti német fejedelmeit, azon belül is a brandenburgi örgrókokat.

De talán túlságosan is *in medias res* kezdtük: mi is az, ami itt kialakul? A *Gutsherrschaft*, a paraszti függőség speciális formája. Ez a speciális függőségi forma a XVIII. századra, amikortól Knapp a jobbágyvédelmi és -fölszabadítási kísérletek történetét bemutatni kezdi, már

általánossá vált.³ Knapp szerint úr és paraszt viszonyának magvát nem a rendi különbség adja, nem úr és paraszt, mint olyannak különbségéről van szó – úr és paraszt viszonya lényegében gazdasági.⁴ A gazdasági állapot vagy viszony, mely őket különös módon összefűzi, az úri birtokos sajátgazdasága.

A viszony leírása tehát egy gazdasági intézményt állít középpontba, és ezzel már az indulásnál jóval komplexebben ragadja meg a kérdést, mint azok a jogtörténeti vizsgálatok, melyekre előzményként támaszkodhatott. Knapp végig is pillant a hétéves háború utáni állapotokon, mintegy „reformelőtti” kiindulópontnak tekintve őket, és rögzíti a komplexitásokat. Ezek közül a legfontosabbak:

Az alávetettség e speciális formája, a „Gutsunterthänigkeit” (szó szerint az úri birtoknak alávetettség) nem azonos a paraszti birtoklás jogával.⁵ Utóbbinak pedig semmi köze a parasztbirtok nagyságához, tehát a nálunk zsellérnek nevezett marginálisabb csoportok is élvezhetnek bár csekély birtokot, de szilárd alapon. Az *alávetett parasztok* bírhatnak olyan jogcímeken is, melyek a szabad tulajdonhoz közel állnak (Erbpacht, Erbzins), lehetővé téve nemcsak a telek örökítését, de eladását, a fölötté való korlátlan rendelkezést is. A *második osztályát* a parasztbirtokosoknak (Lassiten) éppen a föld fölötti rendelkezés korlátai különböztették meg az elsőtől, ezek tehát nem rendelkezhetek szabadon telkeikkel. Ebben az osztályban is van azonban örökölhető és nem örökölhető birtoklás. Ez törvényesen nincs szabályozva, általában élethosszig tarthat, de van rosszabb eset is. A jog szerint a birtoklásnak ez a „csekélyebb”, gyöngébb formája sem képez magában „Gutsunterthänigkeit”-ot. A harmadik osztály a bérlőké, akik határozott vagy határozatlan időre bérlik földjeiket.⁶ A birtoklási jogok mind három minőségi osztályához kapcsolódhatnak „Gutsunterthänigkeit”- (birtoknak alávetettségi) kapcsolatok, tehát szilárd

³ Knapp: i.m., 1. o. Ekkorra „hatten die meisten Gutsherrn in den östlichen Provinzen des preußischen Staates unterthänige Bauern, die meisten Bauern hatten über sich einen Gutsherren”.

⁴ Knapp: i.m., 2. o. „Nicht in dem Unterschiede des Standes, sondern in dem Unterschiede, die die wirthschaftliche Stellung einerseits dem Gutsherrn andererseits dem Bauern zuweist, liegt das Bezeichnende der[...]damaligen Gutsverfassung.”

⁵ Knapp: i.m., 22-23. o. „Die Unterthänigkeit hängt nicht vom Besitz ab, ebenso wenig von dem Besitzrecht. [...]Die Unterthänigkeit[...]hängt dagegen ganz und gar davon ab, daß der Herr ein Gut besitzt, worauf diese Verfassung herrscht: sie ist also keine reine persönliche Abhängigkeit vom Herren.”

⁶ Knapp: i.m., 14-19. o.

birtokjogú földet művelő paraszt is lehet egy úri birtokhoz kapcsolt, annak alávetett.

Ha nem a birtokjogok minősége tesz valakit egy birtok „alávetettjévé”, akkor mi létesíti ezt a viszonyt? Az, hogy ül-e valaki olyan földön, művel-e valaki olyan földet, melynek vonatkozásában a földhöz tapadóan, tehát a birtokos személyétől függetlenül rögzítve van, hogy az adott parasztbirtok valamely úri birtokhoz szolgál, oda teljesíti mindennemű szolgáltatásait, melyek között a munkaszolgáltatás a legfontosabb. Ezt jelenti, hogy valaki ennek vagy annak a birtoknak alávetett, „der Herrschaft, dem Gutunterthänig”. Ez a minőség a földhöz tapad, elvben nincs köze a paraszt személyes jogállásához. Ha viszont valaki uradalomhoz tartozó, „unterthänig” földre, telekre száll, és nem köti ki írásban korábbi személyes (szabad paraszti vagy szabad polgári) jogállásának fönmaradását, akkor a „Gutsunterthänigkeit” mintegy fölülírja az eredeti jogállást, és örökletessé válik.⁷

A parasztok tipikus jogállása a XVIII. század közepén, a földesúri magángazdaság teljes kibontakozása után és az állami parasztvédelem komolyabb kísérletei előtt éppen ez az uradalomnak való alávetettség volt. Ettől függetlenül létezett egy, szintén a történelmi forrásokból merített és általánosított fogalom, a *Leibeigenschaft*. Bármi is volt ennek középkori tartalma, már a XVIII. század hatvanas éveire programatikus, harci fogalomná vált.⁸ A paraszti függőség felvilágosult kritikussai – és ezt az értékelést Knapp is átveszi – a *Leibeigenschaft*-ot a rabszolgasággal rokonították. A „leibeigen” jogállapotú személy nem birtokolhat saját nevében vagyont, és gazdái dologként adhatják-vehetik. Állítólag Brandenburgban és Poroszföldön elszórtan még a XVIII. század elején is találni ilyen vagy ehhez hasonló viszonyokat.⁹ (Az azonban nagyon kétséges, hogy ezek bárhol is jellegadók lettek volna.) Azonban az ennél enyhébb viszonyokat, amelyeket Knapp mint „nem igazi *Leibeigenschaft*” jellemez, és amelyeket az uradalomnak alávetettség és a gyöngé, nem örökölhető birtokjog (unerblich-lassitisches Besitzrecht) kombinációjaként ad meg, a porosz területek vonatkozásában a paraszti alávetettség legelterjedtebb fajtájának gondolták. A királyi ediktumok, ha a paraszti alávetettséget a „*Leibeigenschaft*” szóval jellemezték, erre a konstellációra

⁷ Knapp: i.m., 22-23. o.

⁸ V.ö. Johann Heinrich Gottlob von Justi: „Über Leibeigenschaft und Frondienste”, in Günther Franz (Hg.): *Quellen zur Geschichte des Bauernstandes in Deutschland*.

⁹ Knapp: i.m. 25-26. o.

gondoltak.

Ám nem könnyű egy tudományos fogalmat faragni egy egykori harci riadóból. A fölvilágosodás és a porosz reformkor publicistái ezt a nem igazi „Leibeigenschaft” -ot is rendkívül taszító színekkel festették.¹⁰ Ez némileg előre, már a XVIII. század végén és a XIX. század elején kialakította a művelt közvéleményben azt a beállítódást, hogy keleten zsarnoki urak és magukat megadó, autonómiájukat csak erőtlenül védő parasztok vannak.¹¹ Nem csoda, hogy e vélemény igen erősen fölszívódott a későbbi tudományos gondolkodásba is.

Knapp után Georg Below volt a kelet-nyugati agrárdualizmus következő elemzője.¹² Below némileg leértékeli Knapp amúgy sem túl határozott véleményét azzal kapcsolatban, hogy a szláv és a német parasztság különbségei, a szláv alávetettség formálta volna a keleti területek paraszti rétegeinek helyzetét.¹³ Legerősebben ható tényezőnek Below a XV-XVI. századi kelet-német fejedelemségek gyengeségét tartotta.¹⁴ A nagy kiterjedésű területek fölött az akkori közlekedési és hírközlési eszközökkel nem lehetett hatékonyan uralmat gyakorolni. Miközben a délnyugati kis területeken megerősödik a fejedelmi hatalom, a keleti területeken a rendeket a későközépkori válság is, a pénzgazdálkodás kibontakozása is csak erősíti. A rendi hatalom az, amely különféle eszközökkel, különböző jogokra építve, de ugyanazon réteget, a parasztságot sújtva rontja, szűkíti a birtokjogot, törvények sorával mélyíti az uradalmaknak való alávetettségét,

¹⁰ V.ö. Graf Christian von Rantzau: „Darstellung der Leibeigenschaft”, in Werner Conze (Hg.): *Quellen zur Geschichte der deutschen Bauernbefreiung*, Göttingen 1957, 63-66. o.

¹¹ Heide Wunder mutatott rá arra az időközben némileg feledésbe merült tényre, hogy ezek a publicisták részben – Johann Jakob Moser például – liberális és délnémet perspektívából tekintettek az agrártársadalomra, egy észak-déli dimenziót adva a kelet-nyugatihoz. Nekik tudniillik a birodalom megreformálhatóságának reménye a „birodalom-közvetlennek” maradt területeket mutatta a társadalmi haladás és a rendezett viszonyok vidékeinek, és a területiális államokat – akár Brandenburg, akár az osztrák hercegségek, akár Braunschweig, akár a cseh királyság – a szolgaság vidékének. V.ö. Heide Wunder: „Das Selbstverständliche denken. Ein Vorschlag zur vergleichenden Analyse ländlicher Gesellschaften in der Frühen Neuzeit, ausgehend vom ‚Modell ostelbische Gutsherrschaft‘”, in Jan Peters (Hg.): *Gutsherrschaft als soziales Modell. Vergleichende Betrachtungen zur Funktionsweise frühneuzeitlicher Agrargesellschaften* (Historische Zeitschrift, Beiheft 18), R. Oldenbourg, München 1995, 23-49. o., a liberális perspektívára: 25-28. o.

¹² Below: i.m.

¹³ Below: i.m., 20-25. o.

¹⁴ Below: i.m., 9-18. o.

korlátozva a költözést, bővítve a *Gutsuntertan* gyermekeinek az úrnál való szolgálati kötelezettségeit.

A fejedelmi hatalom által urainak kiszolgáltatott parasztság logikus ellenképe mindazon területek fejlődése, ahol a rendi hatalom XVI. századi másodvirágzása nem következik be. Below elemzésében tehát Németország kettészakad.

A Knapp és Below nyomán induló kutatás azonban részben már az első világháború előtt széttöri a nyugati pólust. Módosítják ugyan a robotoltató földesúri üzem elhelyezkedését is, tehát a „Gutswirtschaft” diszlokációját. Kiderül, hogy az Elbától távol, Alsó-Szászország déli részein, például Paderbornban is van robotra épülő majorkodó gazdaság, és persze Keleten is van csak pénz- és terményjáradékot szedő *Grundherrschaft*. Ez nem olyan nagy meglepetés, a történelemben a homogén társadalomfejlődés talán nem tekinthető alapesetnek. De az már érdekesebb, hogy ahol nincs földesúri sajátgazdaság, ott egyes területeken jelentős részben hasonló jogok érvényesülnek, mint keleten, ám nyilvánvalóan más következményekkel, másrészt pedig a földesúri üzem hiánya távolról sem jelent paraszti jogbiztonságot és jólétet.

A *Gutsherrschaft* ellenpólusának elméleti fölbomlásakor a „Grundherrschaft” egységes nyugat-német rendszere helyett a kutatások nyomán egy nyugati, északnyugati, délnyugati és délkeleti típust találunk.¹⁵ A Rajna-vidéki *nyugati típus* sajátossága a pénzjáradék dominanciája, a feudális jogi formáktól megtisztult „sima” földbérletnek jelentős, az összes terület egyharmadát meghaladó aránya volt. E kötetlen, modern birtoklási formákhoz a parasztok számára a területegységre eső legmagasabb járadékfizetési teher társult. Ismétlődően bebizonyosodott eredménye a gazdaságtörténeti kutatásnak, hogy a parasztgazdaság összes terhet (tehát a termény- és munkajáradékot is) fölbecsülve és kiadásaival szembeállítva a gazdaságok nyers hozamának Keleten csekélyebb részét szolgáltatták az úrnak, mint nyugaton.¹⁶

¹⁵ Friedrich Lütge: *Geschichte der deutschen Agrarverfassung vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert*, Stuttgart 1963. Lütgenek időnként apologétizmust vetettek a szemére. Ennek ellenére az általa adott területi tipológia lényegében átmént a szakmai köztudatba. Lütge típusait, a modernebb kutatási eredményekkel módosítva, a téma újabb összefoglaló kézikönyve is megtartja: Werner Troßbach: *Bauern 1648-1806. Enzyklopädie deutscher Geschichte*, 19. köt., München 1993, 6-16. o.

¹⁶ Friedrich-Wilhelm Henning: *Dienste und Abgaben der Bauern im XVIII. Jahrhundert*, Stuttgart 1969.

A rajnai modernséggel legélesebben a *délkeleti*, bajor típus áll szemben. Miként a *Gutsherrschaft*nál, itt is rendelkezik a föld úri birtokosa a parasztság fölött az úriszéki bíraskodás jogával. A parasztok itt ugyan nem az úri birtoknak, de az úriszéki kerületnek alávetettek (ez a *Hofmarkverfassung*), ami, tekintve hogy a keleti úri birtokok a XIX. századi állami reformokig majd mindig tartottak úriszéket is, igencsak a keleti mintához hasonlítja a bajor típust. Ehhez az alávetettséghez járultak a gyöngye paraszti birtokjogok, melyek általában mindössze élethosszigra szóltak. Noha a XVIII. századra ezek a gyakorlatban legtöbbször öröklődtek, a bizonytalanság az igen magas és elég gyakran harcok középpontjában álló birtokátruházási illetékek, laudémiumok formájában maradt fenn. A jelentős pénzjáradékokhoz még évi ötvennapost elérő robotterhek is járultak, de a terheken belül a legnagyobb arányt a terményadózás képviselte. A keleti területekhez képest azonban jelentős különbség a fejedelmi és az egyházi birtokok túlsúlya a magánföldesúri birtokokkal szemben, ami lehetővé tett egy olyan fejedelmi politikát, mely a gazdagparasztságot igyekezett erősíteni.

Az *északnyugati* területek egységes kezelhetősége, vagy a terület további bontásának szüksége bonyolult problémákat vetett fel. Ez az a vidék, amelynek a Weser, Hunte, Ems és persze a Rajna a legkönnyebb kijutást biztosította a világpiacra, az osnabrücki, paderborni és braunschweig-wolfenbütteli tartományok területei. Noha a fejedelmeknek sikerült átszabni és megerősíteni a paraszti örökösödési jogot, mely a gazdagparaszti réteget konszolidálta, a paraszti és az úri üzem versenyfutása összetett képet eredményezett. Még 1700 körül is voltak jelentős robotoltató földesúri üzemek, párhuzamosan működve a piacra termelő nagyparasztság üzemeivel. A *délnyugati* típusban végül az urak többé-kevésbé megőrizték ugyan középkori jogositványait, de azokból saját üzemet nem tudtak kiépíteni. Ez nem jelenti azt, hogy itt ne próbálták volna az urak ősi jogaikat modern célok szolgálatában újrafogalmazni.¹⁷ A fejlődés a rögzített nagyságú pénz- és terményjáradékok kialakulásával a járadékos kényelmes, de jövedelmét és hatalmát bizonyos határon túl növelni sehogyan sem tudó „rentier” szerepén kívül nemigen hagyott más lehetőséget az itteni uraknak. Ez a terület az uralmi jogok rendkívüli fölaprózódásával is kitűnt. Az magyar szemmel nem tűnik persze rendkívülinek, hogy egy falunak 20-nál

¹⁷ Werner Troßbach: „Südwestdeutsche Leibeigenschaft in der Frühen Neuzeit – Eine Bagatelle?“, in *Geschichte und Gesellschaft* 7. évf. (1981), 69-90. o.

több földesúri birtokosa van, de hogy ezek különböző úri jogokat képviselnek, az egyik *Grundherr* (a föld ura), a másik *Leibherr* (a paraszti személy ura), a harmadik *Gerichtsherr* (a bíraskodásra jogosult úr), az már némileg zavaró.

Már Below-val egyidőben megtörténtek az első kísérletek a duális modell területi kiterjesztésére is. A legelső ilyen elemzés a német területek mellett Lengyelországot, Csehországot és Oroszországot vette a német területek mellett szemügyre.¹⁸ A lengyel történész által készített tipológia azt a nem túl meglepő álláspontot képviselte, hogy mivel Oroszországban a függőség a paraszt egész személyére kiterjedt, megengedve a jobbágyság házuk és gazdaságuk nélküli, csak személyüket érintő adásvételét, de nem engedve meg azt, hogy a jobbágyság bármilyen jog alanyai legyenek, ezért itt *Ackersklavereiről*, földműves rabszolgaságról kell beszélni. Ez pedig gyökeresen más, mint a kelet-európai parasztság feudális alávetettségének bármely formája. Furcsa módon ennek ellenére benne tartotta összehasonlításainak esetei/típusai között az orosz területeket is – ami pedig még asszimmetrikussá is tette az összehasonlítást, keleten sokkal nagyobb területet ölelve föl, mint nyugaton. Ami arra mutat, hogy az igény kettős volt: egyszerre kellett útmutatót készíteni a szomszédokról és egyben le is leplezni őket.

2. A nyugati marxizmus, az első jobbágyság vége és a parasztság gazdasági-társadalmi ereje

Míg a német, illetve a csatlakozó cseh és lengyel területek kutatói azt igyekeztek föltárni, hogy miért alakult ki a XVI. és következő századokban a keleti területeken a paraszti függőség új formája, Nyugat-Európában más volt az alapkérdés. Itt ugyanis a kelet-európai területektől való elválás másik oldaláról, a jobbági függőségi formák angliai elhalásáról illetve franciaországi eljelentéktelenedéséről igyekeztek számot adni. A komparatív perspektíva már korán, az 1940-es évekre rátalált a marxizmus addig kevésbé ható fejlődési modelljeire.

Akárcsak a német polgári történetírásban, a nyugati marxista vitákban is problémát jelentett az általános érvényű kijelentések folytonos szembekerülése az empirikus kutatási eredményekkel. Különböző szerzők

¹⁸ Jan von Jordan-Rozwadowski: „Die Bauern des 18. Jahrhunderts und ihre Herren im Lichte der neuesten deutschen Forschungen”, in *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik* 20. évf. (1900).

között a jobbágyság egyes formáit, területi elterjedését és fölszámolódásának időrendjét illetően szélsőséges eltérések voltak – az utóbbit, az időrendet érintően például háromszáz éves különbségek.¹⁹ Ez nagyobb részt nem „helytelen” eredményeket, vagy gondatlan, pontatlan kutatói megfogalmazásokat tükrözött. Inkább a német polgári történetírással közös módszertani örökség hatott. A módszertani ideál szerint a kutatónak saját szövegében is kerülnie kell az adott kortól elütő, anakronisztikus fogalmazásokat, ezért gyakran a forrásszövegből metsz ki abban gyakran előforduló fogalmakat, s ezekkel címkézi föl a kutatói absztrakció eredményeként létrejövő típusokat. Ahogyan a német – fejedelemségenként, sőt uradalmanként különböző – konkrét viszonyrendekből, melyeket gyakran „Leibeigenschaft” -nak, vagy „Gerichtsherrschaft” -nak hívtak a forrásokban, kimerevítik az adott viszony ugyanilyen névvel illetett típusát, Angliában is ugyezen a módon lesz a helyi fogalmi mozaikból, a *serf* (jobbágy) tengernyi variációjából a „jobbágy” általános típusa. Ez akkor probléma, ha nem teszük explicitté a típusalkotást, annak érvényességi föltételeit. Ilyen esetben mindig szembe lehet szegezni a valóságot annak égi másával. Mindig, minden vitában és ponton lesznek pozitivisták elmék, akik bátran szembemennek a típusalkotás felületességeivel, és fölháborodottan reklamálnak, hogy „nálunk ez másként volt”. A források szavai és a belőlük faragott kategóriák kettősségével kapcsolatos zavart megfogalmazó Bak János egyszerű, de ritkán megfogadott tanácsa: tessék határozottan megkülönböztetni a két szintet, világossá tenni, hogy ki mikor beszél konkrét jobbágysági viszonyokról és mikor a jobbágyság rendszeréről.²⁰

Ezt a problémát a módszeres társadalomtudományokhoz közelítő fogalmi gondolkodás a történeti tudományokban is lassan bár, de megoldja. Nyugat-Európában a hetvenes évekre már kifejezetten fejlődési típusokról vitáztak a kutatók. A Robert Brenner által elindított vitában a hetvenes évek közepén a marxista oldal, mind Brenner, mind Rodney Hilton lényegében a parasztság osztályharcát véli meghatározónak az európai társadalmak eltérő fejlődésében. Brenner alapvetően két kérdésre keresett választ: 1. Miért tűnt el, illetve miért maradt fönt a jobbágyság (serfdom) intézménye? 2. Ott, ahol a jobbágyság eltűnt vagy meggyöngült, miért alakult ki egyes helyeken (pl. Franciországban) a kisparaszti birtoklás rendszere, máshol pedig

¹⁹ János Bak: „Serfs and Serfdom”, *Words and Things. Review IV*, 1 (Summer 1980).

²⁰ Bak: i.m., 11-12. o.

(Angliában) a kapitalista nagybérleti rendszer?²¹ Brenner és a hozzá lényegét tekintve hasonló álláspontot elfoglaló Hilton válasza, hogy a jobbágyság angliai eltűnésében, a franciaországi jobbági viszonyok megkönnyébedésében és a kelet-európai jobbágyviszonyok súlyosbodásában is az osztályharc döntött. A probléma az, hogy nem tudjuk, vajon ez az osztályharc mitől függően volt lanyha vagy elszánt, sikeres vagy sikertelen. Az utalás a városok esetleges támogatására ismét csak egy lépcsővel, vagy egy lépéssel arrébb teszi a problémát: attól a kérdéstől teszi függővé a megoldást, hogy mikor, mit, miért támogattak, vagy hagytak cserben a városok. Ráadásul, mint arra a vita egyetlen német résztvevője, Heide Wunder rámutatott, sehogysem mutatható ki empirikus összefüggés a parasztmozgalmak ideje, helye, lefolyása, sikere és a városok támogatása között, s a konkrét parasztmozgalmak és a jobbágyság formáinak fennmaradása vagy eltűnése közti összefüggés is kétséges.²² Pedig Brenner a jobbágyság eltűnése után a földnek a parasztok kezén maradását (vagyis a „francia utat”), vagy a földhasználati viszony bérletté alakítását (az „angol utat”) is az osztályharc erősségével magyarázza.

Brenner sehol sem mondja, hogy a paraszti osztályharc valamilyen végső meghatározója a monarchikus államvezetés eltérő társadalompolitikája lenne. Tesz azonban olyan megállapításokat, melyek szerint Franciaországban az állam a földesurakkal versengett a parasztok adójáért, és ezért támogatta a parasztokat uraikkal szemben, míg a XV. század végétől az angliai „monarchikus centralizációt” a monarchia a földesúri osztályra támaszkodva hajtotta végre. Ez a fölfogás a marxizmust vulgárisan alkalmazóknál az európai társadalomtörténet egyik legfontosabb fordulatát végső soron a monarchikus politikai vezetés helyzetéből és bölcsességéből vezetné le, továbbmenve azon az úton, amelyet már Below is megkezdett. Miközben a marxi gondolati örökséget manapság nem sokan vállalják, ezt az elgondolást, mely a társadalmi fejlődést az

²¹ Robert Brenner: „Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe”, *Past and Present* 1976, 70. sz., 30-75. o.; Rodney Hilton: „A crisis of feudalism”, *Past and Present* 1978, 80. sz., 3-19. o. A Brenner-vitát magyarul összefoglalta Vári András: „Az agrártársadalmi struktúra és a gazdasági fejlődés Nyugat-Európában (Egy vita ismertetése)”, *MTA II. oszt. Közleményei*, 29/3. (1980), 313-323. o. Rodney Hilton osztályfogalmára, amelyet a középkori parasztságra alkalmaz, ld. uő.: *The English Peasantry in the later Middle Ages. The Ford Lectures for 1973 and Related Studies*, Oxford 1975.

²² Heide Wunder: „Peasant organization and class conflict in East- and West-Germany”, *Past and Present* 1978, 78. sz., 55-59.o.

„államparancsnokság” lépéseinek eredményeként fogja föl (és így lényegénél fogva perverziója a marxi eszme emancipatórikus szándékainak), ma is megtaláljuk termékeny tankönyv-szerzők munkáiban.

Bak János, a jobbágyság végével vagy újabb megerősítésével kapcsolatos viták eredménytelenséget látva, az újbóloldali történetírás egyik központi világlapjában fogalmi revíziót javasolt. Az eredeti marxi gondolat egyik pillérének eltávolítását javasolta. Szerinte többé nem úgy kellene fölfogni a feudalizmusban alávetett helyzetű parasztságot, vagyis a jobbágyi osztályt (*class of serfs*) mint amelytől „gazdaságon kívüli kényszer” segítségével járadékot sajátítanak el. Bak Jánosnak mint történésznek (szemben a régi idők jobbágyával) nem magával a járadékelsajátítással van baja. Hanem a „gazdaságon kívüli kényszer” fogalmával. Ezt egyrészt azzal indokolja, hogy a Brenner-vita résztvevői, ahogy a marxista gondolkodók általában is, konkrét elemzéseikben „pointed to the fact that ‘serfdom’ differed mainly in their legal and political arrangements, i.e. in the *form of* ‘extra-economic coercion’”.²³ A nagy vita végső soron e formák körül zajlott. Tehát mellékes dolgok álltak a középpontban? Nem éppen. Míg a jog, az állam és a tőkés magántulajdon specifikus formái és ezek különböző konstellációi nem változtattának a tőkés rendszer alapvető társadalmi viszonyán, a tőkés és munkás viszonyán, ugyanez nem mondható el a feudalizmusra. Itt a jog és a hatalom különböző szerkezetei az alávetett jobbágyi osztály életében alapvető különbségeket hoznak létre. A „gazdaságon kívüli kényszer” fogalma egyrészt mesterségesen szétválasztja a középkorban egységnek tekintett gazdaságot és társadalmat. Azonban a prekapitalista gazdaságok egyik legfontosabb jellemzője gazdaság és társadalom szétválaszthatatlan egybeépülése, ahogy azt a baloldalon egyébként Polányi Károly egész életművével igazolta. Másrészt e fogalom olyan dolgokat vesz egybe és tekint tovább nem elemzendőnek, amelyek az alávetett parasztság társadalmi helyzetének alapvető meghatározói. Ezekre például mindazt fölhozhatjuk, aminek vitatásával a német polgári történetírás a századfordulón foglalkozott (személyes jogállás, birtoklási jog, településszerkezet, öröklés stb.). Bak szerint nincs tehát külön elsajátítás mint gazdasági folyamat és külön azt lehetővé tevő gazdaságon kívüli kényszer mint hatalomtechnikai eszköz, hanem mindkettő, a paraszt által szolgáltatott járadék nagysága és formája, csakúgy mint a jog, amelynek alapján tőle ezt követelik, együtt határozza meg a paraszti

²³ Bak: i.m., 13. o.

alávetettségét. Bak ugyan nem állította, de mi hozzátehetjük, hogy miközben a marxista elmélet központi oksági szerepet juttat a paraszti osztályharcnak, az egységesen „gazdaságon kívüli kényszer” segítségével kizsákmányolt parasztság belső viszonyairól nem sokat tud mondani.

A nyugati marxista társadalomtörténet ilyen dilemmái jelzik, hogy az alapvető probléma nem egyszerűen az, hogy a történészek keveset tudnak a parasztságról. *Fogalmuk* nincs róla. Ennek hiányában válnak a viták némileg skolasztikussá, s ennek hiányában lesz a preindusztriális társadalom legnagyobb társadalmi rétegéből pusztán fejedelmek és filozófusok fölismerései által formált massa a tankönyveinkben.

Van azonban egy másfajta út is, amelyre a német polgári történetírás lépett rá először, de hamarosan egy sor keletnémet marxista kutató is utánaeredt. Ezt az utat Wilhem Abel nyitotta 1935-ben.²⁴ A módszer lényege, hogy egyrészt rekonstruálja az alapvető mezőgazdasági termékek és a bérek mozgását az egyes történeti korszakokban. Második lépésben viszont megkísérli „beárazni” az egyes, a forrásokban föllelhető paraszti gazdaságok termékeit s a termékekre fordított költségeket és erőforrásokat, majd szembeállítja a paraszti gazdaság nyers hozamát az arra nehezedő feudális terhekkel. A módszer annyiban sikeres, hogy nagyszerűen összehasonlítható adatokat kínál – Abel egyik utódjánál például Poroszföld és Paderborn parasztjairól.²⁵ Az eljárás hátránya, az összehasonlíthatóságért fizetett ár persze nyilvánvaló. Egyrészt föltételezni kell egy *homo oeconomicust*, egy háztartását és gazdaságát racionális gazdasági megfontolások alapján szervező-irányító parasztot, akinek termelő tevékenységébe csak a kész termék vagy a munkaerő egy részének elsajátításával lép be a földesúr. Itt tehát gazdaságot és társadalmat, termelést és elsajátítást éppúgy elszakítva szemlélik, mint a „gazdaságon kívüli kényszer” segítségével leförlöző urat ábrázoló marxista modellben. Nem meglepő, hogy az Abel-iskola módszereit, melyek zártak, következtetések, mintegy csomagot alkotnak, a sokféle területre vonatkozó számos nyugatnémet gazdaságtörténeti disszertáció mellett marxista kutatók

²⁴ Wilhelm Abel: *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur in Mitteleuropa vom 13. zum 19. Jahrhundert*, Hamburg-Berlin 1935.

²⁵ Friedrich-Wilhelm Henning: *Dienste und Abgaben der Bauern im XVIII. Jahrhundert*, Stuttgart 1969; uő.: *Bauernwirtschaft und Bauerneinkommen in Ostpreußen im XVIII. Jahrhundert*, Würzburg 1969.

is átvették.²⁶ Szerencsére csak a német területeken, mert attól délre és keletebbre eső vidékeken alkalmazva még erősebben kiütköződött volna a módszernek egy további korlátja. Termés adatokat, ráfordítással kapcsolatos adatokat ugyanis általában csak a gabonatermesztéssel kapcsolatban tudhatunk meg, éppen mert a szemtermelés volt az adóztatás leggyakoribb tárgya. Minél jelentősebbek a parasztság életében a gabonán kívüli termékek és gazdasági ágak (kert- és szőlőkultúra, állattartás, erdőelés, mellékipar, fuvarozás, halászat stb.), annál jobban torzít a gabonára koncentráló módszer.

Ám a II. világháború utáni nyugat-európai marxista kutatás és az agrárgazdaság-történeti kutatás is csak némi távolságról nézik az Európa közepén a XVI.-XVII. században kibontakozó széttartó fejlődést. A társadalomtörténeti szétválás által legjobban érintett területek, Kelet- és Közép-Németország területei, az itt található levéltárakkal, könyvtárakkal és egyetemekkel a II. világháború után a hivatalos marxista ideológia uralma alá kerültek. Lássuk, hogyan gondolkodtak a helyszínen dolgozó történészek, akiket saját hagyományuk is, a marxista ideológia is, az összehasonlítások irányába vittek.

3. A keleti marxizmus és a regionális tipológiák buktatói

A szocialista országok marxista történetírása átvette és továbbfejlesztette az európai agrár-dualizmus, a „Gutswirtschaft” – „Grundherrschaft” kettősségét hangsúlyozó koncepciót a hagyományos német történetírástól. Ebben a továbbgondolásban tehát egy keleteurópai „Gutswirtschaft” -okra támaszkodó, súlyosabb jobbágyi alávetettséget produkáló rendszert állítottak szembe Nyugat-Európa „Grundherrschaft” által meghatározott területeivel. Az előbbi rendszer központi elemeit maguk a *Gutswirtschaftok* alkotják, vagyis a földesúri sajátgazdálkodás üzemei a hozzájuk tartozó robotra kötelezett parasztgazdaságokkal. Ezeket a földesúri üzemeket a keletnémet történetírás „die feudalherrlichen Eigenwirtschaften mit Teilbetriebscharakter”, vagyis a „részüzemi jellegű feudális földesúri sajátgazdaságok” nem túl tömör címkéjével látta el. A „részüzemi jelleg” hangsúlyozása a keletnémet marxizmusnak saját dogmatikus szárnya elleni fontos győzelmét jelentette. Ez utóbbi a parasztok korai és teljes

²⁶ V.ö.: Rolf Rodigast: „Das Einkommen der Greifswalder Stadtbauern in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts“, *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 1976, III. rész, 107-118. o.

kisajátítását, földjeikről való elűzését és a jobbágytelkek allodializálását tettezte föl, amivel szemben a többi történész a tények mellett arra is hivatkozott, hogy a parasztok kisajátításának szükségszerű korlátját kellett, hogy jelentse az a földmennyiség, amelyik a robotot végző igrás parasztgazdaságot el tudta tartani.²⁷

A földesúri sajátgazdaság, a *Gutswirtschaft* kiépítéséhez szükséges vagy annak gondolt összes úri jogosítvány megtalálható a *Grundherrschaft* különböző regionális altípusaiban – így tulajdonképpen a *Gutswirtschaftok* jogi alapjai a „rendes” földesúri jogoknak az úri üzemek szempontjából különösen alkalmas kombinációi, nagyobb mérvben kiaknázva. A *Grundherrschaft* tehát az uralom jogi mintáit tartalmazza, a *Gutswirtschaft*, a majorkodás pedig az ezen jogok kiaknázására épülő üzemet: egymásnak tulajdonképpen sehogysem lehetnének fogalmi párjai. Láttuk, hogy Knappnál a „Gutsherrschaft” szűkebb értelemben a jobbágyparasztok uradalomhoz-tartozását, annak való alávetettséget jelentette. Itt, ennél tágabban, „Gutsherrschaft”-rendszernek a XVI-XVIII. század vonatkozásában egy egységes társadalmi rendszert, típust mondanak, amelynek fő ismérve éppen a majorkodás, a *Gutswirtschaft* üzemei lennének.

E szélesebb fogalom magját tehát a paraszti munkajáradék képezi. Ám megneveznek más elemeket is. Így például a jobbágyok személyes jogainak gyöngeségét (pl. költözési szabadság hiánya), mely az uraknak a munkajáradék kényszerrel történő behajtásához az eszközöket biztosította. De máskor idesorolják például a jobbágyi birtoklás gyöngeségét, mely a

²⁷ Nichtweiß, Johannes: „Zur Frage der zweiten Leibeigenschaft und des sogenannten preußischen Weges der Entwicklung des Kapitalismus in der Landwirtschaft Ostdeutschlands”, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 1 (1953), 687-717. o.; uő.: *Das Bauernlegen in Mecklenburg*, Berlin 1954; Heitz, Gerhard: „Zur Diskussion über Gutsherrschaft und Bauernlegen in Mecklenburg”, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 5 (1957), 278-296. o. Heitz a részüzemi jelleget stabilnak gondolta, a földesúri üzem kapitalizálódásával, bér munkára állásával kapcsolatos kutatásokat is kétkedve fogadta, v.ö. uő.: „Bauernwirtschaft und Junkerwirtschaft”, *Jahrbuch für Wirtschaftsgechichte* 1964, II-III. rész, 80-90. o. Heitz szerint: „Sicher ist heute allerdings, daß die Junkerwirtschaft in Ostelbien erst im Verlaufe der Bauernbefreiung des 19. Jhs von den Frondiensten der Bauern unabhängig wurde... Gelegentliche Ausnahmen [...] hat es nur wenige gegeben [...] in den allermeisten Fällen zeigt sich auch bei Siedlungen mit ausgeprägter Eigenwirtschaft die Grundlage in den bauerlichen Diensten oder der Zwangscharakter der Tagelöhnerarbeit.” I.m.: 86-87. Vö. G. Heitz: „Agrarischer Dualismus, Eigentumsverhältnisse, preußischer Weg”, in *Studia Historica in honorem Hans Kruus*, Tallin 1971.

kisajátításra és így a földesúri üzem kiterjesztésére módot adott. Ha viszont több kritériumot együtt akar valaki alkalmazni, akkor döntenie kell. Vagy fölteszi, hogy a sok releváns tényező közül egy bizonyos kritérium lesz a fogalmat meghatározó ismerv (pl. a munkajáradék egy bizonyos nagysága). Ebben az esetben a „másodlagos” kritériumok között valamilyen rangsort kell fölállítani, pl. a robotoltató úri gazdálkodás „alosztályai” lesznek a robotra épülő majorkodás a jobbágyok röghözkötésével, vagy a majorkodás röghözkötés nélkül. Ugyanígy lehet a majorkodást mint fő ismérvet a paraszti birtoklás szilárdsága alapján is tovább tagolni. Így aztán elég komplikált, de legalább egyértelmű tipológiákhoz lehet jutni. Az persze komoly nehézségeket okozhat, hogy eldöntsük, melyik tényező, ismerv fontosabb a másíknál.

A parasztlak fölötti uralomnak valamilyen többelemű definíciója azonban úgy is megadható, ha azt föltételezzük, hogy mindegyik ismervnek teljesülnie kell, csak akkor beszélhetünk az adott fogalom alkalmazhatóságáról illetve a vele jelölt intézmény vagy típus meglétéről. Ez is korrekt eljárás, csak nagyon leszűkítheti a fogalom, típus előfordulását, illetve alkalmazási területét. Ami viszont nem tekinthető korrekt eljárásnak, az az, ha a tudós az olvasót homályban hagyja az általa alkalmazott fogalmak pontos tartalma felől, vagy ha érvelése során ingadozik az alkalmazandó definíciók között.

Hartmut Harnisch, az NDK agrártörténeti kutatásának egyik kiemelkedő képviselője például a következőképpen járt el. Kiindulópontnak vette a *Gutswirtschaft* hatását a paraszti gazdaságra. Ennek megfelelően azokat a területeket tartja a keleti „Gutsherrschaft” területeinek, amelyeken a parasztlak több mint heti két-három napi ígásrobotot teljesítettek, s ennek kapcsán egy második ígásfogat és egy béres tartására kényszerültek.²⁸ Véleménye szerint az e rendszerbe tartozó területek („Gebiete der vollentwickelten Gutsherrschaft”) jellemzője a paraszti birtokjogok gyöngesége, csakúgy, mint a parasztlak személyes jogállásának megcsökkenése. Ám Harnisch azt is hangsúlyozza, hogy a személyes jogállás nem áll közvetlen összefüggésben a munkajáradék magasságával, sőt, szélesebb területre terjed ki annál, mint amit a heti háromnapos robot jellemez.²⁹ Ezek szerint a *Gutsherrschaft* hazája Kelet-Holstein,

²⁸ A munkajáradék meghatározó jellegéről ld.: Harnisch: *Die Gutsherrschaft*; három nap mint „küszöbérték” uo. 216-217, a jobbágyi birtoklási jog minősége: 223, 229-233. o.

²⁹ Uo. 236. o.

Mecklenburg, Pomeránia, „Kelet-Poroszország jelentős része”, a Neumark északi és a Kurmark keleti részei lettek volna. Ehhez a Balti-tenger mellékén húzódó keskeny csíkhöz csatlakozna egy a tőzsterületnél jóval nagyobb zóna, amely az egyik oldalon Magdeburgot, Thüringiát, Alsó-Szászországot öleli fel, a másik, keleti oldalon pedig a közép-brandenburgi területeket: Prignitzet, Zauchét és Ruppint.³⁰ Nem minősíti azonban sem Sziléziát, sem az említettektől délre fekvő területeket. Ahhoz, hogy az általa felsorolt hatalmas „átmeneti területeket” mégiscsak széttagolhassa „grundherrschaftliche” és „gutsherrschaftliche” területekre, Harnisch az általa korábban meghatározónak állított kritériumokhoz hozzávesz még újabbakat is. Először a paraszti birtoklás szilárdságát, a jobbágytelek jogi minőségét tekinti, amely szerinte mintegy megszűrte az úri kisajátítási offenzívát:

[...]die Nachfrage des Marktes von einer Schicht kleiner landsässiger Feudalherren aufgegriffen wurde, die als Besitzer nicht besonders umfangreicher Eigenwirtschaften bereits einigermaßen mit den Marktmechanismen vertraut waren und als Herren über feudalabhängige Bauern mit schlechten Besitzrechten (ohne Eigentumsqualität) die Macht und das Recht hatten, mit der Vergrößerung ihrer Eigenwirtschaft und der Steigerung der Arbeitsrente den Wandel der Agrarverfassung zur Gutsherrschaft voranzutreiben.³¹

De a paraszti birtoklási jogok minősége, szilárdsága alapján is csak a Kurmark területeit osztályozza Harnisch. A továbbiakban viszont egy még újabb, harmadik kritériumot is bevon a vizsgálatba: a parasztok személyes jogállását. Ennek alapján képes az uralmi struktúrák régi, kedves határvonalát, az Elbát újból elővenni, mivel szerinte a német területeken a személyes jogképességet tekintve ez volt a határ.³²

³⁰ Uo. 219. o.

³¹ A kritériumok megváltoztatására: uo. 219-220, A birtoklási jog minőségére: 233-234. o.

³² Uo. 234-237. o. Harnisch többlépcsős modellje tehát ugyanazokat a területeket adja ki, mint a járadékforma (pénz-, termény-, munkajáradék) alapján végzett korábbi marxista elhatárolások. V.ö. Gerhard Heitz: „die Verfügung über die Personen und Leistungen der Bauern abhängig war von der jeweils überwiegenden Form der Rente, da ja die Frondienste die Person der Bauern stärker banden als die Geld- oder Produktenabgaben der Grundherrschaft”, in „Wirtschafts- und sozialgeschichtliche Aspekte der zweiten Leibeigenschaft”, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Wilhelm-Pieck-Universität Rostock*, 31. évf. (1982), 1-5, id.h. 2. o.

Ám ez az érvelés így elfogadhatatlan. Ha Harnisch azt mondaná, hogy ott van *Gutsherrschaft*, ahol vagy háromnapos robot van, vagy ott van, ahol bár csekély a munkajáradék, de együttjár a paraszti birtoklás meggyöngyülésével, vagy harmadik esetben, ahol a csekély munkajáradék mellé a személyes jogállás kisebbségsége társul, akkor ezek csak akkor lennének valamennyire is kezelhető állítások, ha nagyjából megadná az egyes ismérvek érvényes küszöbértékeket – azt, hogy éppen mennyire csökkent értékű birtokjoga vagy személyes jogállása kell, hogy legyen a parasztnak. De még ez is csak akkor működne, ha azt az állítást is megkockáztatná, hogy ezek a kritériumok egyenrangúak. Nem baj tehát, ha nincs háromnapos robot az egyik területen, „pótolja” a jobbágytelek tetszőleges úri fölhasználásának joga.³³ Ha viszont ez nem így lenne, akkor baj van a fönti fogalomhasználattal. Márpedig Harnisch leírja, hogy nem tekinti egyenrangúnak a paraszti alávetettség tényezőit. Központi szerepet nála a munkajáradék játszik, ekkor tehát azt kell hihetővé tenni, hogy a paraszti alávetettség „Gutswirtschaft” típusú rendszerében ennek a tényezőnek a meghatározó ereje nagyobb, mint a többi szóbajöhető tényezőé. De éppen Harnisch érvelt úgy, brandenburgi példákra hivatkozva, hogy a robotemelési törekvéseknek a szilárd paraszti birtoklás gátat volt képes emelni. Tehát ő is úgy gondolja, hogy éppen nem a robotnagyság az erősebb meghatározó tényező – csak szükségből veszi elő, mivel saját, a kiindulásnál alkalmazott fogalmaival mindössze csak a tengerparti kis sávot tudja megfogni. Ez egyébként valóban a *Gutswirtschaft* klasszikus földje, csak picit ahhoz, hogy kontinentális tipológiát hordozzon, ezért Harnisch a meghatározásához utólag hozzávesz további kritériumokat, amik alapján máshol is fölfedezhető a keresett jelenség.

Itt jól látható az, ami máshol, a német tudományosságon kívül is gyakran előfordul. Vesznek egy fontosnak érzett, de nem kellő

³³ Ezen az alapon elég távol nyugatra is lehetne menni. Heti egy-két napos robot, hat évre vagy élethosszigra adott telek és efölött „Guts- und Gerichtsherrschaft” a fent ismertetett értelemben például a XVIII. század elején Wesztfáliában, a kölni érsekség területén is található, bár az itteni parasztok makacs ellenállása és az uradalom belenyugvása abba, hogy a fejedelmi bíróságok előtt pereskedjenek, meggátolhatta a parasztok terheinek növelését. V.ö. Barbara Krug-Richter: „Eß gehet die bauern ahn und nicht die herren’. Die Auseinandersetzungen um die Einführung neuer Dienste in der westphälischen Herrschaft Canstein 1710 bis 1719“, in Jan Peters (Hg.), Barbara Krug-Richter – Martina Schattkowsky (red.): *Konflikt und Kontrolle in Gutsherrschaftsgesellschaften. Über Resistenz- und Herrschaftsverhalten in ländlichen Sozialgebilden der Frühen Neuzeit*, Göttingen 1995, 153-200. o.

meggondoltsággal kiválasztott központi ismérvet – mintha például valaki a hintalovat keresve a páratlanujjú patásság kritériumát venné. Aztán, mikor ennek alapján nem ott vagy olyan számban találják a vizsgálandó tárgyat, ahol várták, akkor ezt kiegészítik újabb definíciós elemekkel (így például a fából készültség kritériumával). Ennek eredménye azonban a valóságban igen vegyes együttes lesz: például a fenti esetben a sajnálatosan ritkán föllelhető hintalovak mellé általában a falovak, de ha kiterjesztőleg értelmezik a két kritériumot, vagyis logikai vagy kapcsolatot létesítenek a régi és új kritérium között, akkor a fakutyák, famacik és farakások is bekerülnek a vizsgálat tárgyai közé.

Az 1945 után a közép-kelet-európai országokban használatos értelmezéseket általában több forrásból vették, gyakran az ismert eredményekre varrtak egy „vörös farkat”, vagyis ideológiailag helyes értelmezést. Ezek a keverékek általában utalást tartalmaztak Marxnak *A tőkében* vázolt elméletére az „eredeti tőkefelhalmozásról”, idézték Engels megjegyzését arról, hogy Kelet-Európában a gabona-világpiac kialakulása nyomán a parasztokat „második jobbagyságba” taszították, majd sort kerítettek a német történetírásnak azokra az eredményeire is, melyek ezt az értelmezést alátámasztani látszottak. A „második jobbagyság” kifejezés általában együttesen tartalmazza a parasztok személyes jogállásának, birtoklási jogainak romlását illetve lerontott állapotát és a mindezek okaként előadott majorkodás kiterjedését. Ennyiben ez a *Gutsherrschaft* kiterjesztő értelmezésének megfelelője, csak éppen a névadó mozzanat, a paraszti birtokon, telken fekvő, a parasztot az egyes uradalom alá alattvalónak soroló mozzanata hiányzik. A tengertől és így a gabona-világpiactól távol eső területek esetében az ideológiának arra is magyarázatot kellett találni, hogy miért van ennek a fejlődésnek olyan csekély empirikus lenyomata. Erre a magyar hivatalos marxista ideológiának például az volt a válasza, hogy az eredeti tőkefelhalmozás folyamata Magyarországon is elindult, de az osztrák gyarmati kizsákmányolás ezt nem engedte kibontakozni, a felhalmozás lefékeződött, a kapitalizmusra való átmenet lelassult.³⁴ Hangsúlyozandó, hogy ez már 1945-46-ban készen álló, a kommunista ideológusok által gyártott elgondolás, nem valamilyen szakmai vita eredménye.³⁵

³⁴ Pach Zsigmond Pál: *Az eredeti tőkefelhalmozás gyarmati korlátai Magyarországon 1848 előtt*, Magyar Történelmi Társulat, Budapest 1950 (klny. a *Századok* 1949. évi 1-4. számából).

³⁵ V.ö. Révai József: *Marxizmus és magyarság*, Budapest 1946; illetve Mód Aladár: *400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért*, Budapest 1945.

Ha korábban nem így lett volna, 1945 után legalábbis a magyar kutatókra jellemzővé vált, hogy a németeknél kevésbé igyekeztek elképzeléseiket modellek, típusok szintjén is megfogalmazni. Ennek ára volt. Az elképzelések közös eleme például, hogy a kutatók „természetes” összefüggéseket vélnek fölfedezni a parasztok személyes jogállása, a paraszti birtoklás szilárdsága és a robotkötelezettség nagysága illetve a feudális földesúri saját üzemek terjedelme között. Ezért aztán szokássá vált az egyik tényező megléte, kifejtettsége alapján aggályok nélkül a többi tényező fejlettségére is következtetni. Ennek megfelelően vélték az 1514-es parasztfelkelés után a parasztok, büntetesként lerontott-legyöngített jogállásából a földesúri sajátgazdaság kiterjedésére következtetni, a paraszti jogok megnyirbálását a földesúri majorkodás „eredményének” betudni.³⁶ Ezzel az automatikusnak föltételezett kapcsolattal függött az is össze, hogy a parasztbüntető törvényben előírt heti egynapos robotot mint minimumot igyekeztek értelmezni, a forrásokban olvasható „tetszés szerinti” mértékű robotoltatást pedig nem ritka vagy esetleges, hanem ténylegesen korlátlan, a paraszt megszakadásáig tartó munkakötelezettségnek értelmezték.³⁷ Az urak igényét a birtokaikon szolgáló roboterő megóvására pedig a XVI. században törvényben kimondott röghözkötés egyedüli okának tekintették. Ezzel egyértelmű kapcsolatot teremtettek az elsajátítási forma (munkajáradék) és a paraszti jogállás (röghözkötés, második jobbágyság) között.

A röghözkötés és a robotoltatás közötti összefüggés az első pillantásra meggyőzőnek látszik. Ha ti. tényleg lenne köztük automatikus összefüggés, a bevezetőben részletezett probléma (hogy ti. egy vagy több kritérium definiálja a majorkodtatás és a paraszti alávetettség kelet-európai rendszerét) nagyrészt magától megoldódna. Hiszen ha össze vannak kötve, együtt fordulnak elő, nagyságuk együtt változik, akkor mindegy lenne, melyiket tekintjük, melyiket vizsgáljuk. Ám ezt igencsak kétségbe vonja, hogy már fél évszázada a mérvadó történészek alapvető megállapítása, hogy a forrásokban párhuzamosan találunk panaszokat az emberhiányról, megállapodásokat a terhek ezzel kapcsolatos időleges megváltásáról (reluatio), a robot csökkentéséről sőt eltörléséről egyrészt, másrészt pedig a paraszti birtoklási jogok és különösen a költözési jog szűkítéséről,

³⁶ Pach Zsigmond Pál: „A majorsági gazdálkodás és a parasztság kisajátítása a XVII. századi Magyarországon”, *Századok* 1951, 391-414. o.

³⁷ Pach Zsigmond Pál: *Nyugateurópai és magyarországi agrárfejlődés a XVI-XVII. században*, Budapest 1963.

szigorításáról.³⁸ Ha viszont a parasztok személyes jogállása, birtoklási joga és robotkötelezettsége bizonyíthatóan széttartólag is fejlődhetnek, akkor hogyan vehetnénk őket automatikusan összefüggőnek és a parasztok fölött gyakorolt ugyanazon uralmi rendszer meghatározó elemeinek?

Talán kiutat kínálhat az a kelet-német dilemmákkal kapcsolatban is vázolt eset, ha a különböző aspektusokat éppen egymástól függetlennek gondoljuk és akkor beszélünk ilyen vagy olyan rendszeréről a parasztok fölötti uralomnak, ha a különböző ismérvek bizonyos nagysága fönnáll. Makkai László például így járt el, amikor azt javasolta, hogy „neo-serfdom”-ot (ami talán a második jobbágyságnak a nyugati társadalomtörténészek használatára szánt fordítása) ott keressünk, ahol mindhárom vonatkozásban (paraszti birtoklás gyöngülése, szabad költözés korlátozása és robotkötelezettség) túllépnek egy bizonyos küszöböt.³⁹ *Gutherrschaft*ot pedig csak ott lehetne keresni, ahol „neo-serfdom” alakult ki, a paraszti robotkötelezettség legalább 1-3 napos, a földesúri üzem aránya az összterülethez viszonyítva eléri a 15-30 %-ot. Persze Makkai módszertanilag ritkaságszámba menően korrekt fogalmi definíciójához igen széles, önkényes besorolásokat is lehetővé tevő küszöbértékek társulnak. Az egynapos ígásrobotot teljesítő nyugat-magyarországi és háromnapos robotra fogott cseh vagy pomerániai paraszt gazdaságának és háztartásának nagysága, valamint ezek földesúri megterheltsége között ég és föld a különbség. Így aztán nem teljesen meglepő, hogy a végeredmény Makkainál is a legszokásosabb és hagyományosabb kelet-nyugati kettéhasadás az Elba mentén.

Makkai statisztikai definíció módjára egymás mellé rakott elemekből álló definícióját (adott mennyiségű robot, szabadköltözés korlátozása, gyenge paraszti birtokjog együttes előfordulásban) nem sokan követték. De az ő világos gondolata, fogalomalkotása mégis módot ad arra, hogy

³⁸ A röghözkötés részleges visszavételére és további szabályozására ld. Szabó István: „Az örökös röghözkötöttség rendszere”, in *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*, Budapest 1948, 65-158. o.; továbbá Varga János: *Jobbágyságszervezés a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556-1767*, Budapest 1969, 13-168. o.

³⁹ Makkai László: „Neo-Serfdom: Its origin and nature in East-Central Europe”, *Slavic Revue*, 1975 június, 225-238. o. F.-W. Henning hasonlóképpen egy egész sor „Wesensmerkmal”-t, lényegi jegyet javasolt definíciónak, ld. *Handwörterbuch des Agrarrechts* hg.v. V. Götz – K. Kroeschell – W. Winkler, Berlin 1981, 1. köt.: „Grundherrschaft”. Ezek az úri sajátgazdaság terjedelmét, területi zártságát, az uralmi jogosítványok (Grundherrschaft, Leibherrschaft, Gerichtsherrschaft) egy kézben tartását érintik.

továbblépjünk, megnézzük, hogy a parasztok fölötti uralom ilyen definíciójának milyen következményei lesznek. Itt ugyanis egy kikristályosodott típussal annak hiánya van szembeállítva, a „neo-serfdom”-ra alapított majorkodtató, „gutswirtschaftliche” területekkel minden szembe van állítva, ami nem ilyen, hanem valami más. A „valami másra” semmi útmutatás nincsen. Márpedig éppen a történészek többsége számára életidegen és a források szintjén igazolhatatlan „második jobbágyság”-modellel szemben felgyült ellenérzések legalábbis Magyarországon némi elmélet-ellenességet is indukáltak. Itt a hatvanas években egy olyan hallgatólágos megegyezés alakult ki, amelynek alapján a szaktörténészek nem bolygatták a „második jobbágyság” modelljének elméleti helyességét, de másrészt ők is, ideológiai „útmutatóik” is kifejezetten elismerték, hogy az elméleti modell minden helyessége ellenére sem sokat magyaráz meg a magyarországi fejlődésből. Az oktrojált elmélettel kapcsolatos averziók azonban valószínűleg szerepet játszhattak abban, hogy az agrártörténészek sorra témát váltottak: Míg a harmincas években a súlypont a nagybirtok kutatásán volt, a hatvanas évektől éppen azok felé a területek felé fordultak, ahol a nagybirtokkal szemben a paraszt volt a fejlődést meghatározó, de legalábbi alakító: a mezővárosok, a szőlőbirtokosok, a hajdúközösségek, a paraszti árutermelés ágai (állat, bor), a paraszti határhasználat, a faluközösségek önkormányzata és közösségi rendje voltak azok a témák, amelyekben szép, eredeti kutatások születtek.⁴⁰ Szinte soha nem mondták ki, legfeljebb lábjegyzetbe szorult kérdésekkel érzékeltették egyes szerzők, hogy itt többről is szó van, mint partikuláris kérdésekről. Kérdezzük meg tehát helyettük, utólag, hogy létezhet-e valamilyen alternatívája, ellenmodellje a második jobbágyságnak, amely a paraszti gazdasági és társadalmi szabadságra épülne? Hiszen hajdú, katonaparaszt, mezőváros, árutermelő paraszt nem magyar specialitás. Zárójelben szólva, jelen sorok írója maga is tapasztalhatta, hogy személyes beszélgetésekben egy sor kutató (N. Kiss István, Anton Spiesz, Josef Krivka, Hans-Heinrich Müller) ismétlődően és szinte már családi tréfa szintjén propagálta, hogy az általa kutatott téma igazi értelme, jelentősége miben rejlik: abban, hogy bár nem közvetlenül, de mégis látványosan ellene szól a második jobbágyság

⁴⁰ A teljesség igénye nélkül, csak a szocialista korszak publikációira vonatkoztatva, Balogh István, Bárh János, Benda Gyula, Buza János, Erdei Aranka, Kovács Ágnes, Makkai László, Maksay Ferenc, N. Kiss István, Orosz István, Szabó István, Szilágyi Miklós, Varga Gyula, Wellmann Imre nevét kell említeni. A publikációkra való pontos hivatkozásról lemondok, hiszen itt nem a magyar történeti irodalomról kell áttekintést kapnunk.

koncepciójának. A közvetlen ellentmondásra 1987-ig kellett várni, de az is név nélküli és anekdotikus volt.⁴¹ Ha más nem kérdezi, egy ilyen olvasmány-napló szerzőjének kell megtennie – alkalmas-e a „második jobbágyság” keleteurópai modellje érvényességének csorbítására, vagy különösen valamilyen ellenmodelljének, alternatívájának a Kelet-Európa jelentős terein illetve gazdasági ágaiban, sőt, településein kibontakozó paraszti szabadság és paraszti árutermelés?

A válasz kettős. A paraszti árutermelés vonatkozásában az a döntő, hogy a parasztság erejének minden gazdasági, jogi, vallási vagy kulturális forrása vagy formája védte a parasztot, könnyítette életét, egyben korlátozhatta azt a kört, amelyben a földesúri akarat szabta meg az élet rendjét. De ez az árutermelés rendi-feudális társadalomban folyván, valamilyen jogi alapot igényel. Erre a „paraszti szabadság” modellje nem alkalmas. Ugyanis nem létezett. Heide Wunder a következő kritikát gyakorolta a „paraszti szabadság” félrevezető fogalma fölött:⁴²

By definition serfdom is the characteristic relationship between peasant and lord up to the age of reform in the nineteenth century... Though logically and historically peasant serfdom stands in the middle between Germanic freedom and bourgeois freedom, historians irrespective of their theoretical orientation speak of peasant freedom. By freedom they mean: enough land, secure rights of possession, free movement, small or no labour services, fixed obligations in kind or money. [...] When peasants are not successful in acquiring (how many?) liberties, they appear as being subjected and unfree. These inconsistencies follow from a confusion in the use of theoretical terms, which contrast freedom and serfdom as two sharply differentiated conditions, while the documented legal terms actually show them standing in close relation to one another as „liberties”.

⁴¹ Varga János: „Az 1848 előtti falusi társadalom kutatásának főbb forrásai”, in Erdmann Gyula (szerk.): *Rendi társadalom – polgári társadalom 2.*, Gyula 1989, 216. o. Az 1987-es konferencián Varga János beszámolt annak a „neves történésznek” a melléfogásáról, „aki [...] meniorságtól, azaz menyországtól elrugaskodott helyett ’majorságtól elrugaskodottat’-at olvasott ki, és egész koncepciót építve köréje, a majorsági gazdálkodás egykori kiterjedtségére, a rajtuk dolgoztatott jobbágyságok iszonyú elnyomódására következtetett belőle”. Varga szelíd élce kisebbfajta szenzáció volt, a „neves történészt” az egész konferencia sikerrel azonosította be.

⁴² Heide Wunder: „Serfdom in later medieval and early modern Germany”, in *Social Relations and Ideas. Essays in honor of R.H. Hilton*, ed. T.H. Aston – P.R. Coss – Christopher Dyer – Joan Thirsk, Cambridge 1983, 249-272, id.h. 254. o.

Ami persze nem zárja ki, hogy a Közép-Kelet-Európában ismert hajdúszabadságban részesülni kívánók ne a parasztság soraiból kerüljenek ki, s ezen állapot elérése ne a paraszti osztályharc egy kívánatos célja legyen. De a kollektív személyes nemesi állapotot akkor sem célszerű a parasztok fölötti uralmi rendszer egy típusának ellenpólusaként fölfogni. Nem ugyanabban a dimenzióban helyezkednek el. Viszont az, hogy erre a fogalomra nem lehet a feudalizmuskori parasztság egy reálisabb, történetibb fogalmakra épülő elemzését adni, nem jelenti, hogy föl kellene adni ilyen irányú kutatásainkat.

4. A parasztság fölötti uralom dichotóm modelljeinek meghaladási kísérletei

Az első ilyen irányú kísérletet Alfred Hoffmann metaforája jelentette. Fogalmi definícióról itt sem beszélhetünk. Hoffmann szerint Közép-Európa egyes tájain nem *Grund-* és nem *Guts-*, hanem *Wirtschaftsherrschaft* volt a jellemző feudális uralmi rendszer. Ha az eddigi fogalompárt nem fordítottam le, most már a *Wirtschaftsherrschaft*tal sem fogok kísérletezni (gazdaság fölötti, vagy gazdasági eszközökkel élő uralom?), de röviden ismertetem gondolatmenetét.⁴³

Hoffmann a közép-európai földesurak sokszor megfigyelt vállalkozói tevékenységéből indul ki. Ennek alapja Hoffmann szerint alattvalóik addigi szolgáltatásainak elértéktelenedése. „Vállalkozói tevékenységről” van szó, amivel Hoffmann az Ausztriában különösen nagyhatású Otto Brunnertől határolódik el. Brunner elemezte egy felső-ausztriai nemes, Wolf Helmhard Freiherr von Hohberg XVII. századi művét.⁴⁴ Az elemzés eredménye az volt, hogy a kor művelt nemesi házaiban az egész háztartás, család, gazdaság és életvitel egységes, továbbélő antik minták, erkölcsi elvek alapján szabott rendben élt, zajlott, bonyolódott.⁴⁵ Ebben benne van annak explicit tagadása is, hogy az egykorú nemesi

⁴³ Alfred Hoffmann: *Wirtschaftsgeschichte des Landes Oberösterreich: 1. Werden, Wachsen, Reifen*, Salzburg 1952; uő.: „Die Grundherrschaft als Unternehmen”, *Z.A.A.* 6. évf. (1958), 123-131. o. Újraközölve uő.: *Staat und Wirtschaft im Wandel der Zeit*, Wien 1979.

⁴⁴ Wolf Helmhard Freiherr von Hohberg: *Georgica Curiosa aucta, das ist: Umständlicher Bericht und klarer Unterricht von dem Adelichen Land- und Feldleben...*, 4. kiadás, Nürnberg 1701.

⁴⁵ Otto Brunner: *Adeliges Landleben und europäischer Geist*, Salzburg 1949; uő.: „Das Ganze Haus und die alteuropäische Ökonomik”, in *Neue Wege der Sozialgeschichte*, Göttingen 1956, 33-61. o.

háztartásgazdaság (oikos) egyes, kihasított célok szolgálatában éppoly izolált, csak e célokat szolgáló, ezek maximális elérésére törekvő célracionális magatartást tanúsított volna. A gazdasági racionalitás meg éppen igen távol esett ettől a gondolkodástól. Noha már magában a Brunner által elemzett műben is számos rész kifejezetten ellentmond ennek az értelmezésnek, Brunnernek óriási hatása volt. Tőle szakad el Hoffmann, amikor kifejti, hogy a „Hohberg módjára fölfogott régi vidéki élet ideálját már a középkorban is sokszorosan áttörték” a kevésbé erkölcsös élnivágók. Talán hogy a provokatív hatást növelje, Hoffmann az amerikai ihletésű vállalkozástörténeti kutatáshoz fordult eszközökért, különösen Redlichhez és Kellenbenz-hez. De ezt nem kellett volna tennie. A vállalkozástörténet Joseph Schumpeter vállalkozó-definíciójára épít, aki rendkívül erősen hangsúlyozza a vállalkozó újító, forradalmár jellegét a gazdasági folyamatban.⁴⁶ Igenám, de az ilyen fölforgatók a premodern mezőgazdasági termelésben igencsak életidegenül hatnak. Ez talán kifejezetten riasztólag hatott a kutatókra, mikor Hoffmann koncepciójának alkalmazhatóságát mérlegelték.

A „Wirtschaftsherrschaft” típusának jegyeit azonban Hoffman nem az egyes urak személyében keresi, tehát tulajdonképpen nem Schumpetert követi. Az egész uralmi rendszert kívánja jellemezni. Szerinte akkor beszélhetünk „Wirtschaftsherrschaft” -ról, ha „az uradalom (Grundherrschaft) gazdálkodásába ipari tevékenységeket, vagy az általánosnyilvános piacok ellátásának kereskedelmi tevékenységeit kapcsolja be”, vagy pénz- és hitelügyletekkel foglalkozik.⁴⁷ További jellemzője a *Wirtschaftsherrschaft*nak a birtokok kikerekítését, arrondizációját szolgáló politika, hiszen a fent említett kereskedelmi vagy ipari tevékenység szétszórt birtoklásnál aligha megvalósítható. Idetartozik a törekvés a fejedelmi jogi kompetenciák elsajátítására, különösen a királyi bíróságok, az osztrák Landgerichte vonatkozásában. Ezeknek az emeltyűknek segítségével igyekszik a *Grundherrschaft* területének egész gazdasága fölött uralkodó pozícióra szert tenni. Ennek köszönhetően a terület termékeit elővásárlási jogánál (Vorlage) fogva fölvásárolhatta, a kereskedelmet monopolizálhatta, sőt, a termékek értékesítését is bizonyos mértékig

⁴⁶ Joseph Schumpeter: *Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung*, Berlin 1964 (1. kiad. 1911), magyarul: *A gazdasági fejlődés elmélete*, KJK Budapest 1980.

⁴⁷ Hoffmann: i.m.: „wenn sich die Grundherrschaft in die Betriebsführung gewerblich-industrieller Wirtschaft oder in die händlerische der Belieferung des allgemein-öffentlichen Marktes einschaltet”.

biztosíthatta alattvalóinak kényszerfogyasztásával (Anfeilzwang). Így lett a *Grundherrschaft* formulájából *Wirtschaftsherrschaft*. A zárt, önellátó uradalom vagy uradalmi komplexum kifelé aktív kereskedelmi mérlegre törekedett, s ezzel bizonyos analógiát mutatott a korabeli merkantilista fejedelmi politikával.

Hoffmann fogalmait ugyan ritkábban alkalmazzák, mint a fõnt bemutatott dichotóm fogalompárt (*Grundherrschaft*–*Gutswirtschaft*, illetve eköré épülõ *Gutsherrschaft*), de nem maradt meg osztrák specialitásnak. Sõt. Anton Spiesz például a *Wirtschaftsherrschaft* fogalmát hazája, Csehszlovákia marxista agrártörténetírása elleni harci eszközzé alakította.⁴⁸ Utalt a cseh uradalmak jövedelmeiben a kereskedelemből és az iparból, különösen a sörfõzésbõl származó tételek tartósan magas arányára. Ez nemcsak fõlõslegessé tette a jobbágyok telkeinek kisajátítását, a *Bauernlegent*, de a földesúri sajátgazdálkodást és különösen a robotra alapozott gabonatermelés kiterjedését is gátolta. Spiesz persze nem vizsgálja az uradalmi sörfõzés közvetett hatásait, például ennek szállítási szükségleteit és a hosszú fuvar és az ígás robot esetleges fölemelését. Hasonló, a marxista agrártörténeti felfogással ellenkező eredményekre jutottak a magyar történészek is magyarországi uradalmak alkoholeladással (magyarul kocsmáltatással) kapcsolatos, kétségekivül nagyon nagy arányú jövedelmeinek vizsgálatakor.⁴⁹ Mivel azonban Magyarországra (bár enyhe telünk volt) a prágai tavasz nem ért el (Spiesz 1968-ban írt), a nyílt kritika és a *Wirtschaftsherrschaft* ellenkoncepcióként való megtárgyalása elmaradt.

Bajorországban Eckart Schremmer a megismert fogalmat arra a sajátos bajor uradalmi (tkp. úriszéki körzeti – *Hofmark*) szerkezetre alkalmazta, mely minimális sajátgazdaság és viszonylag jelentõs

⁴⁸ Anton Spiesz: „Die neuzeitliche Agrarentwicklung in der Tschechoslowakei: Gutsherrschaft oder Wirtschaftsherrschaft?“, *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte* 32. évf. (1969) 222-237. o., uő.: „Czechoslovakia's place in the agrarian development of Middle and East Europe of modern times“, *Studia Historica Slovaca* VI, Bratislava 1969, 7-62. o., a reakcióra ld. Richard Marsina: „Zur Problematik der ‚zweiten Leibeigenschaft‘“, in Gusztáv Heckenast (szerk.): *Aus der Geschichte der ost-mitteleuropäischen Bauernbewegungen im 16-17. Jahrhundert*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1977, 363-374. o.

⁴⁹ Szabó István már 1948-ban konstataálta az úri sajátgazdaság XVI-XVII. századi jelentéktelenségét, s kiemelte a monopóliumként kezelt földesúri jogosítványok kereskedelmi kiaknázásának, különösen a kocsmáltatásnak döntõ jelentőségét. Amit leírt, az mindenben megfelel a „Wirtschaftsherrschaft” koncepciójának, melyet persze õ akkor még nem használhatott. Lásd „Az uradalmi gazdálkodás és a jobbágybirtok a XVI-XVII. Században”, in *Tanulmányok a magyar parasztság történetébõl*, Budapest 1948.

terményjáradék behajtása és piaci értékesítése mellett elsősorban a falvakban letelepített iparosok adóiból szerzett jövedelmet.⁵⁰ Schremmer se gondolta az általa megfigyelteket valamilyen atipikus eltérésnek, fordítva, a délkelet-német agrártársadalom tipikus strukturális elemét vélte fölfedezni. Ennek a fogalomnak egyik tipikus problémája az úr gazdálkodó szervezete és az általa uralt terület gazdasága közötti nem kellő distinkció. Nem mindegy, hogy egy ilyen *Wirtschaftsherrschaft* a „külfölddel“, tehát a saját uralom területén kívül fekvő területekkel szemben ér-e el kereskedelmi vagy fizetési többletet, vagy pedig a többletet az úri gazdálkodó szervezet a saját területtel és néppel szemben éri el. Ha ugyanis az uradalom saját területén kívül is megfelelő értékesítési lehetőségekkel bír, akkor nem lesz semmi szüksége rá, hogy a saját uradalmi területein élő alattvalók vásárlóerejét fejlessze vagy akárcsak valamennyire is kímélje. Ha az uradalom vevői a saját alattvalók, akkor – egyéb tényezőket figyelmen kívül hagyva – tendenciálisan létezik ilyen kényszer, amely az uradalmi gazdasági aktivitás mértéktelen kiterjesztésének éppúgy korlátot szabhat, mint a robotoltató nagybirtok ráutaltsága a jobbágyi igaerőre.

Az sem lesz közömbös az alattvalóknak, hogy melyik gazdasági ágban fog kibontakozni az uradalmi „vállalkozói aktivitás“. Az ipar ebben a korban vagy textilgyártást jelent, vagy a malmok valamely applikációját, vagy nagy tüzelőberendezésekre alapul. Az utóbbi variációt éppen a nagy erdőbirtokos uradalmak kultiválták – ám az üveg-, hamuzsír- és vasgyártás viszont éppen tüzelőanyag tekintetében rendkívül sok szállítást igényelt. Ebből könnyen a robot megnövekedése lehetett. A *Wirtschaftsherrschaft*, mely tehát esetleg egy más uralmi formát jelenthet, ettől még nem minősíthető egyből az alattvalók szemszögéből „enyhébb“, kíméletesebb uralomnak. Ha viszont az uradalmi gazdasági szervezet valamilyen okból elsősorban a kereskedelem területén próbálkozik, vagy a kézművesek adóit szedi, akkor sokkal kevésbé valószínű robotigény fölmerülése. Ez azt is jelentheti, hogy tehát akkor egy *Wirtschaftsherrschaft* helyett négy *Wirtschaftsherrschaft-típust* kell kezelnünk: exportra dolgozót, vagy saját piacra orientáltat, továbbá jelentős robotigénnyel együtt járó, vagy ebből a szempontból kíméletesebbet.

Ez nincs kizárva, de nemcsak a bonyolultság, a nehézkesség szól

⁵⁰ Eckart Schremmer: „Agrarverfassung und Wirtschaftsstruktur. Die südostdeutsche Hofmark – eine Wirtschaftsherrschaft?“, *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie* 20. évf. (1972), 42-65. o.

ellene. Föl kell tűnjön, hogy a *Wirtschaftsherrschaft* fogalmának realistábbá alakítására tett kísérleteink éppen aszerint próbálták tovább tagolni a fogalmat, hogy milyen hatást gyakorolt ez az uradalmi vállalkozás az alávetett parasztnépesség életére. A fenti négy alosztályt is éppen eszerint hoztuk létre. Ha viszont ez így van, akkor nem lenne ésszerű nem az uradalomra magára, hanem annak a paraszti társadalommal való kölcsönhatására koncentrálni? Vagyis azt nézni, hogy egyrészt hogyan és mennyiben valósíthatók meg az uradalmi célok a paraszti társadalom kontextusában, másrészt hogy hogyan válik maga a parasztlakosság fölött gyakorolt uralom is a paraszti társadalom mozzanatává, szerkezeti tagoló elvévé.

Bonyolult ez? Lehet. De az eddigi, magának az uralomnak, a feudális földesúrnak és uradalmának viselkedését tipizáló törekvések, nagy történeti tereket átívelő magyarázataik minden szépsége ellenére, gyakran a levegőt markolták. Éppen a parasztlakosság fölötti uralom gazdasági vonatkozásainál mutatkozik meg, hogy az uralom kategóriáját milyen mesterségesen, mennyire tárgyiasítva fogják föl. Hiszen mindkét bemutatott tipológia abból indul ki, hogy az úr kezében fölhalmozott feudális jogi kategóriák, jogcímek, jogosítványok fölhasználásával, ezekre épülve, van egy „gazdasági szerkezete” az uradalmi tevékenységnek. Az persze magában véve teljesen elfogadható, hogy a gazdaságtudomány kategóriáit megpróbáljuk a premodern gazdaságra alkalmazni, s a „jövedelemszerkezetről” és hasonlókról érdeklődünk. De a modern gazdasági fogalmak egyrészt egy ökonomizált, mindent kizárólag gazdasági kategóriákban fölfogó világot föltételeznek, s ennek tarthatatlanságára ugyanazok az ellenvetések vonatkoznak, mint amit már Bak Jánosnak a marxista „gazdaságon kívüli kényszerrel” kapcsolatos kritikája is megfogalmazott.

De még más baj is van. E modern gazdasági nyelv egy pacifikált világot idéz föl, ahol az egyes gazdasági szereplőknek csak pontszerű konfliktusai vannak egyes, bár igen fontos vonatkozásokban (munkaadó és munkavállaló, fogyasztó és termelő között például). Hasonlóképpen magukkal hoznak, földidéznek e fogalmak a gazdasági tevékenységeknek egy olyan színterét és rendjét, az üzemet, ahol a munkatevékenységet átfogóan, ellenállás nélkül és az alkalmazott technikának megfelelően meghatározzák, uralják. Ez igaz a modern üzemre. De csak arra. Ha csak ezekkel a fogalmakkal írjuk le az uradalmi gazdasági tevékenységet, azt sugalljuk, hogy valamikor csak az úrban föltámad a vállalkozói mentalitás, már el is

indul az uradalmi vállalkozás. Semmi nem áll távolabb a történelmi valóságtól. Ha a premodern mezőgazdaság bármely ágára tekintünk, szinte egyetlen összefüggő, „üzemi szférát“ sem találunk, ahol a nyersanyagtól a késztermékig a termelés ellenőrzött folyamatként gördülne végig. Csak dramaturgiailag lenne túlzás, ha a lassúságot, hanyagságot, az uradalmi gazdasággal szembeni tökéletes közömbösséget „ellenállásként“ értékelnénk. Hiszen ezek a dolgok nemhogy kevésbé látványosak, de éppenséggel alig láthatók – viszont annál nagyobb a jelentőségük. Végző soron a premodern mezőgazdaság összes résztvevője megtartotta a tevékenysége, munkája fölötti tényleges ellenőrzését – az ispán, a hajdú, a szabados, a *Trabant*, a *Wirtschaftshussar* és társaik minden brutalitása ellenére. Másrészt alig van olyan uradalmi jogosítvány, jogcím, követelés vagy elvárás, amellyel szemben a parasztok ne jelentének be egy vagy más különleges alkalommal alapvető kritikát, vétőt. Ha pedig ez így van, akkor nem vezet a legjobb eredményre, ha a parasztok fölötti uralom regionális tipológiáinál kiindulópontul éppen az uradalom gazdasági tevékenységeinek szerkezetét vesszük. Ha a parasztok és az uradalom olyannyira állandó, bár kevésbé látványos harcban állnak, nem lenne szerencsésebb a szuverénnek gondolt uradalom reifikált, tárgyiasított gazdálkodási tevékenysége helyett a parasztok fölötti uralom gyakorlásának intézményeit venni kiindulópontul?

5. Az uralom intézményei – a paraszti társadalom elemei

Megoldást keresni menjünk ismét a szomszédba. A német tudományos életben a marxista agrártörténetnek nem kellett eltűnnie az NDK drámai bukásával. Részben az NDK egyik vezető kutatójának, részben az új német állam tudományfinanszírozásának köszönhetően megkapták az átkötés lehetőségét. Az NDK-ban Jan Peters volt az, aki nem mindenki számára nyitva álló lehetőségeit kihasználva, a 1980-as évek eleje óta határozottan nyitott a társadalomtörténet irányába.⁵¹ A történelmet nem strukturák tektonikus mozgásának, hanem a kisemberek élethelyszínein zajló konkrét és szimbolikus harcok eredőjeként fogva föl, Peters érdeklődése 1987-re már határozottan antropológizáló irányba fordult. Az NDK bukása utáni egyetemi és kutatóintézeti tarvágás alkalmával egyike volt azon kevés korábbi vezető kutatónak, akikre továbbra is egyetemi tanárságot és egy

⁵¹ Peters Svédországban nőtt föl, emigrált kommunista szülők gyermekeként, akik a háború után az NDK-ban és az NSZEP-ben is vezető tisztségeket töltöttek be; 1970-től 1991-ig a Jürgen Kuczynski által alapított Institut für Wirtschaftsgeschichte vezető munkatársa volt.

kutatócsoport vezetését bízták. Peters csoportja a potsdami egyetemen teljes erővel igyekezett nyomába szegődni a társadalomtörténet antropológiai fordulatának, kutatások és publikációk sorát szentelte annak, amit itt a főntebbiekben a kulcskérdésnek véltünk – úr és paraszt egymásba karoló érintkezéseinek.⁵² Nemcsak járadékformák átalakulásának térbeli és időbeli eltérései izgatták, mégcsak nem is a „többlettermékért” urak és parasztok között folyt harcok: a paraszti ellenállás és az úri dominancia számára élettervek, valóság-értelmezések összecsapásainak szakadatlan sorát jelentették. Ám a kutatócsoport a kilencvenes évek végén osztozott sok más társának sorsában: megszüntették finanszírozását. Ennyiben tehát itt is, bár némi késéssel, a külső körülmények szóltak közbe, s a munkajog döntött egy új kutatási irány, esetleg paradigma abortálásáról. Ez azonban nem tarthat vissza minket attól, hogy megpróbáljuk megnézni, életképes lett volna-e a gyermek?

A potsdamiak fénykorában, az 1993 tavaszán rendezett nagy konferenciájukon egyik nyugat-németországi támogatójuk, Heide Wunder adott javaslatot a csoport és a nyugatnémet társadalomtörténet egyik lehetséges irányára.⁵³ Kritikája lényegében az eddigi dichotóm modellek szellemi-politikai meghatározottságát és életidegenségét veszi célba, különös tekintettel arra az elképzelésre, amit a nyugati baloldal Knapp és a Verein für Socialpolitik nemzedékétől megörökölt, ti., hogy keleten a parasztok kevésbé harcoltak, inkább belenyugodtak sorsukba, vagyis, hogy úr és paraszt megérdemelték volna egymást. Wunder rámutat az elképzelés politikai gyökereire. és arra, hogy már az egykorú irodalmi köztudomás is bölcsebb volt ennél.⁵⁴ De Wundernak is világos, hogy hamis koncepciókat

⁵² Jan Peters (Hg.): *Gutsherrschaft als soziales Modell. Vergleichende Betrachtungen zur Funktionsweise frühneuzeitlicher Agrargesellschaften* (Historische Zeitschrift Beiheft 18), R. Oldenbourg, München 1995; uő. (Hg.): *Gutsherrschaftsgesellschaften im europäischen Vergleich*, Akademie, Berlin 1996; Axel Lubinski – Thomas Rudert – Martina Schattkowsky (Hg.): *Historie und Eigen-Sinn. Festschrift für Jan Peters zum 65. Geburtstag*, Böhlau Nachfolger, Weimar 1997; Heinrich Kaak – Martina Schattkowsky (Hg.): *Herrschaft. Machtentfaltung über adligen und fürstlichen Grundbesitz in der frühen Neuzeit*, Böhlau, Köln-Weimar 2003.

⁵³ Heide Wunder: „Das Selbstverständliche denken. Ein Vorschlag zur vergleichenden Analyse ländlicher Gesellschaften in der Frühen Neuzeit, ausgehend vom ‚Modell ostelbische Gutsherrschaft‘“, in Jan Peters (Hg.): *Gutsherrschaft als soziales Modell. Vergleichende Betrachtungen zur Funktionsweise frühneuzeitlicher Agrargesellschaften*, (Historische Zeitschrift Beiheft 18), R. Oldenbourg, München 1995, 23-49. o.

⁵⁴ Wunder: i.m., 24-27. o.

nem lehet egyszerű helyesbítéssel fölszámolni. Mit kellene másként kérdezni, kutatni, magyarázni egy realisabb kép érdekében?

Az első javaslat az összehasonlító módszer kiteljesítését és korrektebb használatát ajánlja, amihez Wunder egyebek között föléleszti Otto Hintze elgondolását arról, hogy nemcsak dichotóm, de lépcsőzetes tipológiákat is lehet alkotni.⁵⁵

A második, a dolog lényegét célzó javaslat az uralom, „Herrschaft” fogalmának kiterjesztését ajánlja. Ezt a fogalmat eddig túlságosan is a jogtörténet szempontjai szerint alkalmazták, véli Wunder. Ha például az uralomról volt szó, akkor a paraszt annak csak tárgya lehetett, de nemigen gondolkodtak el rajta, hogy férjként és családapaként ő is uralmat gyakorolt. Az uralom nem csak a horizontális rétegekre bontás egy eszköze lehetne, hanem a társadalmat átfogóan, több irányban tagoló viszonyrendszer is. Ezt Wunder szerint három dimenzióban lehetne szemügyre venni. Csatlakozva a társadalomtörténet antropológiai fordulatához, az „uralmat mint társadalmi gyakorlatot” véli vizsgálándónak.⁵⁶ Emögött az a követelés van, hogy a történelmi folyamatban vegyék figyelembe azt, hogy a gyöngébb, az uralt fél is képes cselekedni, értelmezni és formálni saját társadalmi környezetét, viszonyait, partnereit – és urait. Az uralom tehát „interaktív” kategória. A német társadalomtörténetben erre jó példákat David Sabeen hozott, a dolog elméleti megfogalmazása a göttingeni kutatóktól származik.⁵⁷

Wunder ezt nem absztrakt követelményként állítja föl. A „gyöngébbek” cselekvési lehetőségei attól a társadalmi mezőtől is függenek, amelyben élnek és harcolnak – például a Német Birodalomnak azokon a területein, amelyek közvetlenül birodalmiak maradtak, nem pedig valamelyik új területi állam kohójában lettek átolvasztva – urak és parasztok konfliktusait hosszan zajló jogi processzusok formájában bonyolították. Ezzel nyilván nemcsak sajátos tudáshoz, de elég sajátos beállítottságokhoz is jutottak a parasztok is. Itt a jog „mint a rendezett társadalmi viszonyok garantáló hatalma tűnhetett föl”. A paraszti társadalmi mező, a cselekvés

⁵⁵ Wunder: i.m., 34-36. o.

⁵⁶ Wunder: i.m., 36-40. o.

⁵⁷ Alf Lüdtke-t jelöli meg a fogalom atyjának Wunder, de Hans Medick is hasonló irányban gondolkodott. V.ö. Alf Lüdtke: „Einleitung: Herrschaft als soziale Praxis”, in *Herrschaft als soziale Praxis. Historische und sozialanthropologische Studien*, Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, 91. köt., Göttingen 1991, 9-63. o. Sabeen és Medick szövegeit ld. Vári András (szerk.): *Misszionáriusok a csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben*, Akadémiai, Budapest 1988.

keretfeltételeinek rekonstrukciója a gazdasági lehetőségek reális megítélését is magában kell, hogy foglalja, mely vonatkozásban Wunder „magyaros” álláspontot foglalt el, rámutatva arra, hogy éppen arról a szektorról szólnak legbővebben az állami és uradalmi források, amelyet viszonylag a legkönnyebb volt uralni és regisztrálni, ti. a szemtermelésről. Itt tehát a paraszti árutermelés rovására torzítanak a források. A szőlő, komló, kender, len, festőcsüilleng mint „cash crops”, az állattartás, a paraszt saját kereskedelmi és fuvarozási vállalkozásai felülről nem egykönnyen voltak átláthatók, de ez nem lehet ok arra, hogy az úri perspektívát valóságghűnek fogadjuk el.

A másik, Wunder által javasolt vizsgálati dimenzió az agrártársadalom fölött gyakorolt uralom fogalmát annyiban árnyalná, hogy a parasztság alatti rétegeket, vagyis a vidéki szegénységet is bevonná a vizsgálatokba. Tekintve, hogy „Wirtschaftsherrschaft” típusú uralmi szervezetek alapulhattak (például Bajorországban) a vidéki szegénység iparúzásán is, ez nem egyszerűen csak egy új téma bevonása.⁵⁸ Elvi kérdés, hogy a vidéki társadalomban nemcsak a nagyparaszton, azok „uradalomnak alávetésén (Gutsuntertänigkeit)” lehet uralmat gyakorolni, hanem a szegénységet szorítva is, és ez bizony más társadalmat formál, mint az uradalmak és a nagyparaszton kettőse.

Harmadik vizsgálati dimenzió az uralom vizsgálatának kiterjesztését javasolja „a szociális interakció olyan területeire is, amelyek eddig mint a társadalom és a társadalmi kapcsolatrendszer (Vergesellschaftung) ’természetes’, ’magánjellegű’ vagy helyi formái messze álltak a történészek érdeklődésétől”. Itt konkrétan elsősorban a házasságon és háztartáson belüli hatalmi mechanizmusok működését ajánlja kollégái figyelmébe. Ez a gyakorlatban Wunder második javaslatának, az uralmi formák és szervezetek „társadalmi gyakorlatként” való kutatásának részeként is fölfogható.

Wunder koncepcionális megjegyzései több irányban is kiindulópontot kínálnak, sorra véve az eddigi típusalkotás minden koncepcionális gyöngeségét. A továbblépés azonban két szinten történhet. Vagy továbbra is tipizálunk, noha esetleg nem dichotómiákat, hanem lépcsőzetes modelleket alkotva, és persze az eddigieknél reálisabb módon. Ekkor figyelembe kell vennünk azokat a paraszti társadalomnak és úri üzemnek egyaránt keretfeltételeket jelentő, mindkettőjüket körülfogó és

⁵⁸ Wunder: i.m., 42-43. o.

egymáshoz fűződő viszonyaikra is kiható gazdasági-társadalmi részrendszereket, mint a piaci értékesítési technikák és konkrét piaci értékesítési viszonyok rendszere, a hitelrendszer, az információszerzés és tárolás technikái és rendje, a paraszti öröklés variációinak rendje. Maga a paraszti közösség, annak jogai, autonómiája, gazdálkodási és társadalmi rendje az uradalom és a paraszti társadalom köreit körbefogó tényezőkkel szemben nem keretét jelenti sem a paraszti társadalomnak, sem az uralomnak, hanem kölcsönhatásuk egyik legfontosabb színterét. Ezt már a marxista agrártörténet is és a polgári agrártörténet is fontosságának megfelelően kezelte, de azt nem engedte, hogy nagyrégiós tipológiáit ez a tényező romba döntse.⁵⁹ Ma ezen a téren új reneszánszról beszélhetünk.⁶⁰ De végül még számba veendők a parasztság alatti rétegek, a szegénység és a marginális csoportok, erdönélők, cigányok megélhetési trükkjei is, mely trükkök újabb koncepciókban maguk is rendszerré állnak össze (makeshift economy, Ökonomie des Notbehelfs). Az újabb tényezők figyelembevétele módszertanilag ez az eddig követett összehasonlító eljárások jelentős továbbfejlesztése lenne, de mégiscsak továbbfejlesztés.

Talán az eddigiekben elemzettektől a legradikálisabban elütő, új, eddig figyelembe nem vett tényező a kultúra lenne. Ezt a tényezőt kétféleképpen szokás kezelni. Az egyik, hogy a kultúrát magát is, a komplexitás sűrű hangoztatása mellett, lényegében egy további, „plusz” elemzési dimenzióknak tekintjük, többnyire Bourdieu „szimbolikus tőke” fogalmának alapul vételével.⁶¹ Ezt a német történetírásban a társadalmi tiltakozó mozgalmak történeti elemzése vezette be, de éppen a potsdami kutatócsoport sikerrel fordította át az elgondolást az addigi alkalmazási területről – ez többnyire a városi szegények, kézművesek, legények

⁵⁹ Hartmut Harnisch: „Landgemeinde, feudalherrlich-bäuerliche Klassenkämpfe und Agrarverfassung im Spätfudalismus“, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 1978, 10. sz., 887-897. o.

⁶⁰ Thomas Rudert: „Gutsherrschaft und ländliche Gemeinde. Beobachtungen zum Zusammenhang von gemeindlicher Autonomie und Agrarverfassung in der Obelaisitz im 18. Jahrhundert“, in Jan Peters (Hg.): *Gutsherrschaft als soziales Modell. Vergleichende Betrachtungen zur Funktionsweise frühneuzeitlicher Agrargesellschaften* (Historische Zeitschrift Beiheft 18), R. Oldenbourg, München 1995, 197-218. o.

⁶¹ Andreas Griebinger: *Das symbolische Kapital der Ehre. Streikbewegungen und kollektives Bewußtsein deutscher Handwerksgelesen im 18. Jahrhundert*, Ullstein, Frankfurt-Berlin-Wien 1981; Rainer Wirtz: „*Widersetzlichkeiten, Excesse, Crawalle, Tumulte und Skandale*“. *Soziale Bewegung und gewalthafter sozialer Protest in Baden 1815-1848*, Ullstein, Frankfurt-Berlin-Wien 1981.

mozgalmaikat jelentette – a paraszti ellenállás elemzésére. Ez különösen a paraszti társadalmi autonómia, kiemelten az uralommal szembeni ellenállás kulturális, szimbolikus lehetőségeinek feltérképezését, és mindezen keresztül urak és parasztek viszonyainak realistább, komplexebb kidolgozását jelenti.⁶²

Wunder követeléseik azonban távolabbra, egy másik síkra is elvezethetnek. Ha az uralmat társadalmi gyakorlatként fogjuk föl, akkor azok, akiket uralnak, „saját cselekvési szférákkal és értékorientációkkal lépnek fel, és így láthatóvá válik, hogyan konstituálódnak a kommunikáció és interakció állandó folyamatában az úr-paraszt közti viszonyok. Így nézve egy 'erőteret' kapunk, melyben urak és parasztek küzdenek változó helyzetekben a paraszti munkaerőben és a paraszti munkaerő gyümölcseiben való igazságos részesedért, de a *status*-ért és a tisztességért (*Ehre*) is”.⁶³ Ha itt a parasztek fölött gyakorolt uralmat a Clifford Geertz-féle, antropológiai értelemben vett társadalmi gyakorlatként vesszük, tehát az egymást értelmező cselekvések folyamatát értjük alatta, nem pedig a a weberi értelemben vett hatalmat (a másik ember viselkedésére gyakorolt befolyást) megalapozó jogokat és az ezekre épített szervezeteket, akkor radikális kihívással kell szembenéznünk. Az a nyilvánvaló kérdés merül föl ugyanis, hogy hogyan lehet ezt az igényt a gyakorlatban megvalósítani? Egyrészt, mint Sabeau könyvei tanúsítják, nagyon jól.⁶⁴ A könyvek minden álszerűség nélkül megcélozzák azt az általános kérdést, hogy milyen jelentéseket adnak az emberek az uralmi szituációknak. Ez egy sor alapigazság vonatkozásában bálványromboló hatású, kritikai funkciója van, invertál, itt „a nyúl hordja a puskát”. Ám már Sabeau 1984-es könyvének egyes kritikusaik is irritálta az emberek közötti játékok jelentés-folyamának időbeli és térbeli szerkezet-nélkülisége, s így végső soron más világokkal való összehasonlíthatatlansága.⁶⁵

⁶² Axel Lubinski: „Die Realisierung von Gutsherrschaft und Erfahrungen mit Untertänigkeit. Das Beispiel Galenbeck in Mecklenburg (1717-1748)“, in: Jan Peters (Hg.): *Gutsherrschaft als soziales Modell*, i.k. 201-247. o.

⁶³ Wunder: i.m., 38. o.

⁶⁴ David Sabeau: *Power in the Blood. Culture and Village Discourse in Early Modern Germany*, Cambridge UP 1984; uő.: *Property, Production and Family in Neckarhausen 1700-1870*, uo. 1990.

⁶⁵ Robin B. Barnes: „Review. David Sabeau: *Power in the Blood*“, *Journal of Interdisciplinary History* 17. évf., 459-460. o. „Sabeau rejects the notion that there are economic or mental structures that can help explain the nature of social interaction in particular contexts. People do not share attitudes or perceptions that shape their social

Pedig mi összehasonlítani akarunk, Kelet-Európában még inkább, mint a németeknél, a birodalmak bukása után még inkább, mint virágzásuk idején. Akárhogy vesszük, ez a szellemi igény még akkor is hozzáköt minket a típusalkotással dolgozó komparatistikához, ha el tudnánk szakadni a térképen nagy színes foltokat alkotó, homogén társadalmi típusok vonzásától, s megelégednénk a differenciáltabb, kistrégiós tipológiákkal, egy „pointilista” módra ábrázolt európai agrárfejlődés képeivel. Talán nem véletlen, hogy végülis az említett Wunder-cikk, bármennyi leckét is ad az agrártársadalommal foglalkozóknak, *expressis verbis* nem követel az agrártársadalom-történetben olyan fordulatot, mint amelyet Sabeau és a göttingeni szerzők (Medick, Schlumbohm és Kriedte) a társadalomtörténetben végrehajtottak. Mások ennél ebben a vonatkozásban optimistábbak és nagyobb igényűek.⁶⁶ Ma még nyílt kérdés, hogy a magyar társadalomtörténetben és agrártörténetben mire lesz igény. De a koncepcionális váltások fönti rövid áttekintése remélhetően nem lesz minden haszon nélkül való.

relations over time; rather we continually structure our ideas and values to meet new situations. Although this position offers a refreshing challenge[...] it reflects a certain myopia...” Id. h. 460. o.

⁶⁶ Werner Troßbach: „Historische Anthropologie und frühneuzeitliche Agrargeschichte deutscher Territorien. Anmerkungen zu Gegenständen und Methoden“ in: *Historische Anthropologie. Kultur, Gesellschaft, Alltag*, 5. évf. (1997), 2. sz., 187-211. o.